

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 85
Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΙΑ ΤΟΥΣ
ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ

Δοκιμές έρμηνείας
&
Μικρά αναλυτικά

ΑΘΗΝΑ 2003

Στό εξώφυλλο:
Aleksandr Rodchenko, «Κατασκευή σέ άσπρο»
Συλλογή Κωστάκη,
Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ

Δοκιμές έρμηνείας

&

Μικρά αναλυτικά

ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

- *Quelques hypothèses pour l'étude des origines de la pensée politique grecque post-byzantine (1453-1484). Le processus de transformation du concept de "bien commun" en rapport avec l'idéologie née après la Prise de Constantinople*, Παρίσι 1976.
- *Τὸ Μέγα Νόμιμον. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ μεταβυζαντινοῦ δημοσίου δικαίου*, Ἀθήνα 1978.
- *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν «τουρκοκρατούμενη» ἑλληνικὴ κοινωνία*, τ. 1: *Ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας Ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1980· τ. 2: *Ἡ πρώτη μετακένωση*, Ἀθήνα 1983.
- *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριο*, τ. 1 (μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Π. Δ. Μιχαηλάρη), Ἀθήνα 1987.
- *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἀντιδράσεις στὰ 1798*, Ἀθήνα 1989 [= *La Révolution française et ses répercussions dans la société grecque sous domination ottomane. Réactions en 1798*, Ἀθήνα 1997].
- *Ἄ "Ἱερὸς Κῶδιξ" τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ 18 αἰώνα: Τὰ μόνα γνωστὰ σπαράγματα*, Ἀθήνα 1992.
- *Ἀνάφλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999.
- *Ἀφιερῶματα καὶ δωρεὲς τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησία. Θεσμικὲς ὀψεις τῆς εὐσέβειας* (μὲ τὴ συνεργασία τῆς Μάχης Παΐζη-Ἀποστολοπούλου), Ἀθήνα 2002.

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 85
Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΙΑ ΤΟΥΣ
ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ

Δοκιμές έρμηνείας
&
Μικρά αναλυτικά

ΑΘΗΝΑ 2003

Ἡ ἔκδοση πραγματοποιήθηκε με τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση
τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ

ISBN 960-7916-30-1

Περιεχόμενα

Είσαγωγή (σ. 9-12)

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΥΣ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ

- I. Ἡ ἀνέλιξη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, οἱ Φαναριῶτες
καὶ ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. "Ἐνα περίγραμμα" 15
- II. Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία τῆς Κωνσταντινούπολης στὸ β' μιστὸ
τοῦ 17ου αἰῶνα. Σχόλια σὲ μιὰ γαλλικὴ περιγραφή τῆν ἐποχὴ
τῆς ἀνόδου τῶν Φαναριωτῶν 23
- III. Κοινωνικὲς διενέξεις καὶ Διαφωτισμὸς στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα.
Ἡ πρώτη ἀμφισβήτηση τῆς κυριαρχίας τῶν Φαναριωτῶν 31
- IV. «Ῥωμηοὶ χριστιανοί... μὲ μπαράτια βασιλικά».
Τὸ ζήτημα τῆς πολιτικῆς συνείδησης 45
- V. Περὶ ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα.
Θέμα καὶ παραλλαγές 61

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΓΡΑΠΤΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

- I. Διδάσκοντας Φυσιολογία τὸν 17ο αἰ. στὴν Κωνσταντινούπολη 83

II. Διεκδικώντας την εφαρμογή του βυζαντινού δικαίου σὲ θέματα κληρονομικῆς διαδοχῆς	105
III. Μέρους τοῦ 1707: τὰ σοβαρὰ ζητήματα καὶ οἱ μικρὲς ἀπολαύσεις ...	125
IV. Ἀναζητώντας χρῆσιμα ἐργαλεῖα γιὰ τὰ νέα καθήκοντα	137
V. Ὁ ἕνας Φαναριώτης διαβάζει Montesquieu. Τεκμήρια γιὰ, καὶ ἀπὸ, τὶς ἀναγνώσεις του	155

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΜΙΚΡΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ

I. Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τὸ «Υπόμνημα» τοῦ Κορυδαλέα στὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» τοῦ Ἀριστοτέλη ...	169
II. Ἡ ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Νικόλαου Μαυροκορ- δάτου: τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας 43 ἐπιστολικῶν κειμένων ...	179
III. Χειρόγραφες μεταφράσεις μὲ ἔργα τοῦ Μολιέρου στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ	199
IV. Ὁ Φιλιππουπόλεως Σαμουὴλ Χαντζερῆς, ἕνας ἄγνωστος κτῆτορας ἑνὸς διάσημου σαμιακοῦ χειρογράφου	209
V. Ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς καὶ οἱ <i>Questions sur l'Encyclopédie</i> τοῦ Βολταίρου	223

Πίνακες

I. Γενικὸ εὐρετήριο	233
II. Πηγές	243
III. Χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἢ ἀναφέρονται	251

Πρόλογος

Οί Φαναριώτες είναι ένα από τα θέματα που με άπασχόλησαν από τα πρώτα έρευνητικά μου βήματα. Το 1976 δημοσίευσα τον πρώτο καρπό των ερευνών μου που άφοροῦσε ένα φιλολογικό αίνιγμα¹ και λίγα χρόνια αργότερα μία ευρύτερη σύνθεση που αναφερόταν στην κοινωνική συνείδηση καθώς και στις θεωρητικές πηγές τῆς ιδεολογίας που χρησιμοποίησαν οί άνερχόμενοι στα τέλη του 17ου αιώνα Φαναριώτες². Ἐκτοτε κοινοποίησα δώδεκα μελετήματα στα όποια, με τήν ευκαιρία κάποιων νέων στοιχείων που ἔρχονταν στο φως, δοκίμαζα τήν άντοχή τῆς ἔρμηνευτικῆς μου πρότασης. Παράλληλα, παρακολούθησα τήν τύχη τῆς ομάδας τον 18ο αιώνα, όταν εἶχε κυριαρχήσει αλλά και τήν ἔποχή που ἄρχισε νά δέχεται τα πυρά των κοινωνικῶν της αντιπάλων. Τα μελετήματα αυτά, που εἶχαν τή μορφή εἴτε ἔντυπου δημοσιεύματος εἴτε ἐπιστημονικῆς ἀνακοίνωσης σέ κάποιο συνέδριο, συγκεντρώθηκαν ἐδῶ και βλέ-

1. Ποιός ἦταν ὁ συγγραφέας ἑνός ἔκτενουῦς «Ἵπομνήματος» στο ἔργο του Ἄριστοτέλη «Περί γενέσεως και φθορᾶς», ὁ Θεόφιλος Κορυδαλέας ἢ ὁ Ἄλέξανδρος Μαυροκορδάτος; Το ἔργο όταν δημοσιεύτηκε στη Βενετία τὸ 1780 ἔφερε τὸ ὄνομα του Κορυδαλέα στην σελίδα τίτλου, σύμφωνα ὁμως με τή χειρόγραφη παράδοση του ἔργου ὁ Μαυροκορδάτος ἦταν ὁ δημιουργός του· βλ. ἐδῶ στις σ. 169–177 τήν ἀναδημοσίευση του μελετήματος ὅπου και ἡ λύση του αίνιγματος.

2. Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς του Φυσικοῦ Δικαίου στην «τουρκοκρατούμενη» ἑλληνική κοινωνία, τ. 1, Ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας Ἰδεολογίας, Ἀθήνα 1980· τ. 2, Ἡ πρώτη μετακένωση, Ἀθήνα 1983.

πουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ὅλα μαζί γιὰ πρώτη φορά. Κοντὰ σὲ αὐτὰ δημοσιεύω τρία ἀκόμα, παλαιότερα μελετήματα, πού τὰ εἶχα παρουσιάσει πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοσή τῆς πιὸ πάνω μελέτης μου· τὰ ἀναδημοσιεύω ἐδῶ ἐπειδὴ πιστεύω πὼς συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα πού θέλω νὰ δώσω γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὁμάδα τῶν Φαναριωτῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἰσφέρουν στὴν οἰκονομία τοῦ σημερινοῦ δημοσιεύματος.

Δεκαπέντε λοιπὸν συνολικὰ μελετήματα ἀπαρτίζουν αὐτὸν τὸν τόμο, πού ἔτυχαν νεότερων φροντίδων, ὅταν ἀποφάσισα νὰ τὰ παρουσιάσω συγκεντρωμένα. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ ὅσα εἶχαν δημοσιευτεῖ καὶ γιὰ τίς ἀνέκδοτες ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις· ὅλα παρουσιάζονται ἐδῶ ἐμπλουτισμένα μὲ νεότερα στοιχεῖα. Δὲν ἔκρινα χρήσιμο νὰ τὰ κατατάξω μὲ τὴ σειρά πού κοινοποιήθηκαν—σημειῶνω πάντως στὴν πρώτη σελίδα κάθε μελέτης πότε καὶ πού πρωτοπαρουσιάστηκε— ἀλλὰ νὰ τὰ ὁμαδοποιήσω ἀνάλογα μὲ τὸ θέμα τους. Ἔτσι στὴν πρώτη ἐνότητα πού ἐπιγράφεται «Πὰ τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο καὶ τοὺς ἰδεολογικοὺς ὀρίζοντες» δημοσιεύονται τέσσερις μελέτες πού στόχο εἶχαν νὰ ἀποκαλύψουν θέματα σχετικὰ μὲ τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο μέσα στοῦ ὁποῖο ἔδρασαν καὶ ἀναδειχτήκαν οἱ Φαναριῶτες· ὄψεις τῆς ἀμφισβήτησης πού δέχτηκαν καὶ τῆς διαπάλης πού προκλήθηκε στοῦ ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογίας. Ἡ ἐνότητα πάντως ἀρχίζει μὲ ἓνα μελέτημα πού θέλει νὰ δώσει ἓνα περίγραμμα τῶν σχετικὰ πρόσφατων ἐρευνῶν γιὰ τοὺς Φαναριῶτες. Στὴ δεύτερη ἐνότητα πού ἐπιγράφεται «Συμπεριφορὲς καὶ γραπτὰ τεκμήρια» δημοσιεύονται πέντε μελέτες πού ἐκκινοῦν ἀπὸ κάποιο ἱστορικὸ ἢ φιλολογικὸ εὕρημα καὶ ὀδηγοῦνται σιγὰ σιγὰ στὴν ἀνάδειξη μιᾶς συμπεριφορᾶς, συχνὰ περισσότερο ἀποκαλυπτικῆς ἀπὸ ὁποιοδήποτε ρητὸ γραπτὸ τεκμήριο. Τέλος στοῦ τρίτου καὶ τελευταῖο Μέρους πού ἐπιγράφεται «Μικρὰ ἀναλυτικὰ» δημοσιεύονται πέντε μελετήματα πού ἀποσαφηνίζουν ἢ προσφέρουν κάποια νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐργογραφία ἢ τίς βιβλιοθηκὲς ἐπώνυμων Φαναριωτῶν.

Τὰ ἀκραῖα χρονικὰ ὄρια μέσα στὰ ὁποῖα κινοῦνται τὰ δεκαπέ-

ντε αὐτὰ μελετήματα εἶναι ἀφενὸς ἡ δεκαετία τοῦ 1660, ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἐπιστρέφοντας στὴν Κωνσταντινούπολη ὕστερα ἀπὸ λαμπρὲς σπουδὲς σὲ ἰταλικὲς πόλεις ἀποφασίζει νὰ διδάξει στὴν νεοϊδρυμένη Σχολὴ Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ ὅσα οἱ νεότεροι «ἠκρίβωσαν» καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους· ἐνῶ τὸ ὕστατο χρονολογικὸ στίγμα εἶναι τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ὅταν οἱ κατεστημένοι πλέον Φαναριῶτες ὑπερασπίζονται τὶς κατακτήσεις τοὺς ἐναντι τῶν «κολλυβάδων», ποὺ ἔρχονται ἀπρόσκλητοι νὰ ἀμφισβητήσουν ὄχι μόνον τὴν ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ ἡγεσία τῆς κοινωνίας τῶν Ρωμῶν χριστιανῶν ἀλλὰ καὶ τοὺς Φαναριῶτες, τοὺς «κοσμικοὺς» ἡγέτες τῆς. Ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ὄρια, ποὺ τὰ χωρίζουν ἑκατὸν τριάντα περίπου χρόνια, ποικίλα τεκμήρια ἀναδεικνύονται ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν εἴτε μὲ τὴν πρώτη φάση τῆς ἀνόδου τοὺς στὴν ἐξουσία εἴτε μὲ τὴν διαδικασία ἰδεολογικῆς τους προετοιμασίας προκειμένου νὰ ἀνταποκριθοῦν στὰ νέα τους ἐξουσιαστικὰ καθήκοντα εἴτε μὲ τὶς ἀντιδράσεις τοὺς ὅταν, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, χάνουν γιὰ πρώτη φορὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ θεσμοῦ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Μέσα στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα, ποὺ ἡ ἀρχὴ του ὀριοθετεῖται ἀπὸ τὴν πρώτη στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἐκδήλωση ἀμφισβήτησης τῆς αὐθεντίας τῶν ἀρχαίων, μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὸν τρόπο ποὺ ὁ κόσμος τῶν Φαναριωτῶν ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ παιδεία καὶ νὰ ἀποτιμήσουμε τί καὶ πῶς τὸ ἀφομοιώνει, τί καὶ πῶς τὸ ἀξιοποιεῖ ἀκόμα καὶ στὰ ταραγμένα χρόνια μετὰ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἄλλο χρονικὸ ὄριο αὐτῆς τῆς συναγωγῆς.

Τὸ θέμα «Φαναριῶτες» δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ εὐκόλα κεφάλαια τῆς νεοελληνικῆς Ἱστορίας. Πρῶτα ἐπειδὴ ἔχουν νὰ γίνουν πολλὰ ἀκόμα στὸ ἐπίπεδο τῶν φιλολογικῶν ἐρευνῶν: ἐκδόσεις ἔργων τοὺς ποὺ ἔχουν μείνει ἀνέκδοτα, ἀξιοποίηση χειρογράφων ποὺ ἔχουν μείνει ἀθησαύριστα στὶς παλαιότερες δημοσιεύσεις πονημάτων τοὺς, ἐντοπισμὸς ἔργων τοὺς ποὺ λανθάνουν... Ἔπειτα ἐπειδὴ τὸ θέμα

καθ' ἑαυτὸ ἔχει ὑποστῆ δύο ἀντίρροπες ἀλλοιώσεις πού πρέπει νὰ παραμεριστοῦν ἀπὸ τὸν ἐρευνητὴ τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου: τὸ θέμα ἔχει «θαμπώσει» ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Φαναριῶτες ἦταν ἀντικείμενο πολιτικῶν παθῶν καὶ ὡς πρόσφατα χρησιμοποιήθηκαν σὰν ὑλικὸ σὲ πολιτικὲς ἀντιπαραθέσεις· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ θέμα ἔχει «ἀπονευρωθεῖ» ἀπὸ κάποιες ἀνούσιες συνηγορίες πού κατὰ καιροὺς ἐπιχειρήθηκαν. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ κεφάλαιο «Φαναριῶτες» γιὰ νὰ γραφεῖ ἀπαιτεῖ καὶ συστηματικὴ ἐργασία στὸ ἐπίπεδο τῆς φιλολογικῆς ὑποδομῆς καὶ νηφάλια ἀντιμετώπιση γιὰ νὰ κατανοηθεῖ ἡ θέση τους μέσα στὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν Ρωμῶν πού ζοῦσαν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία.

Ἔχω τὴν αἴσθηση ὅτι τὰ δεκαπέντε μελετήματα συμβάλλουν καὶ στὰ δύο αὐτὰ πεδία· εἶναι ὅμως δική μου αἴσθηση καὶ ὁ ἀναγνώστης θὰ κρίνει ἂν πρόκειται, τελικὰ, γιὰ αἴσθηση ἢ γιὰ ψευδαἴσθηση.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΥΣ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ

I

Ἡ ἀνέλιξη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, οἱ Φαναριῶτες καὶ ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς Ἕνα περίγραμμα

Ἡ ἀνάδειξη τοῦ φαινομένου τῆς ἐμφάνισης ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὸν 18ο αἰῶνα δημιούργησε σιγὰ σιγὰ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας διακρίνεται στὴν πρὸ καὶ μετὰ τὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ περίοδο. Ἡ διάκριση ὡστόσο αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα· ἡ μελέτη τῆς ἀνέλιξης τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας δείχνει μιὰν ἄλλη περιοδολόγηση καὶ ἀναδεικνύει τὸν πραγματικὸ ρόλο τῆς ἐμφάνισης ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή.

I

Τὸν 18ο αἰῶνα ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του καὶ στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο ἓνα φαινόμενο ποὺ στὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία ὀνομάστηκε Διαφωτισμὸς.

Τί εἶναι Διαφωτισμὸς; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ προσπαθώντας νὰ ἀπαντήσει ὁ Immanuel Kant, στὰ 1784, ἄρχιζε τὴν ὁμώνυμη μελέτη του —«Ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: Τί εἶναι Διαφωτισμὸς»— μὲ τὸν ἀκόλουθο ὀρισμὸ ποὺ ἔμεινε κλασικὸς: «Διαφωτισμὸς εἶναι ἡ ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά του, γιὰ τὴν ὁποία (ἀνωριμότητα) ὁ ἴδιος εἶναι ὑπεύθυνος. Τόλμα νὰ μάθεις!», συμ-

Δημοσιεύτηκε στὸ τεύχος «Ἱστορικά» τῆς *Ἐλευθεροτυπίας* τῆς 23ης Δεκεμβρίου 1999 μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἀνέλιξη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας»· ἐδῶ μὲ ὑποσημειώσεις, προσθήκες καὶ διορθώσεις.

βούλευε ο φιλόσοφος της Καινιγξβέργης¹.

Το περιεχόμενο ωστόσο του Διαφωτισμού δέν θά πρέπει νά ἐκληφθεῖ ὅτι ἐξαντλεῖται στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης κάθε ἀνθρώπου γιὰ τὴν πνευματικὴ του ἀνωριμότητα. Ὁ Διαφωτισμὸς ὡς πνευματικὸ κίνημα τροφοδότησε ἰδεολογικά τὶς διαδικασίες κοινωνικῶν ἀνακατατάξεων ποὺ συντελέστηκαν στὶς εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες τὸν 18ο αἰώνα, μὲ ἀκραία ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ περίπτωση τῆ Γαλλικῆ Ἐπανάσταση, ποὺ θεωρήθηκε, καλῶς ἢ κακῶς, γνήσιο τέκνο του στοῦ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς πράξης. Ἀνάλογο ρόλο θά διαδραματίσει καὶ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ἰδέες λοιπὸν καὶ ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ πέρασαν καὶ στοῦ χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς». Ὁ πρῶτος ποὺ τὸ ὑπόνοιε ἦταν μία φιλόλογος², ἐκεῖνος ὅμως ποὺ προσδιόρισε μὲ ἀκρίβεια τὸ φαινόμενο καὶ μελέτησε συστηματικὰ τὰ ὅρια τῆς «δεξιότητος» του στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο ἦταν ἕνας ἱστορικὸς τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, ὁ Κ. Θ. Δημαράς. Μὲ μιά σειρά μελετῶν του, ποὺ οἱ ἀπαρχές τους θά πρέπει νά χρονολογηθοῦν στὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο³, ὁ Δημαράς ἀπέδειξε τὴ σχέση τῆς σκέψης Ἑλλήνων λογίων τῆς ἐποχῆς μὲ τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Οἱ ὅροι

1. Τὸ δοκίμιο τοῦ Κάντ δημοσιεύθηκε στοῦ περιοδικὸ *Berlinische Monatsschrift*, στοῦ τευχὸς τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1784. Γνώρισε δύο μεταφράσεις στὰ ἑλληνικά: πρῶτος τὸ ἀπέδωσε ὁ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ καὶ δημοσίευσε τὴ μετάφρασή του στοῦ περιοδικὸ *Παιδεία καὶ ζωὴ* τχ. 96 (Αὐγουστος–Σεπτέμβριος 1961), 161-165 [= *Immanuel Kant, Δοκίμια*, Ἀθήνα 1971, σ. 42–51] καὶ πρόσφατα ὁ Ν. Μ. ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ στὸν τόμο *Τί εἶναι Διαφωτισμός;*, Ἀθήνα 1989, σ. 17–29.

2. Ἡ Πολύμνια Λάσκαρη στὴν εἰσαγωγή της, ὅταν ἐπαναδημοσίευσε τὸ ἔργο τοῦ ΙΑΚΩΒΑΚΗ ΡΙΖΟΥ ΝΕΡΟΥΛΟΥ, *Τὰ Κορακιστικά*, μὲ γαλλικὴ μετάφραση: *Jacques Rizos Neroulos, Les Korakistiques ou Amendement de la langue grecque moderne*, Παρίσι 1928, σ. 9. Βλ. καὶ ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, *Τῶν Φώτων, Β'*, Ἀθήνα 1999, σ. 9.

3. Βλ. τώρα στοῦ δημοσίευμα τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς: οἱ ἰδέες – τὰ πρόσωπα – οἱ συλλογικοὶ φορεῖς – τὰ

«Ἑλληνικός — ἢ Νεοελληνικός — Διαφωτισμός» εἶναι δικοί του⁴ και ἀποκαλύπτουν τὴ βαθειὰ ριζωμένη πεποίθησή του πὼς ὁ,τι ἐμφανίστηκε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀποτελεῖ κλάδο τοῦ κορμοῦ τοῦ Διαφωτισμοῦ ποῦ γεννήθηκε τὸν 18ο αἰῶνα στὴν Εὐρώπη⁵.

Ἄν δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἡ οὐσιαστικὴ καὶ συστηματικὴ μελέτη τοῦ φαινομένου ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημαρᾶ — στὴ βαριά ἄλλωστε σκιά του κινήθηκε ὅλη ἡ μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνον ἔρευνα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ —, εἶναι ἐξίσου δύσκολο νὰ μὴν ἀναγνωρίσει κανεὶς ὅτι ὁ Δημαρᾶς προσέφερε στὴ νεοελληνικὴ ἐπιστήμη καὶ τὸ βασικὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα γιὰ τὸν ἴστο καὶ τὴ δυναμικὴ τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἕνα ἐρμηνευτικὸ σχῆμα ποῦ τροφοδοτεῖ, καταρχὴν, ὡς σήμερα τὶς σχετικὲς μελέτες. Εἶναι χρήσιμο νὰ θυμίσουμε ἐδῶ αὐτὸ τὸ σχῆμα πρὶν παρουσιάσουμε τὰ πορίσματα νεότερων ἐρευνῶν⁶.

ἔργα», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Βιβλιογραφία 1945–1995* (Γεν. ἐπιμέλεια Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ), Ἀθήνα 1998, τὴν ἀνέλιξε μέσα στὸ χρόνο τῶν σχετικῶν δημοσιευμάτων τοῦ Δημαρᾶ. Πρῶτο στὴ σειρά τὸ ἄρθρο του «Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς γύρω στὰ 1800», *Δημοκρατικὰ Χρονικὰ* 1 (1945), 11–12.

4. Ἀμέσως μετὰ τὸ δημοσίευμα τοῦ 1945 (βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση), στὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός», σὲ μελέτη του ποῦ ἄρχισε νὰ δημοσιεύεται τὸ 1946 χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός»: Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Γρηγόριος Κωνσταντάς», *Παιδεία* τχ. 3 (1946), 140–145· τχ. 4 (1947), 203–206.

5. Βλ. τὴ διατύπωσή του στὸ λῆμμα «Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός», ποῦ δημοσίευσε στὸ Συμπλήρωμα τῆς *Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, τ. 10, Ἀθήνα χ.χ., σ. 297.

6. Ἀντὼ τὶς ἐπιγραμματικὲς διατυπώσεις του ὅπως τὶς ἔχει διατυπώσει σὲ εἰσαγωγικὰ σημειώματά του· βλ. σ. 48, 98 καὶ 140 στὴν πρώτη ἔκδοση τῆς *Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τ. 1, Ἀθήνα 1948 — οἱ ἴδιες διατυπώσεις ὑπάρχουν καὶ στὴν τελευταία, τὴν ἕνατη ἔκδοση τῆς Γραμματολογίας, Ἀθήνα 2000, σ. 54, 130 καὶ 188 ἀντίστοιχα. Πὰ τὶς ὀφειλὲς τοῦ Δημαρᾶ στὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τοῦ Μανουὴλ Γεδεῶν βλ. τὴ μελέτη μου «Οἱ πηγὲς τῆς ἔμπνευσης ἑνὸς ἐρμηνευτικοῦ σχήματος: ὁ «ἄθρη-

Ἡ Ἐκκλησία, οἱ Φαναριώτες, οἱ ἔμποροι· αὐτὲς εἶναι οἱ τρεῖς πρωταγωνιστικὲς κοινωνικὲς δυνάμεις, κατὰ σειρὰ ἐμφάνισεως στὴ σκηνὴ τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, γύρω ἀπὸ τὶς ὁποῖες —καὶ μὲ τὶς ὁποῖες— ὁ Δημαρὰς πλέκει τὸν κοινωνικὸ ἴσθμὸ τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Πὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν Ἄλωση τὸν τόνο στὸν τομέα τῆς παιδείας, κατὰ τὸν Δημαρὰ πάντα, τὸν δίνει ἡ Ἐκκλησία· ἀπὸ τὸ 1699 οἱ Φαναριώτες παίρνουν τὸ λόγο⁷. Θὰ κυριαρχήσουν γιὰ ἕναν περίπου αἰῶνα· ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1774 θὰ ἔρθει ἡ ὥρα τῆς ἀνόδου τῶν ἐμπόρων. Δεδομένου ὅτι τὴν ἐμφάνιση τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὁ Δημαρὰς τὴν τοποθετεῖ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, ἡ σύνδεση τῆς ἐμφάνισης τοῦ φαινομένου μετὰ τὴν ἄνοδο τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς ὁμάδας θεωρήθηκε αὐταπόδεικτη.

II

Νεότερες ὥστόσο ἔρευνες, ποὺ διεξάχθηκαν κυρίως στὸ Κέντρο ποὺ ἴδρυσε ὁ Δημαρὰς, τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, ἔδειξαν πρῶτα τὸν πραγματικὸ, τὸ «λειτουργικὸ» ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας: γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ποὺ συνέχισε τὴ ζωὴ της στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία, ἡ Ἐκκλησία ἀποτελέσει τὸν κατεξοχὴν ἐξουσιαστικὸ θεσμό της. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτική, ἡ Ἐκκλησία δὲν μπόρεσε ποτὲ νὰ γίνῃ ἀνεξάρτητη «κοινωνικὴ δύναμη». Νόμιμος «θεσμός» γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ πολιτικὴ ἐξουσία, θὰ ἀποτελέσει ἕνα πρόσφορο ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ συντέλεσαν οἱ ὄροι μὲ τοὺς ὁποῖους γινόταν ἡ ἐκλογή τῆς ἡγεσίας τῆς Ἐκκλησίας —καὶ ἡ ἀλλαγὴ της—, ἡ πρόσδεση τῆς Ἐκκλησίας στὸ φορολογικὸ σύστημα τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους (εἴκοσι μόλις χρόνια μετὰ τὴν Ἄλωση), τὰ ἔκτακτα οἰκονομικὰ βάρη ποὺ, συχνά, τῆς ἐπιρρίπτονταν ἀπὸ τὴν σκευτικὸς οὐμανισμός», *Ἐπιστημονικὴ συνάντηση στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1994, σ. 71-77· ἰδίως σ. 74 ἔπ.

7. Ὁ Δημαρὰς σέ ὅλες τὶς ἐκδόσεις τῆς Γραμματολογίας του ἀναφέρει σὰν ἔτος ἀνόδου τῶν Φαναριωτῶν τὸ 1669· εἶναι ὅμως μιὰ τυπογραφικὴ ἀβλεψία. Τὸ ὀρθὸ εἶναι: 1699.

όθωμανική ἀρχή· ὅλα αὐτὰ προκάλεσαν μιὰ μόνιμη ἐξάρτησή της ἀπὸ τὶς ἐξουσιαστικὲς δομὲς τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν, ἐξάρτησι πού τὰ πρῶτα τῆς ἴχνη ἐντοπίζονται ἤδη τὴν ἐπομένη τῆς Ἀλωσῆς τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὰ ὅποια ἴχνη θὰ μείνουν ἀνεξίτηλα σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς περιόδου πού μᾶς ἐνδιαφέρει⁸.

“Ὅσον ἀφορᾷ τὴ δευτέρα κοινωνικὴ δύναμη, τοὺς Φαναριῶτες, πού κατὰ τὸν Δημαρᾶ, ἀπὸ τὸ 1699 «θὰ πάρουν τὸ λόγο» στὰ θέματα τῆς παιδείας, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε καὶ ἐδῶ τὰ πορίσματα τῶν νεότερων ἐρευνῶν. Τὸ «λόγο» δὲν τὸν πῆραν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἡ ἀνοδος τῶν Φαναριωτῶν δὲν προκάλεσε μὲ ἄλλα λόγια τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ρόλου ἢ τὴ μείωσι τῆς ἐπιρροῆς τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ ἀκύρωσι τῆς δυνάμεως τῶν κοινωνικῶν τους ἀντιπάλων, δηλαδὴ ἐκείνου πού καὶ στὴν τουρκοκρατούμενη ἑλληνικὴ κοινωνία θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομαστῆ «παλαιὸ καθεστῶς». Αὐτοὶ πού ἀποτελοῦσαν τὴ νέα κοινωνικὴ ὁμάδα, αὐτοὶ πού ἐκ τῶν ὑστέρων θὰ ὀνομαστοῦν Φαναριῶτες, θὰ διεκδικήσουν ὕστερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα τὴν ἐξουσία, διεκδίκησι πού θὰ τὴν ἱκανοποιήσουν, θὰ τὴν ὀλοκληρώσουν στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα.

Οἱ ἔμποροι τέλος, ἡ τρίτη κοινωνικὴ δύναμη πού, κατὰ τὸν Δημαρᾶ πάντα, θὰ ἀνεβεῖ στὴ σκηνὴ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στὰ 1774—χρονολογία πού δηλώνει τὴ σύναψι τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή—, θὰ κάνουν ἐντονη τὴν παρουσία τους καὶ θὰ ἀναμετρηθοῦν μὲ τοὺς κοινωνικοὺς τους ἀντιπάλους, τοὺς Φαναριῶτες, πολὺ ἐνωρίτερα, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀπὸ τὸ ὄροσημο τοῦ 1774.

III

Τὰ πορίσματα τῶν νεότερων ἐρευνῶν γιὰ τὸν ἴστό καὶ τὴ δυναμικὴ

8. Βλ. ἓνα γενικὸ διάγραμμα τῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν κατὰ τὴν πρῶτη μεταβυζαντινὴ περίοδο στὴ μελέτη ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀφιερῶματα καὶ δωρεὲς τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησία. Θεσμικὲς ὀψεις τῆς εὐσέβειας*, Ἀθήνα 2002, τὸ κεφάλαιο πού ἐπιγράφεται «Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς εὐσέβειας», σ. 91-107.

της νεοελληνικής κοινωνίας που ζούσε στο πλαίσιο της όθωμα-
νικής κυριαρχίας δεν άναιροῦν τὸ γεγονός ὅτι ἀρχές και ἰδέες τοῦ
Διαφωτισμοῦ ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο· ἀντί-
θετα, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε πιὸ καθαρά τις πολλαπλές σχέσεις
τῶν νέων ἰδεῶν μὲ τὸ ἑλληνικὸ κοινωνικὸ γίγνεσθαι. Μᾶς δίνουν
ἀκόμα τὴ δυνατότητα νὰ προτείνουμε τὴν ἀνασκευὴ κάποιων ἀ-
πόψεων που κατατρύχουν ἐδῶ και καιρὸ τὴ νεοελληνικὴ ἐπιστήμη.

Μοῦ δόθηκε και πρόσφατα ἡ εὐκαιρία νὰ μιλήσω γιὰ τὸ ἐρευ-
νητικὸ χάσμα που ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲς βυζαντινές και τις νεοελ-
ληνικές σπουδές. Οἱ μελετητές τοῦ Βυζαντίου ἔχουν, συνήθως, ὡς
σταθερὸ χρονικὸ σημεῖο, ὡς ὄριο τῶν ἐρευνῶν τους τὰ μέσα τοῦ
15ου αἰῶνα, τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, που συμβολίζει
τὴν πτώση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Οἱ νεοελληνιστές πάλι ἔχουν
ὀρίσει ὡς ἀρχὴ τῶν δικῶν τους ἐρευνῶν τὰ μέσα περίπου τοῦ 18ου
αἰῶνα. Τὸ ἐνδιάμεσο διάστημα χαρακτηρίζεται συνήθως ὡς «οἱ
σκοτεινοὶ αἰῶνες τῆς πρώτης Τουρκοκρατίας»⁹. Λίγο ἀνιστόρητος
νὰ εἶναι ἐκεῖνος που καταπιάνεται μὲ τὴ μελέτη θεμάτων τοῦ Νεο-
ελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ —και ἔχουμε δυστυχῶς τέτοια παραδείγ-
ματα— νομίζει ὅτι Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς εἶναι ἡ ἱστορικὴ
ἐκείνη περίοδος που ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπὸ τοὺς «σκοτεινοὺς
αἰῶνες»! Στὴν πραγματικότητα ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο πέρασαν
στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἰδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν ἦταν γιὰ νὰ «φωτί-
σουν» τὸ ἀπόλυτο σκότος τῆς ἀμάθειας που ἐπικρατοῦσε, οὔτε γιὰ
νὰ ἀντιστρέψουν τὴ δῆθεν πλήρη περιφρόνηση στὴν παιδεία· οἱ
ἰδέες ἦρθαν —τις ἔφεραν ἐκεῖνοι που ἐνδιαφέρονταν— ἐπειδὴ
ἀνταποκρίνονταν σὲ δικὰ τους κοινωνικὰ αἰτήματα. Καὶ δὲν εἶναι
παραδοξολογία ἡ διαπίστωση ὅτι δὲν θὰ περνοῦσαν τόσο σύντομα
στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἰδέες και ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ ἂν δὲν συνέ-
πιπταν χρονικὰ μὲ κάποιες διαδικασίες κοινωνικῶν ἀναστρωμα-
τώσεων που συντελοῦνταν τότε στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία.

9. Βλ. *Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευ-
νῶν, Ἐνημερωτικὸ Δελτίο* τχ. 23, Ἰούνιος 1999, σ. 5.

‘Ωστόσο όσες νέες ιδέες πέρασαν στον ελληνικό χώρο δὲν ἦταν ὅλες «ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ». Στὴν καμπή, γιὰ παράδειγμα, τοῦ 17ου πρὸς τὸν 18ο αἰώνα ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους ιδέες ποὺ εἶχαν τὴ θεωρητικὴ τους καταγωγή στὸν εὐρωπαϊκὸ 17ο αἰώνα, τὸν αἰώνα τοῦ γεωμετρικοῦ ρασιοναλισμοῦ. Πιστεύω πὼς ὅταν θὰ δοῦν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας περισσότερες ἔρευνες γιὰ τὸν ἑλληνικὸ 17ο αἰώνα, θὰ γίνεи κατανοητὸ ἀπὸ ὅλους ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῶν ιδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν ἦταν κάτι τὸ ξαφνικὸ καὶ τὸ ἀναπάντεχα ἀποκαλυπτικὸ στὸν ἑλληνικὸ χώρο· τὸ πέρασμα ἦταν περισσότερο ὁμαλὸ ἀπὸ ὅ,τι συνήθως πιστεύεται, καθὼς ὑπῆρξε ἡ κατάλληλη προετοιμασία¹⁰.

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω ἄλλη μία πλάνη ἡ ὁποία κατατρύχει τοὺς μελετητὲς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Πιστεύουν, ἀπὸ μιὰ λαθεμένη νομίζω ἀνάγνωση τῶν ἐρευνῶν τοῦ Δημαρᾶ, ὅτι ἡ κοινωνικὴ ὁμάδα ποὺ θὰ διεκδικήσει τὴν ἐξουσία ἀπὸ τοὺς Φαναριῶτες ἄρχισε νὰ δρᾶ μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή. Μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ δεῖξω πρόσφατα¹¹ ὅτι ἡ ὁμάδα αὐτὴ χρησιμοποιώντας εὐστοχα τὸν ἐξουσιαστικὸ θεσμὸ τῆς Ἐκκλησίας κατόρθωσε, λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, νὰ κυριαρχήσει καὶ νὰ ἐξοβελίσει τοὺς κοινωνικοὺς τῆς ἀντιπάλους, τοὺς Φαναριῶτες. Νὰ κυριαρχήσει στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, νὰ ἀναλάβει τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ προβάλλει στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀξιῶν τὰ δικά τῆς ἐπιτεύγματα. Ἄς ἀναφέρουμε τὸ πιὸ λαμπρὸ. Ἐνῶ ὑπῆρχε καὶ λειτουργοῦσε,

10. Βλ. γιὰ τὴν ὥρα στὴ μελέτη μου *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν «τουρκοκρατούμενη» ἑλληνικὴ κοινωνία*, τ. 1, *Ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας Ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1980· τ. 2, *Ἡ πρώτη μετακένωση*, Ἀθήνα 1983 (νεότερη ἐπεξεργασμένη ἔκδοση ὑπὸ δημοσίευση).

11. «Κοινωνικὲς διενέξεις καὶ Διαφωτισμός. Ἡ περίπτωση τῆς Κωνσταντινουπόλης (μέσα 18ου αἰ.)», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς (ἀπόπειρα μιᾶς νέας ἐρευνητικῆς συγκομιδῆς). Πρακτικὰ Πανελληνίου Συνεδρίου, Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996*, Κοζάνη 1999, σ. 15 ἐπ.: καὶ στὴν ἐδῶ ἀναδημοσίευση τῆς μελέτης σ. 31-44.

ὕπὸ φαναριώτικη καθοδήγησι, ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, πρόσφεραν τὰ μέσα ὥστε νὰ ἰδρυθεῖ στὸν Ἄθω ἕνα ἀνωτάτου ἐπιπέδου ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα: ἦταν ἡ δική τους προσφορὰ στὴν παιδεία τοῦ γένους καὶ ἡ ἔμπρακτὴ ἀμφισβήτησι τῆς κυριαρχίας τῶν Φαναριωτῶν στὰ θέματα τῆς παιδείας. Τὸ ἐγγεῖρημα θὰ διαρκέσει λίγα χρόνια: οἱ κοινωνικοὶ τους ἀντίπαλοι θὰ ἀνακτήσουν τὴ χαμένη ἐξουσία τους καὶ θὰ ζητήσουν νὰ ἐλέγξουν ὄχι μόνον τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα. Ἀνεξάρτητα ὡστόσο ἀπὸ τὴν ἀποτυχία του, ὅσα συνέβησαν λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα ἀποτελοῦν ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὸν τρόπο ἀνέλιξης τῶν ἑλληνικῶν κοινωνικῶν δυνάμεων πρὶν ἀπὸ τὸ ὄριον τοῦ 1774. Καὶ ἀκόμα ἀποτελοῦν ἕνα ἀπὸ τὰ παράδειγμα γιὰ τὸν πραγματικὸ ρόλον, τὸν τρόπο ἐμπλοκῆς τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας στὶς διαμάχες γιὰ τὴν ἐξουσία.

II

Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία τῆς Κωνσταντινούπολης στὸ β' μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα

Σχόλια σὲ μιὰ γαλλικὴ περιγραφὴ τῆν ἐποχὴ τῆς ἀνόδου τῶν Φαναριωτῶν

Σὲ ἓνα βιβλίον ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ Παρίσι τὸ 1695 δίνεται μιὰ εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τὴν ἄλωση ὡς τὸν 17ο αἰώνα. Ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ χρόνου ποὺ συντάχθηκε καὶ τῆς αἰτίας ποὺ προκάλεσε αὐτὴ τὴν περιγραφὴ ἐπιτρέπει τὴν ὀρθότερη ἀνάγνωση τῆς βασικῆς πληροφορίας ποὺ περιέχει, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία γνώριζε μιὰ ἀνακατάταξη μετὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα.

I

Ἡ γνώση τῆς δομῆς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας —τῆς κοινωνίας ποὺ ἐπέζησε, ἀναδιοργανώθηκε καὶ συνέχισε τὴ ζωὴ της στοὺς κόλπους ἑνὸς ἄλλου ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ρωμαϊκὸ κράτος αὐτοκρατορικοῦ πλαισίου— εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κεφαλαιώδη θέματα γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ κοινωνία αὐτὴ, ἡ «τουρκοκρατούμενη» ποὺ συνέχισε νὰ ζεῖ στὰ βυζαντινὰ ἐδάφη, δὲν ἦταν πολιτικὴ κοινωνία¹. Ὡστόσο ἔρευνες ποὺ ἔγιναν πρόσφατα μὲ ἔπεισαν γιὰ τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο: ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ μετὰ τὴν

¹Ανακοίνωση στὸ 16ο Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο, Βιέννη, Ὀκτώβριος 1981, στὴ θεματικὴ «Mittel- und Westeuropa und das postbyzantinische Griechentum vor 1800. II.I Sozialstruktur des Griechentums». Δημοσιεύτηκε στὸ *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/6 (1982), σ. 69-75.

1. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 10: Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπὸ ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669). *Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία*, Ἀθήνα 1974, σ. 3.

πτώση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας παρέμεινε πολιτική, ἐξακολούθησε νὰ εἶναι διαφοροποιημένη στὴ δομὴ τῆς, νὰ παρουσιάζει σαφὴ διαχωρισμὸ στὴν κατανομὴ τῆς ἐργασίας καὶ νὰ λειτουργεῖ μέσα ἀπὸ μία Ἰδεολογία ποὺ τὸ περιεχόμενό τῆς δὲν τὸ κάλυπταν μόνο οἱ θρηνοὶ γιὰ τὴν Ἄλωση².

Ὡστόσο ἐπειδὴ τὸ θέμα μας ἐδῶ εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς κοινωνικῆς δομῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ ἰδωμένης μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς Εὐρώπης καί, θέμα συνακόλουθο, τὸ πῶς μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν πληροφορίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ δυτικὲς πηγές στὴν προσπάθεια νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ πραγματικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας αὐτῆς, θὰ ἤθελα νὰ παρουσιάσω ἓνα ἀρκετὰ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τῆς Κωνσταντινούπολης στὸ β' μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα. Θεωρῶ ἀντιπροσωπευτικὸ τὸ παράδειγμα ποὺ θὰ ἀναφέρω διότι ἀναφαίνονται προβλήματα ποὺ ἔχουμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε ὅταν θέλουμε νὰ ἀξιοποιήσουμε ὀρθὰ δυτικὲς πηγές ποὺ περιγράφουν τὰ ἑλληνικὰ πράγματα.

II

Καὶ πρῶτα ὅσα ἀφοροῦν τὴν ἔντυπη πηγὴ ποὺ παραδίδει τὴν περιγραφὴ τῆς ἑλληνικῆς κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας.

Στὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ πρώτου Μέρους τοῦ βιβλίου ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ Παρίσι τὸ 1695 μὲ τὸν τίτλο *Etat present des Nations et Eglises grecque, armenienne et maronite en Turquie* δίνεται μιὰ εἰκόνα τοῦ πῶς συγκροτήθηκε ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν Ἄλωση καὶ κυρίως δίνεται ἡ σύνθε-

2. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παραπέμψω στὶς μελέτες μου *Quelques hypothèses pour l'étude des origines de la pensée politique grecque post-byzantine (1453-1484). Le processus de transformation du concept de « bien commun » en rapport avec l'idéologie née après la Prise de Constantinople*, Παρίσι 1976 καὶ *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν « τουρκοκρατούμενη » ἑλληνικὴ κοινωνία*, τ. 1, *Ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας Ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1980, ὅπου καὶ ἀναφορὲς σὲ ἱστορικὲς ἐρευνες ποὺ προετοίμασαν αὐτὴ τὴ νέα θεώρηση.

ση τῆς κορυφῆς τῆς πυραμίδας τῆς κοινωνίας αὐτῆς σὸ β' μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα³.

Ἡ πηγὴ αὐτὴ εἶναι γνωστὴ στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τουλάχιστον τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς σήμερ⁴. Δικαιολογημένα ἄλλωστε, ἀφοῦ εἶναι ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες περιγραφές πού ἔχουμε, ὅπου περιέχονται ἀκόμα καὶ ὀνόματα οἰκογενειῶν πού συγκροτοῦσαν τότε τὴν κορυφὴ τῆς πυραμίδας τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Ποιὸς ὅμως εἶναι ὁ συγγραφέας καὶ τί τὸν προκάλεσε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία;

Πὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὰ ζητούμενα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ξεχάσουμε γιὰ λίγο τὸ παρισινὸ δημοσίευμα καὶ νὰ γυρίσουμε εἴκοσι πέντε χρόνια πρὶν, στὴν Κωνσταντινούπολη. Τότε πού ὁ de Nointel, ὁ νέος πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας, φτάνει ἐκεῖ καὶ ἀνάμεσα στὰ διπλωματικά του καθήκοντα ἔχει νὰ ὑπερασπίσει καὶ νὰ προωθήσει τὶς θέσεις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πατὶ ἡ Γαλλία τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' διεκδικοῦσε τότε τὸ ρόλο τοῦ προστάτη τοῦ καθολικισμοῦ καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν —ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι— ἓνα ἀπὸ τὰ πεδία στὰ ὁποῖα οἱ ὀπαδοὶ τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ διαμαρτυρόμενοι διασταύρωναν τὰ θεολογικά τους ξίφη.

Μαζί μὲ τὸν de Nointel ἔφτασε τὸ 1670 στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὁ Antoine Galland, ὁ attaché théologique τῆς πρεσβείας, ὅπως

3. Τὸ ἴδιο κείμενο, μὲ παραλλαγμένο τίτλο, διαφορετικὴ σελιδαρίθμηση καὶ διαφορετικὴ τυπογραφικὴ συγκρότηση ἐκδόθηκε τὴν ἴδια χρονιά ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐκδοτικὸ οἶκο. Ὁ ἄλλος τίτλος, σὲ πλήρη ἀναγραφὴ, ἦταν: *La Turquie chretienne, sous la puissante protection de Louis le Grand, protecteur unique du Christianisme en Orient. Contenant l'état présent des Nations et des Églises grecque, armenienne, et maronite dans l'Empire Otoman. Par M. de la Croix, ci-devant secretaire de l'ambassade de Sa Majesté à la Porte. A Paris, chez Pierre Herissant, rue neuve Notre-Dame, aux trois vertus. M.DC.XCV. Avec privilege du Roy.*

4. Βλ. τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρω στὴ μελέτη μου *Ἡ ἐμφάνιση...*, σ. 51 σημ. 1.

εϋστοχα ονομάστηκε⁵. 'Ο σκοπός τῆς ἀποστολῆς ἦταν πολὺ συγκεκριμένος: «νά βοηθήσει τὸν πρεβευτὴ νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὶς διάφορες ἑλληνικὲς κοινότητες ὁμολογίες πίστεως πὺ θὰ προσέφεραν νέα καὶ ἀναντίρρητα ἐπιχειρήματα στοὺς καθολικοὺς θεολόγους»⁶. Εἶναι γνωστό, καὶ γίνεται πιὸ ἔκδηλο ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Galland, ὅτι στὶς διαμάχες καθολικῶν καὶ διαμαρτυρομένων εἶχε ἐμπλακεῖ καὶ ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία⁷.

Στοὺς πρώτους μῆνες τῆς ἀποστολῆς του ὁ Galland φροντίζει νὰ συντάξει ἓνα Ὑπόμνημα (mémoire) μὲ τὸ ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσει τὸ μαρσαμὸ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μετὰ τὴν Ἐκκλῆσια καὶ κατ' ἀναλογικὴ ἐφαρμογὴ καὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλῆσιᾶς⁸. Ἡ χρησιμότητα ἑνὸς τέτοιου Ὑπομνήματος εἶναι προφανής: ἡ σύμπλευση τῶν διαμαρτυρομένων μὲ μιὰ παρηκμασμένη ἐκκλῆσια δὲν μποροῦσε νὰ τοὺς προσφέρει ἰσχυρὰ ἐρείσματα. Τὸ mémoire ὅμως αὐτὸ μένει τελικὰ ἀχρησιμοποίητο στὰ ἀρχεῖα τῆς πρεσβείας, γιατί ὁ Galland κατορθώνει στὸ μεταξὺ νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ ἑλληνικὲς κοινότητες ὁμολογίες πίστεως ὀρθοδόξων ὅτι τὸ δόγμα τοὺς διέφερε ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν διαμαρτυρομένων, διαβεβαιώσεις πὺ ἐξυπηρετοῦσαν καλύτερα καὶ ἀμεσότερα τὶς θέσεις τῶν καθολικῶν θεολόγων⁹.

5. Ὁ χαρακτηρισμὸς ὀφείλεται στὸν ALBERT VANDAL, *L'odyssée d'un ambassadeur. Les voyages du marquis de Nointel (1670-1680)*, Παρίσι 1900, σ. 48.

6. HENRI OMONT, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles. Documents publiés par... Première partie*, Παρίσι 1902, σ. 175.

7. Στὶς διαμάχες αὐτὲς ὀφείλεται ἀκόμη καὶ ἡ δολοφονία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Κυρίλλου Λούκαρη τὸ 1638· βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἡ ἀνέκδοτος μυστικὴ ἀλληλογραφία τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς τὸν Ἄγγλον πρεσβευτὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Sir Thomas Rowe (1625-1628)», *Πεπραγμένα τοῦ Ὁ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 533 ἐπ., ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία.

8. Τὴν ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ κειμένου στὸν Antoine Galland καὶ γιὰ τὴ χρονολόγησή του βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἐμφάνιση...*, σ. 31 ἐπ.

9. Πραγματικὰ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1672 κατόρθωσαν νὰ στείλουν στὸ

Ὡστόσο τὸ Ὑπόμνημα αὐτὸ τὸ ἰδιοποιεῖται, ὁκτῶ περίπου χρόνια ἀργότερα, ὁ δεῦτερος γραμματέας τῆς πρεσβείας, ὁ de Lacroix. Ἐπωφελοῦμενος τῆς ἀπουσίας τοῦ Galland ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ ἀντιγράφει μαζί με ἄλλα ὑπομνήματα καὶ τὸ στέλνει στὸ Παρίσι μὲ σκοπὸ νὰ ἀποδείξει στὸ βασιλιά τῆς Γαλλίας καὶ γενικότερα στοὺς προϋσταμένους του τίς καλὲς ὑπηρεσίες πού προσέφερε κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη¹⁰.

Πραγματικὰ στὸ χειρόγραφο FF 6098 τῆς Bibliothèque nationale σώζεται ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὸν de Lacroix τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Galland γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ κατ' ἐπέκταση τὴν ἑλληνικὴ Ἐκκλησία¹¹. Τὸ ἴδιο σχεδὸν κείμενο, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Lacroix στὸ ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου, δημοσιεύτηκε ὅπως εἶδαμε στὸ Παρίσι¹².

Αὐτὴ εἶναι, πολὺ συνοπτικὰ, ἡ ἱστορία τοῦ κειμένου.

Παρίσι μιά σειρά ἀπὸ ὁμολογίες πίστεως. Τίς μετέφερε ὁ δεῦτερος γραμματέας τῆς πρεσβείας de Lacroix, βλ. HENRI OMONT, *ὁ.π.*, σ. 179 ἐπ.: ALBERT VANDAL, *ὁ.π.*, σ. 101 ἐπ. Ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς σώζονται σήμερα στὸ Τμήμα Χειρογράφων τῆς Bibliothèque nationale στὸ Παρίσι καὶ στὸ ἀντίστοιχο Τμήμα τῆς Ρωσικῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης στὴν Ἁγία Πετρούπολη.

10. Πβ. ὅσα γράφει ὁ de Lacroix στὴν Ἀφιερωτικὴ Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ βασιλιά τῆς Γαλλίας τὴν ὁποία προτάσσει στὸ χειρόγραφο πού ἔστειλε στὸ Παρίσι: «Mon dessein, Sire, dans cet ouvrage, aussi bien que dans ceux qui l'ont procédé n'estant que de donner a V. M. des preuves de mon application à mon devoir, et de luy rendre conte de tout ce que jay veu, et apris pendant mon séjour dans l'empire otoman», FF 6098, φ. cv. Γιὰ τὸ χειρόγραφο βλ. ἀμέσως πῶ κάτω στὸ κείμενο.

11. Στοὺς Καταλόγους τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γαλλίας (*Bibliothèque nationale. Catalogues des manuscrits français*, τ. 5, Παρίσι 1902, σ. 212) τὸ χειρόγραφο προσγράφεται στὸν François Pétis de la Croix. Ὡστόσο ἐκεῖνος πού τὸ συγκρότησε ἦταν ὁ de Lacroix· ἀντέγραψε σὲ αὐτὸ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Galland καὶ δύο ἄλλα Ὑπομνήματα τοῦ François Pétis καὶ τὰ ἔστειλε στὸ Παρίσι (βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *ὁ.π.*, σ. 32 ἐπ.).

12. Γιὰ τίς διαφορὲς πού παρουσιάζουν τὰ δύο κείμενα σχετικὰ μὲ τὴν περιγραφή τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας βλ. *ὁ.π.*, σ. 43 ἐπ.

III

Τώρα πού γνωρίζουμε ότι πίσω από τὸ κείμενο τοῦ 1695 κρύβεται ἓνα Ὑπόμνημα πού συντάχτηκε γιὰ νὰ ὑπερητήσῃ συγκεκριμένα συμφέροντα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, θὰ πρέπει ἄραγε νὰ ἀπορρίψουμε στὸ σύνολό της τὴν εἰκόνα πού παρουσιάζει γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία; Ὁχι, ὅταν μάλιστα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα ὕλικά πού ἔχουμε γιὰ νὰ ἀντλήσουμε στοιχεῖα γιὰ τὴν κοινωνικὴ δομὴ τῆς ἑλληνικῆς κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας. Ὁχι, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ διαβάσουμε τὸ κείμενο ἀποκαθαρμένο ἀπὸ τὴ «λογικὴ τῆς προπαγάνδας» πού περιέχει. Ἄς δοκιμάσουμε.

Ἡ εἰκόνα πού δίνεται στὸ Ὑπόμνημα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ 17ου αἰῶνα εἶναι μὲ λίγα λόγια ἢ ἀκόλουθη: ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία τῆς Κωνσταντινούπολης παρακμάζει καὶ τὴ θέση της στὴν ἱεραρχία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας παίρνουν οἰκογένειες πού ἐγκαταστάθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 17ο αἰῶνα ἢ εἶναι ἀπόγονοι ἐκείνων τῶν οἰκογενειῶν πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀλωση¹³.

Ποιῆς παραμορφώσεις προκάλεσαν οἱ ἀνάγκες τῆς προπαγάνδας στὴν εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας;

Πρώτη καὶ βασικὴ παραμόρφωση ἦταν ἡ προβολὴ τῆς τύχης τῶν βυζαντινῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν τῆς Κωνσταντινούπολης ὡς ἀποδεικτικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴν τύχη ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας¹⁴. Τὸ ἐπιτόνημα ἦταν ἔξυπνο γιὰτὶ ἐξυψηρετοῦσε τὸ συντάκτη τοῦ Ὑπο-

13. Σ. 1-7 τοῦ χφ 6098· πβ. καὶ σ. 1-6 τοῦ ἔντυπου βιβλίου τοῦ 1695.

14. «La ville de Constantinople nous en fournit un exemple considerable, sur lequel l'on peut tirer des consequences fort iustes de toutes les autres d'Orient, ou les Grecs sont repandus.

Elle estoit autrefois le siege de leurs empereurs et la residence de la plus grande partie des familles nobles de l'empire. Lorsque Mahomet 2e l'a prit, il perit plusieurs de ces familles pendant le siege, d'autres se retirerent pour eviter le pillage, et celles qui demurerent sont presques esteintes». Il n'en reste plus que quatre, lesquelles subsistent encore dans les personnes de quelques miserables successeurs qui ne sont pas capables d'aucuns sentiments

μνήματος στο να αποδείξει εύκολα το μαρασμό της έλληνικής κοινωνίας και να υποστηρίξει στη συνέχεια, με τη μέθοδο της αναλογικής έφαρμογής, τόν αντίστοιχο μαρασμό της έλληνικής Έκκλησίας. Η τύχη όμως τών οικογενειών αυτών είχε κριθεί από τόν 15ο αιώνα¹⁵, ώστε ή διατύπωση του Galland ότι στα μέσα του 17ου αιώνα έπιζοϋν λίγοι απόγονοί τους δεν αποτελούσε, στην πραγματικότητα, κοινωνιολογικό δείκτη.

Δεύτερη παραμόρφωση, συνακόλουθη της πρώτης, ήταν ό έγκλωβισμός σε μία τεχνική κοινωνική κατηγορία¹⁶ άνόμιων κοινωνικών κατηγοριών: οικογενειών της βυζαντινής έπαρχίας που έγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη μετά την Άλωση και νεοπλούσιων οικογενειών που, σύμφωνα με την ίδια πηγή, έγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα τόν 17ο αιώνα. Οί πρώτες όμως εκείνες οικογένειες, μαζί με όσες άλλες προέρχονταν από βυζαντινά έδάφη κατακτημένα ή ένσωματωμένα στο πολιτικό καθεστώς τών Όθωμανών, είναι άκριβώς αυτές που συναποτέλεσαν το πρώτο μεταβυζαντινό κοινωνικό status. Έπομένως, δεν μπορούσαν να είναι όμοια μεγέθη κοινωνιολογικά με τούς άνερχόμενους τόν 17ο αιώνα νεοπλούσιους της έλληνικής κοινωνίας¹⁷.

relevés, n'estant la pluspart que des artisans.

Ces familles sont Cantacuzene, Paleologue, Asaný et Rali. Voila les malheureux descendans de tant de grands hommes qui ont gouverné l'empire d'orient. Ils ne conservent plus rien de la grandeur de leurs ancestres que le nom et un orgueil insupportable, qui est naturel a toute la Nation». FF 6098, σ. 3-4: πβ. και *Etat present...*, σ. 3-4.

15. D. APOSTOLOPOULOS, *Quelques hypotheses...*, σ. 69 έπ.

16. Έχοντας προβάλει την τύχη τών βυζαντινών άριστοκρατικών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα και ή θέλοντας να μειώσει διόλου τη σημασία του με έπί μέρους διακρίσεις, ό συντάκτης του κειμένου αναγκάζεται να συμπίσει σε μία κατηγορία —που κατασκευάστηκε με τις άρχές της τυπικής λογικής— όσες οικογένειες δ'ένηκαν στην παραπάνω ομάδα.

17. Βλ. τα παραδείγματα που έχω αναφέρει (*Η έμφάνιση...*, σ. 59 έπ.), με

Ἡ τρίτη παραμόρφωση, συνακόλουθη τῶν δύο προηγούμενων, ἀφορᾷ τὴν πληροφορία πὺν δίνεται στὸ κείμενο ὅτι οἱ νέες οἰκογένειες διεκδικοῦν τὸν 17ο αἰῶνα καὶ παίρνουν τὴ θέση τῶν παλαιῶν¹⁸. Ἄν εἶναι ὅμως ὀρθὰ ὅσα ἀναφέραμε πρὸ πάνω, «νέες» δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν οἱ οἰκογένειες πὺν ἐγκαταστάθηκαν ἀμέσως μετὰ τὴν Ἄλωση, μετὰ τὴ συναίνεση τοῦ νέου καθεστώτος, στὴν Κωνσταντινούπολη. «Νέες» οἰκογένειες ἦταν μόνο οἱ νεοπλούσιοι τοῦ 17ου αἰῶνα.

Τὸ τί ἀπομένει ἀπὸ τὴν πηγὴ αὐτὴ, πὺν οἱ πληροφορίες τῆς εἶχαν μετὰ τὴν βεβαιότητα χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, προβάλλει νομίζω ἀβίαστα: ἡ ἀνακατάταξη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας πὺν ἡ πηγὴ τὴν τοποθετεῖ στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα δὲν ἀφορᾷ τοὺς ἀπογόνους τῶν παλαιῶν βυζαντινῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ ἀνακατάταξη γίνεται ἀνάμεσα στοὺς ἀπογόνους τοῦ μεταβυζαντινοῦ κοινωνικοῦ status πὺν δημιουργήθηκε μετὰ τὴν Ἄλωση καὶ τοὺς νεοπλούσιους τοῦ 17ου αἰῶνα πὺν ἔρχονται νὰ διεκδικήσουν τίς πρῶτες θέσεις στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Εἶναι ἐκεῖνοι πὺν ἀργότερα θὰ εἶναι γνωστοὶ μετὰ τὸ ὄνομα «Φαναριῶτες».

τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύεται ὅτι οἱ οἰκογένειες πὺν παρουσιάστηκαν στὸ Ὑπόμνημα νὰ ἀποτελοῦν μέλη μιᾶς ὁμάδας οὔτε ἦταν οὔτε ἐνωθῶν κοινωνικά ἴδιες.

18. Βλ. ἰδίως τὸ χῆφ FF 6098, σ. 5: «Ces familles... veulent passer pour anciennes, et s'acquérir a force d'argent, le rang que les autres perdent par leur misere».

III

Κοινωνικές διενέξεις και Διαφωτισμός στά μέσα του 18ου αιώνα

Ἡ πρώτη ἀμφισβήτηση τῆς κυριαρχίας τῶν Φαναριωτῶν

Στά μέσα του 18ου αιώνα ἐμφανίζεται ἡ πρώτη σημαντική ἀμφισβήτηση τῆς ἐξουσίας τῶν Φαναριωτῶν· οἱ κοινωνικοὶ τοὺς ἀντίπαλοι κατορθώνουν νὰ κυριαρχήσουν στὸ θεσμὸ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ νὰ προβάλουν στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀξιῶν τὴ μετατροπὴ τῆς Ἀθωνιάδας Σχολῆς σὲ ἀνώτερο ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα. Οἱ «βάνανσοι», ὅπως ὑποτιμητικὰ τοὺς ἀποκαλοῦν οἱ Φαναριῶτες, δὲν θὰ μπορέσουν νὰ κρατήσουν γιὰ πολλὰ χρόνια τὴν ἐξουσία: ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1757 ἀρχίζει γιὰ αὐτοὺς ἡ ἀντίστροφη μέτρηση καὶ οἱ Φαναριῶτες ἀνακτοῦν καὶ πάλι ὅσα γιὰ λίγα χρόνια ἔχασαν.

I

Στὰ 1750 ξέσπασε μιὰ ἀναταραχὴ, μιὰ ἀντιπαράθεση στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία γιὰ ἓνα θέμα πού, προφανῶς, δὲν εἶχε καμία σχέση μὲ τὸ Διαφωτισμό: τὸ θέμα πού προκάλεσε τὴν ἀντιπαράθεση ἦταν ἂν κάποιος καθολικὸς προσερχόμενος στὴν ὀρθοδοξία ἔπρεπε νὰ ξαναβαπτιστεῖ ἢ ὄχι. Στόχος ὡστόσο τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι νὰ δείξει πὼς οἱ συνθήκες στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία ἦταν ὥριμες ὥστε τὸ θέμα τοῦ ἀναβαπτισμοῦ νὰ ἀποτελέσει μόνον τὸ πρόσχημα καὶ οἱ διενέξεις πού ξέσπασαν τὸ 1750 νὰ μετατραποῦν γρήγορα σὲ μιὰ

Δημοσιεύτηκε στὸν τόμο *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς (ἀπόπειρα μιᾶς νέας ἐρνενητικῆς συγκομιδῆς). Πρακτικὰ Πανελληνίου Συνεδρίου, Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996, Κοζάνη 1999*, σ. 15-27 μὲ τὸν τίτλο «Κοινωνικὲς διενέξεις καὶ Διαφωτισμός. Ἡ περίπτωση τῆς Κωνσταντινουπόλης (μέσα 18ου αἰ.)»· ἐδῶ μὲ διορθώσεις καὶ προσθήκες.

ἀμφισβήτηση, ἀπό μεσαῖα κυρίως κοινωνικά στρώματα, τῆς κυριαρχίας τῶν Φαναριωτῶν στήν ἑλληνική κοινωνία.

Ἡ ἀμφισβήτηση στοῦ ἐπίπεδο τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας θά χρησιμοποιήσει τοὺς παραδοσιακοὺς μηχανισμοὺς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ θά εἶναι τελεσφόρα, ἀφοῦ τελικὰ οἱ ἀντίπαλοι κατόρθωσαν νὰ κυριαρχήσουν γιὰ ἓνα διάστημα καὶ νὰ ἀναλάβουν αὐτοὶ τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Πατριαρχείου. Στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀξιῶν ἢ ἀμφισβήτηση θά ἐκφραστεῖ μὲ ὄρους ἀντλημένους ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ θά εἶναι, καὶ αὐτὴ, τελεσφόρα: στὴ φαναριώτικη «φιλομάθεια» καὶ στὴν προβαλλόμενη ὑπηρεσία τους στὴν παιδεία τοῦ Γένους οἱ ἀντίπαλοί τους θά ἀντιπαραθέσουν τὴ βούλησή τους νὰ βοηθήσουν ὥστε νὰ μετατραπῆ ἡ Ἀθωνιάδα Σχολὴ στοῦ ἀνώτατο ἐκπαιδευτικοῦ ἴδρυμα τοῦ τουρκοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ. Ἐπιτεύγματα μὲ μικρὴ διάρκεια ζωῆς, πού δείχνουν ὥστόσο μία ἀκόμα ἐμφάνιση τοῦ ζευγματος ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς διενέξεις καὶ σὲ ἀξίες ἀντλημένες ἀπὸ τὸ ὄπλοστάσιο τοῦ Διαφωτισμοῦ.

II

Ἐὰν δοῦμε πρῶτα πῶς ξεκίνησαν τὰ γεγονότα τὸ 1750. Κάποιοι καθολικοὶ ἀπὸ τὸ Γαλατά, τὴ συνοικία τῆς Κωνσταντινούπολης, θέλησαν νὰ προσέλθουν στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία¹. Οἱ ἱερεῖς τῆς περιοχῆς ζήτησαν ὁδηγίες ἀπὸ τὸν προϊστάμενό τους, τὸν ἀρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἰκουμενικὸ πατριάρχη. Ὁ Κύριλλος Ε΄ —αὐτὸς εἶχε ἐκλεγεῖ πατριάρχης ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1748²— χωρὶς νὰ φέρει τὸ θέμα στὴ σύνοδο, προέκρινε τὴν

1. Τὰ γεγονότα ἀφηγεῖται ὁ Σέργιος Μακραιὸς στοῦ ἔργου του «ὑπομνήματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας». Τὸ ἔργο σώζεται στὸν κώδικα 651 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη· ἀπὸ αὐτὸν τὸν κώδικα, αὐτόγραφο τοῦ Μακραιοῦ, τὸ δημοσίευσε ὁ Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872, σ. 201–419.

2. Βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλό-*

ἄποψη ὅτι οἱ καθολικοὶ ἐπειδὴ εἶναι αἰρετικοὶ πρέπει, γιὰ νὰ προσέλθουν στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, νὰ βαπτιστοῦν — ὅπως γίνεται μὲ ὅλους τοὺς αἰρετικούς. Ἰσχυρὰ ὅμως μέλη τῆς συνόδου τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εἶχαν ἀντίθετη ἄποψη καὶ ζήτησαν ἀπὸ τὸν Κύριλλο νὰ δεχθῆ τὴν ἄποψή τους καὶ νὰ ἀναθεωρήσει τὴν ἀπόφασή του. Ἐκεῖνος ἀρνήθηκε, ἐκεῖνοι πίεζαν καὶ τὸ θέμα τοῦ ἀναβαπτισμοῦ ἔγινε κεντρικὸ θέμα διαμάχης τοῦ πατριάρχη μὲ τὴ σύννοδο.

Ἦς ἐδῶ μπορεῖ κανεὶς νὰ κατανοήσει καὶ νὰ παρακολουθήσει τὴ λογικὴ τῆς διαμάχης: στὸ πλαίσιο τῆς ἀνώτατης ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς, στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ὑπῆρξαν διαφορετικὲς ἐκτιμήσεις γιὰ ἓνα θέμα ποῦ ἐνδιέφερε καὶ τὴ Δογματικὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τὸ Κανονικὸ Δίκαιο· ἓνα θέμα ὅμως ἀπὸ τὴ φύση του εἰδικό, ποῦ ἀφορᾷ ἓναν, μικρὸ ὅπως δὴποτε, ἀριθμὸ ἀνθρώπων³. Δὲν εἶναι θέμα ποῦ προκαλεῖ λαϊκὲς κινητοποιήσεις, κοινωνικὲς διαμάχες ποῦ, ὅπως θὰ δοῦμε, θὰ κρατήσουν γιὰ ἀρκετὰ χρόνια. Ἐκτὸς ἂν τὸ θέμα αὐτὸ — ἢ ὅποιοδὴποτε ἄλλο — γίνεται τὸ πρόσφορο ἔνδυμα γιὰ νὰ ἐμφανιστοῦν κοινωνικὰ προβλήματα ποῦ ἦταν ὥριμα καὶ περιμέναν τὴν κατάλληλη στιγμή γιὰ νὰ ἐκδηλωθοῦν.

Ἦς θυμίσουμε ἐδῶ ὅτι ἀπὸ τὰ τέλη περίπου τοῦ 17ου αἰῶνα οἱ Φαναριῶτες εἶχαν κυριαρχήσει στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Κυριαρχία ὅμως δὲν σήμαινε καὶ ἀσφυκτικὸ ἔλεγχο ὅλων τῶν μηχανισμῶν ἐξουσίας. Πὰ παράδειγμα, ὁ Κύριλλος Ε', ποῦ ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1748 βρισκόταν στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο, δὲν ἦταν φαναριώτι-

γους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἐξῆς. *Μέρος δεύτερον* (1702–1936), Κωνσταντινούπολη 1938, σ. 48–54.

3. Βλ. πρόχειρα γιὰ τὸ γενικότερο θέμα τῆς προσέλευσης ἀλλοθρήσκων καὶ ἑτεροδόξων στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία τὴ μελέτη τοῦ ΑΝΑΣΤ. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν προσέλευσις τῶν ἀλλοθρήσκων καὶ ἑτεροδόξων», *Θεολογία* 27 (1956), 53–60, 196–205 [= *Δίκαιον καὶ Ἱστορία. Μικρὰ μελετήματα*, Ἀθήνα 1973, σ. 206–223].

κη επιλογή⁴. 'Ο ἔλεγχος ὡστόσο τοῦ Πατριαρχείου —αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ ἐξουσίας γιὰ τὴν τουρκοκρατούμενη ἑλληνικὴ κοινωνία— ἦταν ἐξασφαλισμένος, καθὼς τὴν πλειοψηφία τῶν συνοδικῶν τὴν ἀποτελοῦσαν ἀρχιερεῖς ποὺ ἢ ἦταν μέλη φαναριώτικων οἰκογενειῶν ἢ ἦταν στενά συνδεδεμένοι μὲ αὐτούς. Ἐξαναγυρῶντες ὁμοῦς στὰ γεγονότα ποὺ ξέσπασαν τὸ 1750 ἀναζητώντας τὴν πολιτικὴ τους λογική.

Ὅπως συχνὰ νομίζω συμβαίνει στὴν Πολιτικὴ, ὅλα δὲν λαμβάνουν χώρα μὲ βάση κάποιο προδιαγεγραμμένο σχέδιο —ἐμεῖς ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναζητοῦμε καὶ βρῖσκουμε τὰ νήματα ποὺ ἐνώνουν τὰ διάφορα γεγονότα. Τὰ πρόσωπα δροῦν ἀπὸ διάφορα κίνητρα. Θέλω μὲ αὐτὸ νὰ πῶ ὅτι δὲν ἔχω πειστεῖ πὼς ὁ Κύριλλος ἐνήργησε ὅπως ἐνήργησε στὸ θέμα τοῦ ἀναβαπτισμοῦ γιὰ νὰ ἐνοχλήσει τοὺς Φαναριώτες. Μπορῶ νὰ ὑποθέσω κάλλιστα ὅτι αὐτὲς ἦταν οἱ πεποιθήσεις του· ὅτι μὲ τὴν ἀκραία θέση ποὺ υἱοθέτησε θέλησε νὰ «τιμωρήσει» τοὺς καθολικοὺς ποὺ μὲ τὴ δράση τοῦ τάγματος τῶν Ἰησουιτῶν εἶχαν ἐνοχλήσει τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ὅποια ὁμοῦς καὶ ἂν ἦταν τὰ κίνητρά του, ἐνήργησε ὅπως ἐνήργησε μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βρεθεῖ ἀντιμέτωπος μὲ τὴ φαναριοκρατούμενη σύνοδο. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα δυὸ ἦταν τὰ ἐνδεχόμενα: ἢ νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ ὑποταχθεῖ στὴ σύνοδο ἢ νὰ ἐπιμείνει, ἀναζητώντας βοήθεια γιὰ νὰ ἀντέξει στίς πιέσεις. Ὁ Κύριλλος ἐπέλεξε τὸν δεύτερο δρόμο, κοινολόγησε τὴ διαμάχη⁵, ἐκμεταλλεύτηκε τὸ ἀντικαθολικὸ αἶσθημα τοῦ λαοῦ καὶ

4. Τὴν ἐνόχληση τῶν Φαναριωτῶν ἀπὸ τὴν ἀνοδο τοῦ Κυρίλλου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἐκφράζει μὲ τὸν τρόπο του ὁ Αθ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η', Θ' καὶ Ι', ἤτοι τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 352: ὁ Κύριλλος «ἐνδύεται τὴν χλαμύδα τῆς πατριαρχείας, χωρὶς θέλησιν, ἐκλογὴν, ἢ καὶ ἀπλῶς εἶδησιν τῆς συνόδου».

5. Ἐδωσε ἐντολὴ στοὺς ἱεροκήρυκες τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινούπολης νὰ ἀναφέρονται στὸ θέμα καὶ νὰ κηρύσσουν τὴν ἀνάγκη ἀναβαπτισμοῦ τῶν προσερχομένων στὴν Ὁρθοδοξία «αἱρετικῶν», ΕΥΑΓΓ. ΣΚΟΥΒΑ-

ζήτησε βοήθεια από τους φυσικούς του συμμάχους, εκείνους που ήταν αντίπαλοι των Φαναριωτών. Άλλά και οι τελευταίοι, οι Φαναριώτες, δέν ἔμειναν μὲ σταρωμένα χέρια: ἀπευθύνθηκαν στήν πολιτική ἐξουσία, τόνισαν ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ Κυρίλλου εἶναι ἀντικανονική, ἐκμεταλλεύτηκαν τὸ φόβο τῶν Ὀθωμανῶν γιὰ γενίκευση τῶν ταραχῶν που εἶχαν ἤδη ἐκδηλωθεῖ καὶ πέτυχαν τὴ συναίνεση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Κυρίλλου ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο⁶. Στὴ θέση του ἐκλέγεται, στὰ τέλη Μαΐου ἢ στὶς ἀρχὲς Ἰουνίου τοῦ 1751, ὁ Παῖσιος⁷, που προσπαθεῖ νὰ ἐπαναφέρει τὰ πράγματα στήν προηγούμενη κατάσταση.

Ἐπῆρχαν ὥστόσο δυνάμεις στήν ἐλληνική κοινωνία που δέν ἤθελαν νὰ κλείσουν τὸ θέμα, που δέν ἤθελαν νὰ ὑποταχθοῦν στὶς ρυθμίσεις που ἔκαναν οἱ Φαναριώτες· που ἤθελαν, ἐπαναφέροντας τὸν Κύριλλο στὴ θέση του στὸ Πατριαρχεῖο, νὰ δώσουν μιὰν ἀπάντηση στήν προβαλλόμενη παντοδυναμία τῶν ἀντιπάλων τους· δυνάμεις δηλαδὴ που, σύμφωνα μὲ τὴν κρατούσα πρακτικὴ στήν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἦταν ἔτοιμες νὰ ξοδέψουν χρήματα γιὰ νὰ ἐπανεέλθει στὴ θέση του ὁ πατριάρχης.

Τὸ ἔκαναν· καὶ στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου τοῦ 1752 ὁ Κύριλλος

ΡΑΣ, «Στηλιτευτικά κείμενα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος (κατὰ τῶν Ἀναβαπτιστῶν)», *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher* 20 (1970), 52. Τὸ θέμα τοῦ ἀναβαπτισμοῦ προκάλεσε μιὰ ὀγκωδέστατη ἀπολογητικὴ καὶ ἀντιρρητικὴ φιλολογία —καὶ παραφιλολογία— γιὰ τὴν ὁποία βλ. τὶς μελέτες τοῦ ΤΗ. Η. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, *Studies and Documents relating to the History of the greek Church and People under turkish Domination*, Βρυξέλλες 1952 καὶ κυρίως ΕΥΑΓΓ. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, *Στὸ ἴδιο*, σ. 94–227.

6. Ὁ Μακρᾶιος ἀναφέρει πῶς οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Κυρίλλου προφασίστηκαν στήν ὀθωμανικὴ διοίκηση ὅτι αὐξάνει τὰ χρέη τῆς Ἐκκλησίας: «οἱ δὲ οἰκονομοῦντες τὸν καιρὸν καὶ τὰς ὀργὰς τῶν βασιλέων ἐκτρεπόμενοι, ἐξωθοῦσι τοῦ οἴκουμενικοῦ θρόνου τὸν κύριον Κύριλλον, προφάσει δῆθεν καὶ ἐνδείξει πρὸς τοὺς κρατοῦντας χρώμενοι, ὅτι χρηματικοῖς δανείοις κατεβάρυνε τὴν ἐκκλησίαν» (ἔκδ. ΣΛΘΑ, σ. 205–206).

7. Βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, *Συμβολή...*, σ. 39.

ἐπανέρχεται στοῦ Πατριαρχεῖο⁸. Τὸ ἐπόμενο βῆμα ἦταν νὰ ἐπιβάλει ρυθμίσεις πού ἀπέβλεπαν στὴν ἀποδυνάμωση τοῦ ρόλου τῆς συνόδου: ζήτησε ἀπὸ τὰ μέλη τῆς συνόδου νὰ μεταβοῦν στὶς ἐπαρχίες τους καὶ κατόρθωσε νὰ ἐκδοθεῖ καὶ σχετικὸ σουλτανικὸ φερμάνι τὸ 1755, πού διέτασσε τὴν ἀπομάκρυνση ὄλων τῶν συνοδικῶν —πλὴν τεσσάρων— ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη⁹. Ἀνέθεσε τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Πατριαρχείου καὶ σὲ ἄλλα πρόσωπα ἀπὸ ἐκεῖνα πού φρόντιζαν τὰ οἰκονομικά του στὰ χρόνια τῆς παντοδυναμίας τῶν Φαναριωτῶν. Καὶ θὰ καλέσει τὸν πιὸ διάσημο καὶ νεοτεριστὴ δάσκαλο τῆς ἐποχῆς, τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, νὰ ἀναδιοργανώσει καὶ νὰ διευθύνει μιὰ Σχολὴ πού ἐκεῖνος, στὴ διάρκεια τῆς πρώτης του πατριαρχίας, εἶχε ἀρχίσει ἤδη νὰ ὀργανώνει, ἐννοῶ βέβαια τὴν Ἀθωνιάδα Σχολὴ καὶ τὸ σχετικὸ σιγίλλιο πού εἶχε ἐκδώσει στὰ 1750¹⁰.

8. Βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, *ὁ.π.*, σ. 50.

9. Βλ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη*, Μέρος Α', Κωνσταντινούπολη 1933, σ. 16: «ἡ διαταγὴ αὕτη ἐξεδόθη κατὰ τὸ 1755». Ὁ ἴδιος ὡστόσο δημοσιεύει σὲ μετάφραση τὸ κείμενο ἑνὸς φερμανίου πού τὸ χρονολογεῖ στὰ 1752 (στὸ ἴδιο, σ. 24–25). Εἶναι πάντως πιθανὸ ὁ Κύριλλος νὰ εἶχε συλλάβει τὸ σχέδιο τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν συνοδικῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς πρώτης του πατριαρχίας καὶ νὰ εἶχε ἀρχίσει νὰ τὸ θέτει σὲ ἐφαρμογὴ· βλ. ὅσα γράφει ὁ ΑΘ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ–ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν...*, σ. 372 —ἂν δὲν συγγείει ὅσα συνέβησαν στὶς δύο πατριαρχίες τοῦ Κυρίλλου— καὶ σχολιάζει ὁ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *ὁ.π.*, σ. 16–17. Τὶς ἴδιες αὐτές, συγκεχυμένες ἐν πολλοῖς, πληροφορίες ἀναφέρει στὴ μελέτη του καὶ ὁ ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Ε' ὁ Καράκαλλος», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 29 (1959), 374.

10. Τὸ κείμενο τοῦ σιγιλίου τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΙΩΑΚΕΙΜ ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἐγγραφα τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπιφυλακείου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900), 395–398, ἀπὸ τὸν Κώδικα Ε'. Πὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἴδρυση τῆς Σχολῆς βλ. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας. (Δοκίμιον ἱστορίας τῆς σχολῆς μὲ βᾶσις ἀνέκδοτα κείμενα)», *Νέα Ἐστία* 74 (Χριστούγεννα 1963), 89 ἐπ. [= *Τῶν Φώτων*, Ἀθήνα 1988, σ. 116 ἐπ.].

Ἄς σταθοῦμε γιὰ νὰ δώσουμε τὰ πρῶτα συμπεράσματα, πρὶν ἀναζητήσουμε τεκμήρια αὐτῆς τῆς διαμάχης στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀξιών.

Συμπέρασμα πρῶτο. Στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα ἔχουμε μιὰ σοβαρὴ καὶ τελεσφόρα ἀμφισβήτηση τῆς κυριαρχίας τῶν Φαναριωτῶν στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, καθὼς οἱ τελευταῖοι χάνουν τὸν ἔλεγχο τοῦ παραδοσιακοῦ θεσμοῦ ἐξουσίας τῆς τουρκοκρατούμενης ἑλληνικῆς κοινωνίας, τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ἐρώτημα ποῦ εὐλογα τίθεται εἶναι: ποιοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποῦ τοὺς ἀμφισβήτησαν ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, μὲ ποιοὺς συμάχησε ὁ Κύριλλος, ποιοὶ τὸν βοήθησαν νὰ ξαναγίνει πατριάρχης, νὰ ἐκδώσει σουλτανικὸ φερμάνι ποῦ ἀκύρωνε τὴ φαναριώτικη κυριαρχία στὴ σύνοδο;

Σὲ δύο, θεωρητικὰ, κοινωνικὰ στρώματα πρέπει νὰ τοὺς ἀναζητήσουμε. Ἡ πρέπει νὰ ἦταν κάποιοι ἐκπρόσωποι τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος —ἐκείνου ποῦ πενήντα χρόνια νωρίτερα εἶχαν ἀνατρέψει οἱ Φαναριῶτες— ποῦ προσπαθοῦσαν νὰ ἀνακτήσουν ὅσα εἶχαν χάσει, ἢ κάποιοι ἄλλοι, ἄνθρωποι μᾶς νέας κοινωνικῆς ἐξορύξεως, ποῦ διεκδικοῦσαν τὴν ἐξουσία.

Οἱ ἴδιοι οἱ Φαναριῶτες μᾶς δίνουν κατ' ἀρχὴν ἔγκυρα στοιχεῖα γιὰ τὸ κοινωνικὸ «προφίλ» τῶν ἀντιπάλων τους. Ὁ Κομνηνὸς —Ἵψηλάντης, ἓνας κατεξοχὴν Φαναριώτης¹¹, λίγα χρόνια μετὰ τὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα ἀναφερόμαστε χαρακτηρίζει ἐκείνους ποῦ ἀνέλαβαν τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Πατριαρχείου «ἐπιτρόπους βαναύσους»¹², χαρακτηρισμὸ ποῦ δὲν νομίζω ὅτι θὰ τὸν χρησιμοποιοῦσε ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἐκπρόσωπους τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος. Καὶ ὁ Μανουὴλ Γεδεών, ὀξυδερκῆς πάντοτε εἶτε μελετὰ θέματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἶτε ἀποτιμᾶ κοινωνικὰ φαινόμενα, σχολιάζει τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Κομνηνοῦ—Ἵψηλάντη:

11. Πὰ τὴν κοινωνικὴ συνείδηση τοῦ Κομνηνοῦ—Ἵψηλάντη βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τ. 1, Ἀθήνα 1948, σ. 155 [92000, σ. 210–211].

12. ΑΘ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ—ἽΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν...*, σ. 370.

«Οἱ ἐπίτροποι τοῦ Κοινοῦ, οἱ “βάνουσοι” [κατὰ τὸν Κομνηνὸ –‘Υψηλάντη] προήρχοντο ἀπὸ τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ, ἔμποροι ὄντες, ἢ βιομήχανοι¹³, ἢ κτηματῖαι· ὁ Κομνηνός», συνεχίζει ὁ Γεδεών, «ἤθελεν αὐτούς, ὡς φαίνεται, προερχομένους ἀπὸ τῶν ἐπιφανῶν [φαναριωτικῶν] οἰκογενειῶν Μουρουζῶν καὶ Γκικιάδων, Ὑψηλαυτῶν καὶ Μαυροκορδάτων...»¹⁴.

Τὸν χαρακτηρισμὸ πάντως «βάνουσοι» οἱ Φαναριῶτες θὰ πρέπει νὰ τὸν χρησιμοποίησαν γιὰ νὰ ὑποτιμήσουν, μέσα στὸν πυρετὸ τῆς κοινωνικῆς διαμάχης, τοὺς ἀντιπάλους τους καὶ ὄχι γιὰ νὰ κυριολεκτήσουν, νὰ χαρακτηρίσουν δηλαδή μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια τὴν κοινωνικὴ τους προέλευση, ἀφοῦ γίνεται δεκτὸ πὼς ἐκτὸς ἀπὸ μέλη τῶν ἐπαγγελματικῶν συντεχνιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλης δὲν ἦταν λίγοι οἱ ἔμποροι ποὺ στήριξαν τὸν Κῦριλλο¹⁵.

III

Ἄν ὅσα περιγράψαμε ὡς τώρα ἀποδίδουν μὲ ἀκρίβεια τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς, τότε ἀπὸ τὸ 1750 καὶ μετὰ ἔχουμε στοὺς κόλπους τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τὴν ἐκδήλωση μιᾶς ἀμφισβήτησης

13. Ὁ Γεδεών χρησιμοποιεῖ βέβαια τὴ λέξη μὲ τὴν πρώτη της σημασία: «βιομήχανος· ὁ ποριζόμενος εὐμηχάνως (ἐπιτηδείως) τὰ πρὸς τὸν βίον» βλ. ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ Δ. ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Λεξικὸν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, τ. 1, Ἀθήνα 1852, σ. 227.

14. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, 1453–1913*, Ἀθήνα 1939, σ. 356.

15. ΕΥΑΓΓ. ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, «Στηλιτευτικά κείμενα...», σ. 53: «Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἐκ τῶν ἐνθερμότερων ὁπαδῶν τοῦ Κυρίλλου Ε΄ κατὰ τὸ διάστημα τῶν δύο ταραχῶδων πατριαρχειῶν του ἦσαν οἱ Χῖοι, μεγάλες ἔμποροι, μὲ ἀνθηρὰν παροικίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ δραστηριότατοι ἔμποροναυτίλοι ἀνὰ τὴν Μεσόγειον καὶ τοὺς ἀτλαντικούς λιμένας». Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Ἐκκλησία», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 11, Ἀθήνα 1975, σ. 131: «Ἰδιαίτερα οἱ πλούσιοι Χιώτες ἔμποροι τοῦ Γαλατᾶ, ποὺ εἶχαν παλαιότερες ἀντιθέσεις μὲ τὸ καθολικὸ στοιχεῖο τοῦ νησιοῦ τους, ὑποστήριξαν ἠθικὰ καὶ ὑλικά τὸ κυριλικὸ στρατόπεδο. Χιώτης

τῶν κυρίαρχων ἐξουσιαστικῶν τῆς δομῶν. Μιᾶς ἀμφισβήτησης ποῦ προήλθε ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς ἀντιπάλους τῶν Φαναριωτῶν καὶ ἀποδείχθηκε τελεσφόρα, καθὼς στὸ ἐπίπεδο τῶν θεσμῶν ἔχουμε τοὺς «βαναύσους» νὰ κυριαρχοῦν στὸ Πατριαρχεῖο. Ὅμως στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀξιών πῶς ἐκφράστηκε ἡ ἀμφισβήτηση αὐτή; Θεωρῶ ὅτι τὸ σχεδίο νὰ μετατραπεῖ ἡ Ἀθωνιάδα Σχολὴ στὸ ἀνώτερο ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς —ἐνῶ ὑπῆρχε βεβαίως καὶ λειτουργοῦσε ὑπὸ τὴν πνευματικὴ ἐποπτεία τῶν Φαναριωτῶν ἢ Πατριαρχικῆ Ἀκαδημία στὴν Κωνσταντινούπολη— ἀποτελεῖ τὴν ἐκδήλωση τῆς ἀμφισβήτησης στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀξιών.

IV

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὸ ἰδεολογικὸ ὄπλοστάσιο τῶν Φαναριωτῶν εἶχε ἀπὸ ἀρχετὰ νωρὶς προβληθεῖ ἡ ἰδέα τῆς προόδου διὰ τῆς παιδείας, ἢ προβολὴ τῆς φιλομάθειας ὡς κοινωνικῆς ἀξίας. Θυμίζω μόνο ἐδῶ τὴν πολεμικὴ ποῦ ἄσκησαν οἱ ἀνερχόμενοι Φαναριώτες, στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ἐναντίον τῶν ἐκπροσώπων τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος ποῦ εἶχαν ὡς τότε τὴν ἐξουσία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας: ἡ φιλομάθεια δὲν εἶναι στίς ἀξίες τους —τοὺς κατηγορεῖ ὁ Μαυροκορδάτος· ἐνδιαφέρονται μόνο γιὰ τὰ χρήματα καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἀνίκανοι νὰ εἶναι οἱ ἡγέτες μας, ἀφοῦ δὲν προσφέρουν στὴν ἀνάπτυξη τοῦ γένους¹⁶. Ἡ συμβολή, ἔτσι, στὴν παιδεία ἔγινε ἡ αἰχμὴ τῆς ἰδεολογίας τῶν Φαναριωτῶν.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει πῶς δὲν μποροῦσε κάποιος ἄλλος νὰ εἰσφέρει γιὰ τὴν ἴδρυση ἑνὸς σχολείου ἢ γιὰ τὴν ἐνίσχυση μιᾶς βιβλιοθήκης· δὲν τοῦ τὸ ἀπαγόρευαν, μποροῦσε· ἀλλὰ αὐτὸ, στὸ ἐπίπεδο

ἦταν καὶ ὁ ἰατροφιλόσοφος Εὐστράτιος Ἀργέντης ποῦ μὲ ἀλλεπάλληλες διατριβὲς προσέφερε τὴ θεολογικὴ κάλυψη τοῦ κηρύγματος γιὰ τὸν ἀναβαπτισμό».

16. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν «τουρκοκρατούμενη» ἑλληνικὴ κοινωνία*, τ. 1, *Ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας Ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1980, σ. 67–70.

των κοινωνικών αξιών, δὲν ἦταν ἄμιλλα καὶ διεκδίκηση τῆς ἐξουσίας, ἦταν σὲ τελευταία ἀνάλυση ὑπηρεσία μᾶλλον σὲ ἓνα σύστημα ἀξιών ποὺ καλῶς ἢ κακῶς οἱ Φαναριῶτες τὸ εἶχαν ἐνστερνωθεῖ.

Μὲ ἄλλα λόγια, στὴν πολιτικὴ λογικὴ ποὺ προσπαθῶ νὰ σᾶς παρουσιάσω ἡ δημιουργία μιᾶς ἀκόμα Σχολῆς, μιᾶς Σχολῆς στὸ Ἅγιον Ὅρος δὲν ἦταν κάτι ποὺ θὰ ἐνοχλοῦσε κανέναν. Ἡ πολιτικὴ διάσταση τοῦ γεγονότος ἀναδεικνύεται, γίνεται ἐκδηλῆ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ὁ Κύριλλος καὶ ὅσοι τὸν στήριζαν θέλει νὰ ἀναδείξει τὴν Ἀθωνιάδα Σχολὴ ὡς τὸ ἀνώτερο ἐκπαιδευτικὸ Ἴδρυμα τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, μειώνοντας ἔτσι τὸ ρόλο τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας — ἡ ὁποία εἶχε, ἄς σημειωθεῖ, ὡς ἔφορο τὸν λόγιο φαναριώτη ἀρχιερέα Σαμουὴλ Χαντζερέη, τὸν μετέπειτα οἰκουμενικὸ πατριάρχη¹⁷.

Καθιδρύνουν λοιπὸν ἓνα ἀνώτερο ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα, καλοῦν τὸν πιὸ φημισμένο καὶ ἀκριβοπληρωμένο δάσκαλο τῆς ἐποχῆς, τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, καὶ τοῦ ζητοῦν νὰ ὀργανώσει τὴ Σχολὴ καὶ νὰ διδάξει. Νὰ διδάξει τί; Ὅ,τι πιὸ νεότερικὸ ὑπῆρχε ἐκείνη τὴ στιγμή στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. «Ὁ μόνον τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν λογικὴν τέχνην», ἀναφέρεται στὸ νεότερο σιγίλλιο ποὺ ὁ Κύριλλος ἐξέδωσε τὸ 1753, «ἀλλὰ καὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας, ναὶ μὴν καὶ τὴν Θεολογίαν καὶ ὅσα εἰς ἠθικὴν φιλοσοφίαν ἀνήκουσα»¹⁸. Μὲ ἄλλα λόγια, νὰ μεταλαμπαδεύσει ὅ,τι οἱ Φαναριῶτες, μέτοχοι τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἂν τὸ γνῶριζαν θὰ τὸ

17. Βλ. ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, τ. 1, Ἀθήνα 1966, σ. 367.

18. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κειμένου τοῦ σιγίλλιου τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος*, Ἀθήνα 1903, σ. 143–147 καὶ τμήματά του ὁ ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ, «Δύο μνεῖαι ὑπὲρ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 24 (1904), 73–75. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἀθωνιάδα «στὰ χρόνια τοῦ Βούλγαρη» βλ. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας...», 93–100 [= *Τῶν Φώτων...*, σ. 120–127]. Βλ. τώρα καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἰσπαναίου γιὰ τὸ ρόλο «τῶν χυδαίων» στὴν ἐμφάνιση τῶν νέων ἰδεῶν, Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Μία Νεοελληνικὴ Εἰρίτουμε

κρατούσαν για τὸν ἑαυτό τους. Ἔτσι οἱ «βάνουσοι» καὶ ἐκεῖνος ποὺ μὲ τὴ βοήθειά τους ἐπανῆλθε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο μποροῦσαν νὰ προβάλλουν καὶ νὰ καυχῶνται πὼς ὄχι μόνον συντελοῦσαν, γενικά, στὴν παιδεία τοῦ γένους ἀλλὰ βοήθησαν γιὰ τὴ διδασκαλία μαθημάτων ἀνωτέρου ἐπιπέδου, ὕλη ποὺ ἦταν προνόμιο καὶ ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῶν Φαναριωτῶν ἀπὸ τοὺς «βαναύσους». Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Σέργιος Μακρᾶϊος, μαθητὴς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη στὴν Ἀθωνιάδα ἀλλὰ μετέπειτα δάσκαλος στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία στὴν Κωνσταντινούπολη, καταθέτει τὴ μαρτυρία του γιὰ τὴν πολλαπλὴ σημασία τῆς νέας Σχολῆς: «ἔξαποστείλας [ὁ Κύριλλος] αὐτὸν [τὸν Βούλγαρη] ἐκείσε ἐνδόξως καθηγητὴν καὶ διδάσκαλον, συνεκρότησεν ἐν τῷ Ἀθωνι μεῖζον τι Ἀκαδημίας ἢ Λυκείου, ὅσον καὶ θειοτέρων λόγων ἦν διδασκαλεῖον καὶ τελειώτερας ἀρετῆς καταγώγιον, καὶ τοιοῦτον οἶον δυστυχοῦσι τοῖς Γραικοῖς οὐδέποτε ἐφάνη φροντιστήριον»¹⁹.

V

Ἄν ὥστόσο μὲ ὅσα ἀνέφερα γιὰ τὴν πολιτικὴ διάσταση ὅσων διαδραματίστηκαν στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία μετὰ τὸ 1750 δὲν κατόρθωσα ἀκόμα νὰ πείσω, ὑπάρχει καὶ ὁ ἐπίλογος ποὺ ἐπιβεβαιώνει νομίζω τῆς ἀνάλυσής μου τὸ ἀκριβὲς —ἐπίλογος ποὺ ἄρχισε νὰ γράφε-

Canonum Aucta: Ἰωάννου ἢ Παρθενίου Ἰσπαναίου, “Σύνοψις Νέα Βιβλίου Νομοῦ καὶ Περί Ἐξομολογήσεως” (1753)», *Analecta Atheniensia ad ius byzantinum spectantia*, I, Ἀθήνα 1997, σ. 216–226.

19. Ὁ Μακρᾶϊος καταθέτει τὴ μαρτυρία του στὰ ὕστερα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἀφοῦ εἶχε προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ὅσα γράφει γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς Σχολῆς στὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία. ΣΕΡΓΙΟΣ ΜΑΚΡΑΪΟΣ, «Ἵπομνήματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας» (ἔκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ), σ. 219. Ἄς σημειωθεῖ, μόνον, ἐδῶ πὼς στὰ χρόνια ποὺ μελετοῦμε ἔχουμε ἀπὸ τὸν Κύριλλο τὴν ἴδρυση τοῦ πρώτου ὀργανωμένου νοσοκομείου στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὴ χορηγία «τῆς συντεχνίας τῶν ἐλλήνων παντοπωλῶν τῆς Κωνσταντινούπολης», βλ. ΑΡΙΣΤ. Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ Νοσο-*

τα από το 1756 για να κορυφωθεί λίγα χρόνια αργότερα.

Έκείνοι που διεκδίκησαν και πήραν την εξουσία μετά το 1750 δεν ήταν τυχεροί όσο ήταν οι Φαναριώτες πενήντα χρόνια πριν. Δεν κατόρθωσαν να κρατήσουν την εξουσία παρά λίγα μόνο χρόνια. Στις 15 Ιανουαρίου του 1757 ο Κύριλλος απομακρύνεται από τον πατριαρχικό θρόνο και εξορίζεται²⁰. Η Άθωνιάδα Σχολή, το κύχημά τους στο επίπεδο των άξιων, άρχισε να παρουσιάζει προβλήματα στη λειτουργία της και ο Ευγένιος Βούλγαρης έτοιμάζεται να αποχωρήσει και αυτός από τη διεύθυνση της Σχολής²¹.

Οί Φαναριώτες επανέρχονται στην εξουσία αλλά τη φορά αυτή δεν θά επαναλάβουν τα λάθη του παρελθόντος: στον πατριαρχικό θρόνο προωθούν ανθρώπους της απόλυτης έμπιστοσύνης τους ή, ακόμα καλύτερα και για μεγαλύτερη ασφάλεια, αναλαμβάνουν τη θέση του πατριάρχη μέλη φαναριώτικων οικογενειών, συναιώντας στο ίδιο πρόσωπο την κοινωνική δύναμη με τη θεσμική άρμοδιότητα.

Ο Κύριλλος και όσοι τον υποστήριζαν προσπάθησαν να επαναλάβουν ό,τι είχαν πετύχει λίγα χρόνια νωρίτερα, την έπιστροφή στον πατριαρχικό θρόνο, αλλά τη φορά αυτή δεν τα κατάφεραν²².

Η Άθωνιάδα αφήνεται να φυτοζωεί, ενώ γίνονται προσπάθει-

κομεία και ή νοσηλευτική πολιτική της έλληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838), Άθήνα 1984, σ. 105 έπ. και την προγενέστερη βιβλιογραφία που παραθέτει.

20. Στην Κύπρο πρώτα και στο Άγιο Όρος έπειτα: βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, *Συμβολή...*, σ. 51.

21. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, «Η φυγή του Ευγένιου Βούλγαρη από την Άθωνιάδα: Μία μαρτυρία του Άθ. Πάριου στις αρχές του 19ου αί., το ιστορικό της πλαίσιο και ή σημασία της», *Ίστωρ* 9 (1996), 87-108 και 10 (1997), 139-183. Με άφορμή μιιά έκτίμηση του Πάριου, διατυπωμένη στις αρχές του 19ου αί., για τους λόγους που οδήγησαν τον Ευγένιο Βούλγαρη να αποχωρήσει από την Άθωνιάδα, ο συγγραφέας συγκεντρώνει τίς μαρτυρίες που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί γύρω από το θέμα αυτό.

22. Βλ. ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Ε'...», 371.

ες ή Πατριαρχική Ἀκαδημία νά ἀνακτήσει τὸν ἡγεμονικό της ρόλο. Τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1760, ἐπὶ πατριαρχίας Σεραφεῖμ Β', «συνεστήσατο ὁ πατριάρχης καὶ σχολεῖον διὰ φιλοσοφικά καὶ θεολογικά μαθήματα [στὴν Πατριαρχική Ἀκαδημία]», «διορισθεὶς φιλοσοφικὸς διδάσκαλος ὁ κύρ Εὐγένιος»²³. Καλεῖται δηλαδὴ στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ μέχρι πρὶν λίγο διευθυντὴς τῆς Ἀθωνιάδας, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, καὶ τοῦ ζητεῖται νά προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του στοῦ «δικό τους» ἴδρυμα καὶ βέβαια μὲ τοὺς δικούς τους ὄρους.

Τὰ πράγματα ἄρχισαν νά γυρίζουν γρήγορα στὴν παλιά τους ροή. Ὁ ἐπόμενος πατριάρχης, ὁ φαναριώτης Ἰωαννίκιος Καρατζᾶς—ἡ πατριαρχία τοῦ ὁποῖου ἄρχισε στίς 26 Μαρτίου τοῦ 1761²⁴—, κυρίαρχος πλέον, δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἐπίδειξη αὐτὴ στὸν χῶρο τῶν ἀξιῶν: «τὸν διδάσκαλον Εὐγένιον [Βούλγαρη] ὑποδοχῆς καὶ περιθάψεως οὐκ ἤξιωσε, καὶ ὁ μισθὸς του δὲν ἐπληρώνητο· ὅθεν ἀπάραντος αὐτοῦ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ ἑξῆς ἔτους διελύθη καὶ τὸ φιλοσοφικὸν αὐτὸ σχολεῖον μόλις παραταθὲν μῆνας 17, καὶ ἔμεινε μόνον τὸ γραμματικόν», διηγεῖται ὁ Κομνηνὸς—Ἰψηλάντης²⁵.

Ὁ Βούλγαρης ξενιτεύεται· ὁ Κύριλλος φτάνει κρυφὰ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1763 καὶ καθαιρεῖται ἀπὸ τὸν πατριάρχη πλέον, Σαμουήλ Χαντζερί²⁶· κάποιους ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Βούλγαρη στὴν Ἀθωνιάδα, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶχαν ὑπογράψει μία δήλωση συμπαράστασης στοῦ δάσκαλό τους²⁷, θὰ τοὺς βροῦμε

23. ΑΘ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ—ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν...*, σ. 385.

24. Βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, *Συμβολή...*, σ. 73.

25. *Ο. π.*, σ. 387.

26. ΣΕΡΓΙΟΣ ΜΑΚΡΑΙΟΣ, «Ἰστορικά ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας» (ἔκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ), σ. 247: «Ὁ... παναγιώτατος κύριος Σαμουήλ... καθαιρέσει αὐτὸν ὑπέβαλε καὶ τῆς πόλεως ἐξελεθῆν βασιλεῖον ὄρισμόν αὐτῷ ἐπέσεισεν».

27. Βλ. στοῦ ἔργου τοῦ ΠΑΝ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, (ἔκδ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, Ἰωάννινα 1960), σ. 31–33, τὸν κατάλογο μὲ τὰ ὀνόματα τῶν τριάντα τεσσάρων μαθητῶν τοῦ Εὐγένιου ποὺ ὑπέγραψαν μὴ δήλωση συμπαράστασης στοῦ δάσκαλό τους.

γραμματικούς σὲ φαναριώτικα σπίτια καὶ ἕναν ἀπὸ αὐτούς, τὸν Σέργιο Μακραιο, δάσκαλο στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία²⁸.

28. Ἄλλοι, βέβαια, ποὺ ἦταν μαθητὲς τὴν ἐποχὴ τοῦ Βούλγαρη, θὰ ἀκολουθήσουν διαφορετικούς δρόμους, ὅπως ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδακας, ὁ Χριστόδουλος ὁ ἐξ Ἄρτης, δηλαδή ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης, ποὺ τὸ ὄνομά τους ὑπάρχει καὶ στὸν κατάλογο τῶν μαθητῶν τῆς Ἀθωνιάδας ποὺ συμπαραστάθηκαν στὸ δάσκαλό τους καὶ σὲ ὅ,τι ἐξέφραζε. Γιὰ τὸν Σέργιο Μακραιο καὶ τὴ στάση του βλ. ὅσα ἀναφέρω στὴν ἀνακοίνωσή μου στὴ «Διεθνὴ Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση ἀφιερωμένη στὸν Κ. Θ. Δημαρά, Θεσσαλονίκη, 10–12 Μαΐου 1990», «Ἐνα δοκίμιο Πολιτικῆς τοῦ 1768», *Ζητήματα Ἱστορίας τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρά*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 86–87.

IV

«Ρωμηοὶ χριστιανοὶ... μὲ μπαράτια βασιλικά»

Τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς συνείδησης

Οἱ χριστιανοὶ Ρωμοὶ ποὺ προσέφεραν τὶς δυνάμεις τους στὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία χωρὶς νὰ ἀλλάξουν τὸ θρήσκευμά τους, εἶχαν ὀθωμανικὴ πολιτικὴ συνείδηση; Ἐνα ζητούμενο, ἐξαιρετικὰ σημαντικό γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ιδεολογικῶν μηχανισμῶν τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν, στὸ ὁποῖο μὲ τὴ βοήθεια πηγῶν ποὺ δημοσιεύτηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ ὑποθέσεων ποὺ διατυπώθηκαν πρόσφατα δίνεται μία ἀπάντηση.

I

Τὸ θέμα τῆς Ἡμερίδας μας, «Ρωμοὶ στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἑψηλῆς Πύλης», δὲν ἀνήκει στὰ καινούργια ἀντικείμενα τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Ἡ ἱστοριογραφία ἔχει ἀσχοληθεῖ ἀπὸ παλιὰ μὲ τοὺς μεγάλους διερμηνεῖς τῆς Πύλης, μὲ τοὺς δραγουμάνους τοῦ (ὀθωμανικοῦ) στόλου καὶ μὲ τοὺς Φαναριώτες ποὺ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα ἀναλάμβαναν τὸ ἀξίωμα τοῦ βοεβόδα στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Ὅλοι αὐτοὶ ἦταν «Ρωμοὶ στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἑψηλῆς Πύλης». Τί νέο θὰ μπορούσε νὰ εἰσφέρει κανεὶς σὲ μιὰ τέτοια θεματικὴ —ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ πραγματολογικὸ ὕλικό;

Καὶ ὅμως ἑλληνικὲς ἀλλὰ καὶ ὀθωμανικὲς πηγὲς ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς τὰ τελευταῖα τριάντα πέντε χρόνια μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ διευρύνουμε τὰ ὄρια τῆς ἐμφάνισης τοῦ φαινομένου καὶ μέσα στὸ χρόνο καὶ σὲ κατηγορίες ἀνθρώπων, ὅπως καὶ νὰ δοκιμάσουμε νέες ὑποθέσεις ἐργασίας γιὰ τὴν πολιτικὴ διάσταση τῆς κοινωνίας τῶν

Δημοσιεύτηκε στὸν τόμο *Ρωμοὶ στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἑψηλῆς Πύλης. Πρακτικὰ Τρίτης Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας*, Ἀθήνα 13 Ἰανουαρίου 2001, Ἀθήνα 2002, σ. 67–86.

χριστιανῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας· νέες πηγές καὶ ὑποθέσεις, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν νὰ τεθεῖ πάνω σὲ νέες βάσεις καὶ τὸ παλιὸ αὐτὸ ἀντικείμενο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Κατὰ συνέπεια, πάνω σὲ νέες βάσεις πρέπει νὰ τεθεῖ καὶ ἓνα ἐπιμέρους ζητούμενο ποὺ προκάλεσε πολλὲς συζητήσεις στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, ἐννοῶ τὸ θέμα τῆς «πολιτικῆς συνείδησης» ἐκείνων τῶν Ἑλλήνων, τῶν χριστιανῶν Ρωμῶν, ποὺ προσέφεραν τίς δυνάμεις τους στὴν ὑπηρεσία τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας: «εἶχαν ἑλληνικὴ ἢ ὀθωμανικὴ συνείδηση;»

Ἐπιρετώντας τὴ νέα αὐτὴ ἐρευνητικὴ ὀπτικὴ ἐπέλεξα νὰ ἐπιγράψω τὴν μελέτη μου μὲ ὄρους ἀντλημένους ἀπὸ μιὰ πηγὴ τοῦ 18ου αἰῶνα ποὺ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν 20ό: οἱ ὄροι ποὺ συγκροτοῦν τὸν τίτλο της περιέχονται στὸ δοκίμιο τοῦ Δημήτριου Καταρτζῆ «Συμβουλὴ στοὺς νέους», ποὺ τὸ ἔγραψε στὰ 1783 περὶ-που καὶ δημοσιεύτηκε μόλις τὸ 1970¹. Τοὺς ἀνέσυρα, ἐπειδὴ κατὰ τὴ γνώμη μου ἀποδίδουν τὴν οὐσία τοῦ θέματος ποὺ κληθήκαμε σήμερα νὰ συζητήσουμε: Ρωμιοὶ ποὺ, χωρὶς νὰ χάσουν τὸ θρησκευμὰ τους, ἀναγνωρίζονταν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχὴ ὡς ἀξιωματοῦχοι τοῦ κράτους· καὶ ἀκόμα ἐπειδὴ εἰσάγουν ὠραία τὴν πτυχὴ τοῦ θέματος στὴν ὁποία θὰ ἤθελα νὰ σταθῶ σήμερα, ἐκείνη τῆς «πολιτικῆς συνείδησης» αὐτῶν τῶν Ρωμῶν χριστιανῶν.

II

Τὸ θέμα τῆς ἀνίχνευσης τῆς «πολιτικῆς συνείδησης» τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, ἓνα θέμα ἐρευνητικὰ δύσβατο: δὲν ὑπάρχουν, συνήθως, ἄμεσες ρητὲς γραπτὲς μαρτυρίες, καὶ ὅσες ὑπάρχουν δὲν ἀποκαλύπτουν σὲ πρώτη ἀνάγνωση τὰ μυστικά τους· πρέπει νὰ ὑποστοῦν πολλαπλοὺς κριτικοὺς ἐλέγχους πρὶν χρησιμοποιηθοῦν.

1. Τὸ ἔργο πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρισκόμενα*, Ἀθήνα 1970, σ. 42-71 καὶ Ο. ΙΔΙΟΣ, *Δ. Καταρτζῆς, Δοκίμια*, Ἀθήνα 1974, σ. 42-73.

Ἐπειτα, τὸ εἰδικότερο θέμα τῆς πολιτικῆς συνείδησης ὄσων συνδέθηκαν ὀργανικότερα μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία εἶναι, κοντὰ στὰ ἄλλα, καὶ βεβαρυμένο ἰδεολογικά: ἀποτέλεσε ἀντικείμενο πολιτικῆς διαμάχης στὴν πρόσφατὴ ἱστορία μας. Μερικὰ παραδείγματα θὰ δείξουν καλύτερα ὅσα ὑπονόησα.

Στὰ χρόνια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐποχῇ, ἡ ἱστοριογραφία τῆς μᾶς πλευρᾶς ἔβρισκε στὴ θεματολογία «Ἑλληνες στὴν ὑπηρεσία τῆς Πύλης» τὸ ἱστορικὸ προηγούμενο γιὰ νὰ ὑποστηρίξει πὼς οἱ ἄρχουσες τάξεις δὲν ἔχουν «ἐθνικὴ συνείδηση», συνεργάζονται πάντα μὲ τοὺς κατακτητὲς γιὰ νὰ διατηρήσουν τὰ ταξικὰ τους συμφέροντα. Ἄν δὲν ἐκφραζόταν ρητὰ, ἀφηνόταν πάντως ἔντονα νὰ διαφανεῖ ἡ ἀντιστοιχία τοῦ «ἱστορικῶ προηγούμενου» μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη τῆς ἐποχῆς καὶ τὴ συνεργασία της μὲ τὸν ἀγγλικὸ παράγοντα. Μέσα στὴν ἴδια ἱστορικὴ περίοδο ὑποστηρίχθηκε βέβαια καὶ ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ Ἰαννοῦ: ναὶ μὲν συνεργάστηκαν ἄλλὰ αὐτὸ ἦταν γιὰ τὸ καλὸ τοῦ ἔθνους καὶ πάντως, πρὶν ἀκόμα ξεσπάσει ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, εἶχαν διακόψει κάθε συνεργασία μὲ τοὺς Ὀθωμανοὺς. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη δὲν βαρύνεται μὲ προπατορικὰ ἁμαρτήματα καὶ πάντως οἱ Ἑλληνες αὐτοὶ εἶχαν ἐθνικὴ συνείδηση².

2. «Οἱ Φαναριῶται, λόγῳ τῆς κοινωνικῆς των θέσεως, ὑπῆρξαν τουρκόφιλοι», διατύπωση τοῦ ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΡΔΑΤΟΥ στὴν τέταρτὴ ἐπεξεργασμένη ἔκδοση τοῦ ἔργου του *Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1946¹ στὴν πρώτη (Ἀθήνα 1926) καὶ στίς ἐπόμενες ἐκδόσεις, μολοντὶ ὑπάρχει σφοδρὸ κατηγορητήριον ἐναντίον τῶν Φαναριωτῶν, ἡ φράση μὲ αὐτὴ τὴ διατύπωση δὲν ὑπάρχει. Βλ. καὶ Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ, *Τὸ προδομένο Εἰκοσιένα*, Ἀθήνα 1946, σ. 12: «Ὁ ἀγώνας, καὶ τότε καὶ τώρα, ἀπ' τοὺς Κλέφτες καὶ τοὺς Ἀντάρτες, ἀπὸ τὴν ἐπαναστατημένη καὶ φευγάτῃ στὰ βουνὰ ἔνοπλη ἀγροτιά, πού τὴν πολεμοῦσαν καὶ τὴν πρὸδιδαν μαζὶ μὲ τοὺς κατακτητὲς καὶ οἱ συνεργάτες τους "Ἑλληνες—προεστοί, μεγαλοχτηματίες, γενίτσαροι καὶ κεφαλαιοῦχοι». Τὶς ἀπόψεις τῆς ἄλλης πλευρᾶς παρουσιάζει ὠραῖα ἡ μελέτη τοῦ ΠΕΡΙΚΛΗ Α. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ μὲ τὸν τίτλο «Οἱ Ἑλληνες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατο-

‘Η χρήση ωστόσο του παρελθόντος σάν ιδεολογικού όπλου στις διαμάχες του παρόντος ή σάν άλλοθι για πολιτικές διεκδικήσεις δέν παρουσιάστηκε βέβαια για πρώτη φορά στά χρόνια του έμφυλίου· ἄς ἀναφέρουμε και μιάν ἄλλη περίπτωση πού ἔχει σχέση μέ τὸ θέμα τῆς συνάντησής μας.

Δέν εἶχε ἀκόμα ἀναγνωριστῆ τὸ μικρὸ ἑλλαδικὸ κράτος πού εἶχε προέλθει ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, καὶ ὁ Φαναριώτης Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός, προσκεκλημένος ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης, δίνει στά 1826 μιὰ σειρά διαλέξεων γιὰ τὴ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία³. Ὅταν ἔρχεται ἡ σειρά τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων καὶ γίνεται λόγος γιὰ τὴν πολιτικὴ του συνείδηση, ὁ Ρίζος ἐπικαλεῖται ἓνα φιλολογικὸ τεκμήριο γιὰ νὰ ἀποκαλύψει τὶς πραγματικὲς τῆς διαστάσεις.

Ἀπὸ ὅλα τὰ ἔργα πού ἔγραψε ὁ Μαυροκορδάτος, στὴν ἐπιστολογραφία του εἶναι πού ἀποκαλύπτονται, κατὰ τὸν Ρίζο, οἱ πραγματικὲς του ἀπόψεις γιὰ τοὺς Ὀθωμανοὺς στὴν ὑπηρεσία τοῦ κράτους τῶν ὁποίων εἶχε θέσει τὶς δυνάμεις του. Εἰδικότερα, στὶς ἐπιστολές του πρὸς τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσίθεο ἐκφράζει τὸ μῖσος του κατὰ τῶν καταπιεστῶν τοῦ ἔθνους του. Τὰ ἔγγραφα ὅμως αὐτὰ τεκμήρια τῶν μύχων σκέψεων τοῦ Μαυροκορδάτου δέν θὰ τὰ βροῦμε στὴν πρώτη ἔντυπη ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν του, πού εἶχε δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας τὸ 1804, διότι, συνεχίζει

ρίας» πού δημοσιεύτηκε τὸ 1953 στὸν συλλογικὸ τόμο τοῦ περιοδικοῦ *L'Hellénisme Contemporain* πού εἶχε ὡς θέμα 1453–1953. *Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως* (σ. 153–182).

3. Τὰ μαθήματά του δημοσιεύτηκαν τὴν ἐπόμενη χρονιά στὴ Γενεὴ μέ τὸν τίτλο *Cours de littérature grecque moderne donné à Genève par Jacobaky Rizo Neroulos, Ancien premier ministre des hospodars Grecs de Valachie et de Moldavie*. Τὸ ἔργο ἐπανεκδόθηκε ἓνα χρόνο ἀργότερα, ὕστερα ἀπὸ δευτερες φροντίδες τοῦ συγγραφέα του, στὴν ἴδια πόλη. Γνώρισε πολλὲς μεταφράσεις σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες καὶ μία ἀπόδοση στά ἑλληνικὰ πού ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1870.

ὁ Ρίζος, ὁ ἐκδότης τῶν ἐπιστολῶν ἀφαίρεσε τὰ ἐπίμαχα τμήματα ἀπὸ τὰ κείμενά του⁴.

Ὅσο ὅμως καὶ ἂν ψάξουμε στὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων τοῦ Μαυροκορδάτου δὲν θὰ διαπιστώσουμε νὰ ἔκανε ὁ ἐκδότης τοῦ 1804 καμιά ἐνσυνείδητη παρέμβαση: δημοσίευσε, καταρχήν, ὅ,τι παρέδιδαν τὰ χειρόγραφα πού εἶχε στὴ διάθεσή του⁵.

Συμπέρασμα: ὁ λόγιος Φαναριώτης Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλὸς ἐνόησε τῆς δημιουργίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους-ἔθνους θέλησε νὰ παρουσιάσει τὸ γενάρχη τῶν Φαναριωτῶν, τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, πρόδρομο τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας: ἀλλὰ τὸ φιλολογικὸ τεκμήριο, ἐκείνο τουλάχιστον πού ἐπικαλέστηκε, δὲν ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ἄποψη αὐτή.

Ἄν ὅμως τὰ παραδείγματα πού ἀναφέραμε εἰκονογραφοῦν αὐτὸ πού ὀνομάστηκε ἰδεολογικὴ χρῆση τῆς Ἱστορίας, τὴν ἐνσυνείδητη λίγο ἢ πολὺ παραποίηση τῶν δεδομένων τοῦ παρελθόντος γιὰ νὰ ὑπηρετηθοῦν σκοπιμότητες τοῦ σήμερα, εἶναι χρήσιμο νὰ δώσουμε καὶ ἓνα παράδειγμα πού κατὰ τὴ γνώμη μου ὑποδεικνύει τὴ φιλολογικὴ ἐγρήγορη πού πρέπει νὰ ἔχει ὁποῖος ἀσχολεῖται μὲ τέτοια θέματα.

Σύγχρονος μελετητῆς ἐπικαλεῖται ἓνα φιλολογικὸ τεκμήριο γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων εἶχε «ὀθωμανικὴ συνείδηση». Ἐκείνο πού ἔχουμε νὰ κάνουμε καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι νὰ ἐλέγξουμε τὴ φιλολογικὴ ἀξία τοῦ προσαγόμενου τεκμηρίου.

«Τὰ διπλωματικά... ἐπιτεύγματα [τοῦ Μαυροκορδάτου] ὡς πρὸς τὴν προαγωγή τῶν ὀθωμανικῶν συμφερόντων θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀποτελοῦν ἔμπρακτη ἔκφραση τῆς ὀθωμανικῆς του

4. Τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Μαυροκορδάτο τὰ ἀναφέρει στὴ σ. 27 τῆς πρώτης ἐκδοσης καὶ στὴ σ. 29 τῆς δευτέρης.

5. Βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἡ λογοκρισία πού δὲν ἔγινε», *Ὁ Ἐραμιστής* 19 (1993), 235-243.

συνειδησης», σημειώνει ο μελετητής⁶ και ένισχύει την αξιολογική του κρίση με ένα έγγραφο τεκμήριο, μιά φράση που τή βρίσκει δημοσιευμένη στο έντυπο που εκδόθηκε στη Βιέννη τὸ 1805 με τὸν τίτλο *Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, Φροντίσματα*⁷. Ἡ φράση εἶναι «Εἰς τὰ ἀρχεῖα εἶ τις εἰσίτω, τυφλὸς εἰσίτω καὶ κωφὸς ἐξίτω»⁸. Ἴδου λοιπὸν μιὰ «χαρακτηριστική του παραίνεση», ἕνα ἀποδεικτικὸ τῆς «τυφλῆς νομιμοφροσύνης [του] στὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία», δηλώνει ὁ μελετητής.

Ἡ φράση εἶναι ὄντως δημοσιευμένη στὸ έντυπο τοῦ 1805 ἀλλὰ πρὶν χρησιμοποιηθεῖ, σὰν ἀποφασιστικὸ μάλιστα τεκμήριο, πρέπει νὰ ὑποστῆ κάποιο κριτικὸ ἔλεγχο: μέσα σὲ ποιὸ φιλολογικὸ περιβάλλον ἔχει σωθεῖ ἡ φράση αὐτή; Θὰ πρέπει νὰ προσγραφεῖ στὸν Μαυροκορδάτο; εἶναι ὄντως δηλωτικὴ τῶν μύχιων σκέψεών του, ὅπως παρουσιάζεται;

Ἡ ἀπάντηση σὲ αὐτὰ τὰ προκαταρκτικὰ κάθε ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ζητούμενα μᾶς φέρνει πρὸς κοντὰ στὶς πραγματικὲς διαστάσεις τῆς μαρτυρίας. Ὁ Μαυροκορδάτος εἶχε ἕνα σημειωματᾶριο στὸ ὁποῖο κατέγραφε παροιμίες καὶ ἀποφθεγματικὲς φράσεις πού εἶτε τίς συναντοῦσε στὰ διαβάσματά του εἶτε τίς ἄκουγε καὶ ἔκρινε χρῆσιμο νὰ τίς ἀπομνημονεύσει. Ὅταν μάλιστα ἡ φράση πού τοῦ κινούσε τὸ ἐνδιαφέρον ἦταν ἐκφρασμένη σὲ κάποια ἄλλη γλώσσα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ, φρόντιζε νὰ τὴν καταγράψει ἀποδίδοντάς τὴν σὲ λόγια, συνήθως, ἑλληνικά. Ἡ συλλογὴ του, πού εἶχε τὴν εὐλογητὴ ἐπιγραφή «Γνώμαι», γνώρισε μιὰν ἀξιόλογη χειρόγραφη παράδοση

6. Π. Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ «Ὁρθοδοξία καὶ συλλογικὴ ταυτότητα στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη», *Βαλκάνια καὶ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος, 12ος-17ος αἰῶνες. Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου στὴ Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινοῦ*, Ἀθήνα 1998, σ. 134 σημ. 20.

7. Βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ – ΒΑΛΕΡΙΟΣ ΜΕΞΑΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. 1, Ἀθήνα 1939, σ. 63, ἀρ. 380 καὶ ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα. Βιβλία — Φυλλάδια*, τ. 1, Ἀθήνα 1997, σ. 161, ἀρ. 1805.99.

8. Ὁ. π. σ. 202. «Ἀρχεῖα» εἶναι οἱ ἔδρες τῶν ἀρχῶν καὶ «κωφὸς» σημαίνει βέβαια κωφάλαλος, μουγκός.

καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ὀδηγήθηκε στὸ τυπογραφεῖο καὶ δημοσιεύτηκε στὴ Βιέννη τὸ 1805⁹. Δημοσιεύτηκε μετὰ τὸ πρωτότυπο ἔργο τοῦ Μαυροκορδάτου «Φροντίσματα», στὸ τέλος τοῦ ἐντύπου, μὲ ἐπιγραφή παρόμοια μὲ ἐκείνη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ ἔργου: «Ἐγγειρίδιον ἐν ᾧ Γνώμαι...», δηλωτικὴ πάντως ὅτι ἡ συλλογὴ περιέχει γνωμικά, «γνώμας» — ἄλλων προφανῶς.

Καὶ πραγματικά· ἡ συγκεκριμένη φράση εἶναι ἀπόδοση σὲ λόγια ἑλληνικά μᾶς ἀραβικῆς παροιμίας. Ὁ Κυριάκος Σιμόπουλος δημοσίευσε πρόσφατα μὴν ἄλλη παραλλαγή της: «Ὅποιος ἐπισκέπτεται τὸν σουλτάνο πρέπει νὰ μπαίνει θεόστραβος καὶ νὰ βγαίνει ἄλαλος»¹⁰.

Ἡ καταγραφή στὸ σημειωματάριο ἐνὸς λόγιου, ὅπως ἦταν ὁ Μαυροκορδάτος, μᾶς φράσης ποῦ τοῦ ἔκανε ἐντύπωση ἢ καὶ ποῦ τοῦ ἄρρεσε μπορεῖ βέβαια νὰ θεωρηθεῖ, ὅστερα ὅμως ἀπὸ περίπλοκες ἀναζητήσεις καὶ λεπτές συσχετίσεις, ὅτι ἀποτελεῖ κάποιον ἔμμεσο τεκμήριον τῶν ἀπόψεών του· ἀλλὰ σὲ καμιά περίπτωση ἢ ἀπομνημόνευση μᾶς παροιμίας δὲν ἀποτελεῖ ἀφ' ἑαυτῆς «χαρᾶκτηριστικὴ... παραίνεση», ἀποδεικτικὴ τῆς «τυφλῆς νομιμοφροσύνης [τοῦ Μαυροκορδάτου] στὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία».

Συμπέρασμα· ἡ ἄποψη ἐκείνη ποῦ θέλει νὰ παρουσιάσει τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο νὰ ἔχει «ὀθωμανικὴ συνείδηση» δὲν βρῖσκει ἰκανὰ ἐρείσματα σὲ ἐκείνη τουλάχιστον τὴ φιλολογικὴ πηγὴ στὴν ὁποία στηρίχτηκε.

9. Ἐχὼ καταγράψει τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου τοῦ «Φροντίσματα» καὶ τὴν παράλληλη ποῦ γνώρισε ἢ συλλογὴ «Γνώμαι» στὴ μελέτη μου *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν «τουρκοκρατούμενη» ἑλληνικὴ κοινωμία. Ἡ πρώτη μετακένωση*, Ἀθήνα 1983, σ. 19–23. Νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση καὶ τῶν «Φροντισμάτων» καὶ τῆς συλλογῆς «Γνώμαι» δίνονται στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ τρίτου Μέρους τῆς ὑπὸ δημοσίευση δευτέρας ἐκδοσης τῆς πὸ πάνω μελέτης μου.

10. ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Διδάγματα κοινωνικοπολιτικὰ τῶν παροιμιῶν ὄλων τῶν ἐθνῶν*, Ἀθήνα 1996, σ. 102. Ὁ συγγραφέας τὴν ἐντάσσει στὸ κεφάλαιο ποῦ ὀνομάζει «Ἀντιεξουσιαστικὲς παροιμίες ἀπὸ ὅλες τὶς ἠπείρους».

III

Ἄς περάσουμε τώρα μὲ μιὰ πιὸ συστηματικὴ προσέγγιση στὸ ζητούμενό μας. Τὸ θέμα, γενικά, τῆς «πολιτικῆς συνείδησης» τῶν χριστιανῶν Ρωμῶν ποὺ μὲ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση βρέθηκαν μέσα στὰ ὄρια μιᾶς ἄλλης ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορίας δὲν ἀποκαλύπτεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, μὲ τὸν ἐντοπισμὸ μιᾶς φράσης ἢ μιᾶς ἐνέργειας οἱ ὁποῖες μποροῦν ἄλλωστε νὰ ἐρμηνευτοῦν ἔτσι ἢ ἄλλιῶς· εἶναι ἀνάγκη τὸ ὅποιο πραγματολογικὸ ὑλικὸ νὰ φωτιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀπάντηση σὲ ἓνα θεμελιακὸ ἐρώτημα: ποῖο ἦταν τὸ πολιτικο-κοινωνικὸ μὴρφομα μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦσαν οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση;

Οἱ δικές μου ἔρευνες μὲ ἔχουν ὀδηγήσει στὴν ἀποψη πὼς μετὰ τὴν Ἄλωση (καί) τῆς πρωτεύουσας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς δημιουργήθηκαν οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις ὥστε οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοί, ποὺ μὲ ποικίλους τρόπους βρέθηκαν στοὺς κόλπους τῆς ὑπὸ κατασκευῆ, τότε, ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, νὰ μὴ ζήσουν μέσα στὸ μὴρφομα μιᾶς θρησκευτικῆς κοινότη-
τας ἀλλὰ νὰ συγκροτήσουν μιὰ διαφοροποιημένη πολιτικὴ κοινω-
νία¹¹. Μιὰ κοινωνία ποὺ εἶχε δικὸ της ἐξουσιαστικὸ θεσμὸ, δικὸ της δικαιοκὸ σύστημα καὶ ποὺ τὰ μέλη της εἶχαν διαφοροποιημένες κοι-
νωνικὲς λειτουργίες. Ἐννοῶ βέβαια τὸ θεσμὸ τοῦ Πατριαρχείου
Κωνσταντινουπόλεως ποὺ λίγους μῆνες μετὰ τὴν Ἄλωση ἀνασυσ-
τάθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ κράτους τῶν Ὀθωμανῶν καὶ εἴκοσι χρόνια
ἄργότερα προσδέθηκε στὸν πιὸ ἀσφαλὴ μηχανισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ
δημοσίου, τὸν φορολογικὸ μηχανισμό του¹². Ἐννοῶ ἀκόμα τὸ δικαιο-

11. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παραπέμψω σὲ μιὰ σχετικὰ πρόσφατη μελέ-
τη μου «Ἡ Πολιτικὴ καὶ τὸ Δίκαιο “μέσ’ ἀπὸ τὰ ἐρεῖπια”», *Νεοελληνικὴ
παιδεία καὶ κοινωνία. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένον στὴ
μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1995, σ. 29–40, ὅπου καὶ παλαιότερη
βιβλιογραφία.

12. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πρόσδεση τοῦ Πατριαρχείου στὸν φορολογικὸ
μηχανισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους βλ. στὴ μελέτη μου «*Les mécanismes*

ικό σύστημα, την αναγνώριση από την ὀθωμανική ἔξουσία τῶν τμημάτων ἐκείνων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου πού καί μετά τήν κατάκτηση προσδιόριζαν, καταρχήν, τίς βιοτικῆς σχέσεις τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας¹³. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα τῶν διαφορετικῶν ρόλων καί τῆς διαφοροποίησης πού δήλωναν, ἄς σημειωθεῖ πρῶτα πῶς δὲν ἀναφέρομαι σὲ ἐκείνους τοὺς Ρωμίους πού ἀποφάσισαν νὰ ἐνωματωθοῦν στὴν κοινωνία τῶν μουσουλμάνων Ὀθωμανῶν, ἐκείνους πού ἀπέκτησαν μιὰ πλεονεκτική θέση ἔναντι τῶν ἄλλων Ρωμῶν ἐπειδὴ ἄλλαξαν status· μιλοῦμε γιὰ τὴ διαφοροποίηση μεταξὺ ἐκείνων τῶν Ρωμῶν χριστιανῶν πού δὲν ἄλλαξαν τὸ θρησκευμά τους καί, μὴν ἔχοντας πάρει κάποιον δρόμον πού ὀδηγοῦσε στὶς λατινοκρατούμενες περιοχές, συνέχισαν τὴ ζωὴ τους στὰ ὄρια καί μὲ τοὺς ὄρους πού τοὺς ἔθεσε ἡ ὀθωμανικὴ κατάκτηση. Πολλαπλὰ ἀλλὰ ἔμμεσα τεκμήρια πείθουν ὅτι οἱ Ρωμιοὶ αὐτοὶ χριστιανοὶ ἔνωσαν μέλη μᾶς πολιτικῆς —καί γι' αὐτὸ διαφοροποιημένης— κοινωνίας, ὑποταγμένης στὸ ὀθωμανικὸ κράτος. «Ὑποταγμένης» —«αἰχμάλωτης» εἶναι ἕνας ἄλλος ὅρος μὲ τὸν ὁποῖο συχνὰ χαρακτηρίζεται— ἀλλὰ νόμιμης, ἀφοῦ, γιὰ νὰ δώσουμε ἕνα μόνον τεκμήριον, ὁ πατριάρχης καί οἱ ἄλλοι χριστιανοὶ ἀρχιερεῖς ἀσκοῦσαν νομίμως τὰ καθήκοντά τους στὸ πλαίσιον τοῦ κράτους τῶν Ὀθωμανῶν, ἐφοδιασμένοι μὲ κρατικὰ διοριστήρια ἔγγραφα, ὅπως ἄλλωστε καί κάθε ἀξιωματοῦχος τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους¹⁴.

d'une Conquête: adaptations politiques et statut économique des conquies dans le cadre de l'Empire Ottoman, Économies méditerranéennes; équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles, 3, Ἀθήνα 1986, σ. 203–204 καί ὁ.π., σ. 38.

13. Βλ. τὰ τελευταῖα συμπεράσματα γιὰ τὸ θέμα στὴ μελέτη μου Ἀνάγλυφα μᾶς τέχνης νομικῆς. *Βυζαντινὸ δίκαιο καί μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999, σ. 159 ἔπ.

14. Βλ. τὰ σχετικὰ στοιχεῖα στὶς μελέτες τοῦ HALIL İNALCIK, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the byzantine Buildings of the City», *Dumbarton Oaks Papers* 23–24 (1969–1970), 231–249 καί «Status of the Greek Orthodox Patriarch under the

οί ιδιωτικού δικαίου βιοτικές τους σχέσεις μπορούσαν νομίμως να διέπονται από διατάξεις του βυζαντινού δικαίου¹⁵ και ή κοινωνία τους είχε ιεραρχική δομή.

Ἄν ὅμως τὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν πού ἀνέφερα εἶχαν ὡς χρονικό ὄριζοντα τὴν πρώτη περίοδο μετὰ τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὰ σχετικά μὲ τὴ φύση καὶ τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας τῶν Ρωμῶν χριστιανῶν σώζονται σὲ ἔμμεσα διατυπωμένα γραπτὰ τεκμήρια, ἡ ἐπόμενη μαρτυρία πού θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε προέρχεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ εἶναι ρητὰ διατυπωμένη. Μᾶς τὴ δίνει ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς στὸ δοκίμιό του «Συμβουλή στοὺς νέους», πού ὅπως εἶπαμε δημοσιεύτηκε στὴν ἐποχὴ μας. Ἐκεῖ ὁ Καταρτζῆς ὑποστηρίζει, μὲ λόγια ἀπλά: ἐμεῖς οἱ χριστιανοὶ Ρωμοὶ πού ζοῦμε στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἀποτελοῦμε ἓνα ἔθνος πού συγκροτεῖ μιά δική του πολιτικὴ κοινωνία, αἰχμάλωτη ἀλλὰ ὄχι ὑπόδουλη. Νὰ μὴ δεχτοῦμε βέβαια ἀβασάνιστα τὴν ἄποψη τοῦ Καταρτζῆ· νὰ τὴν ἐπεξεργαστοῦμε πρῶτα κριτικά.

Ἡ ἄποψή του σώζεται, ὅπως εἶπαμε, στὸ ἔργο του «Συμβουλή στοὺς νέους» πού παραδίδεται ἀπὸ ἓνα καὶ μόνο χειρόγραφο, τὸν ἄθωνικὸ κώδικα Ἐσφιγμένου 306, χειρόγραφο πού χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ συγγραφέα¹⁶. Τὸ ἔργο δὲν εἶναι χρονολογημένο, ἀλλὰ κατὰ τὸν Δημαρά, πού πρῶτος δημοσίευσε τὸ δοκίμιο, θὰ πρέπει νὰ γράφτηκε στὰ 1783¹⁷. Ἐσωτερικὸ ὡστόσο τεκμήριο πού

Ottomans», *Turcica* 21–23 (1991) —*Mélanges offerts à Irène Mélikoff par ses collègues, disciples et amis*—, 407–436.

15. Βλ. τὰ σχετικά στὴ μελέτη μου *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς...*, σ. 201 ἐπ.

16. Τὸ χειρόγραφο ἔχει περιγράψει καὶ χρονολογήσει ὁ ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. 1, Καίμπριτζ 1895, σ. 198.

17. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρισκόμενα...*, σ. 448: «ὁ Συμβουλευτικὸς θὰ ἐγράφηκε βασικά πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1783» καὶ Ο. ΙΔΙΟΣ, *Δ. Καταρτζῆς, Δοκίμια...*, σ. μβ'–μγ': «πιθανότατα, ἐκεῖ κάπου, κοντά, στὰ 1783» [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 204].

πρόσφατα είχα την τύχη νά έντοπίσω μᾶς ἐπιβάλλει νά δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἔργο, ἂν ὀλοκληρώθηκε τὸ 1783, θὰ πρέπει νά δέχτηκε δευτέρως φροντίδες μετὰ τὸ 1796¹⁸.

Ἡ ἀφορμὴ πάντως ἀπὸ τὴν ὁποία παρακινήθηκε ὁ Καταρτζῆς γιὰ νά ὑποστηρίξει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ κοινωνία τῶν χριστιανῶν Ρωμῶν ἔχει έντοπιστεῖ: ἦταν τὰ πικρὰ σχόλια τοῦ Βολταίρου γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του, πού δημοσίευσε στὰ 1771. Ἐκεῖ ὁ Βολταίρος διερωτᾶται γιὰ τὴν έννοια τῆς πατρίδας.

Ἐνας Ἐβραῖος ἔχει πατρίδα; Ἐνας Ἀρμένιος; «Ἡ λέξη “πατρίδα” ἀρμόζει στὸ στόμα ἐνὸς Ἕλληνα;», γράφει ἐπὶ λέξει ὁ Βολταίρος, «πού ἀγνοεῖ ἂν ὑπῆρξε ποτὲ ἓνας Μιλτιάδης, ἓνας Ἀγησίλαος, καὶ πού ξέρει μόνο πὼς εἶναι ὁ σκλάβος ἐνὸς γενίτσαρου, ὁ ὁποῖος εἶναι σκλάβος ἐνὸς ἀγᾶ, ὁ ὁποῖος εἶναι σκλάβος ἐνὸς πασαῖ, ὁ ὁποῖος εἶναι σκλάβος ἐνὸς βεζύρη, ὁ ὁποῖος εἶναι σκλάβος ἐνὸς πατισᾶχ τὸν ὁποῖο, στὸ Παρίσι, τὸν ἀποκαλοῦμε “ὁ Μεγάλος Τοῦρκος”».

«Μᾶς κατηγοροῦνε μερικοὶ Φράγκοι πὼς δὲν ἔχουμ' ἐμεῖς πατρίδα», γράφει σχετικὰ ὁ Καταρτζῆς χωρὶς νά ὀνομάσει τὸν Γάλλο φιλόσοφο καὶ ἀναπτύσσει μιὰ ὀλόκληρη ἐπιχειρηματολογία γιὰ νά ἀποδείξει ὅτι ὑπάρχει ἱστορικὴ μνήμη, ὅτι τὸ «ἔθνος» τῶν «Ῥωμῶν χριστιανῶν» ἂν καὶ «αἰχμάλωτο» δὲν εἶναι ἀμέτοχο στὴ διοίκηση «τῆς πολιτείας τῶν κρατούντων» του καὶ ὅτι τὸ ἔθνος αὐτὸ συγκροτεῖ μιὰ δική του «πολιτικὴ κοινωνία»¹⁹.

Ἡ γνώση βέβαια τῆς ἀφορμῆς πού προκάλεσε αὐτὲς τὶς ἀναπτύξεις δημιουργεῖ κάποιες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν

18. Τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα πού τὰ παρουσίασα στὸ Συνέδριο πού ὀργάνωσε ὁ Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νέων Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὴ μνήμη τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2002, θὰ δημοσιευθοῦν στὰ πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου· βλ. ἐδῶ τὴν ἀναθεωρημένη μορφή τῆς ἀνακοίνωσής μου στὸ δεύτερο Μέρος μὲ τὸν τίτλο «Ἐνας Φαναριώτης διαβάζει Montesquieu. Τεκμήρια γιὰ, καὶ ἀπὸ, τὶς ἀναγνώσεις του», σ. 155 ἔπ.

19. Οἱ ὄροι πού ἔχῳ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν προέρχονται ἀπὸ τὸ λεξιλόγιο πού χρησιμοποιεῖ ὁ Καταρτζῆς.

θέσεων που διατυπώνει ο Καταρτζής. Σέ τελευταία όμως ανάλυση τὸ θέμα που τίθεται εἶναι ἂν ὅλα ὅσα ὑποστηρίζει για νὰ ἀπαντήσει στὸν Βολταῖρο μπορούσε νὰ τὰ κατασκευάσει ἐκ τοῦ μηδενὸς ἢ ἂν ἀποδίδουν κάτι τουλάχιστον ἀπὸ τὴν πραγματικότητα.

Σέ ἄλλη εὐκαιρία θὰ παρακολουθήσουμε βῆμα πρὸς βῆμα τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Καταρτζή και θὰ θέσουμε τὸ θέμα ποιά ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά του ἔχουν βάθος χρόνου και ποιά ἀποτυπώνουν κατακτήσεις τῆς ἐποχῆς του. Ἐκεῖνο πάντως που μπορούμε νὰ ποῦμε ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ βασική του θέση, ὅτι οἱ Ρωμοὶ χριστιανοὶ που ζοῦν στὴν ὀθωμανική αὐτοκρατορία συγκροτοῦσαν μιὰ πολιτική κοινωνία, συμπίπτει, καταρχήν, και ἐνισχύει τὰ συμπεράσματα τῶν νεότερων ἐρευνῶν που ἔχουν γίνει για τὸ ζητούμενο αὐτό. Ὁ Καταρτζής ἀπλῶς, χρησιμοποιώντας τὸ πολιτικὸ λεξιλόγιο τῆς ἐποχῆς του, ἐκφράζει αὐτὸ που Ρωμοὶ χριστιανοὶ προηγούμενων ἐποχῶν δὲν μπορούσαν νὰ ἐκφράσουν ρητά²⁰.

Ὅλα ὅσα ἀναφέραμε ὡς τώρα δίνουν νομίζω μιὰν ἀπάντηση στὸ ζητούμενο που θέσαμε, ποῖο δηλαδή ἦταν τὸ πολιτικο-κοινωνικὸ μόρφωμα μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦσαν οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ μετὰ τὴν ὀθωμανική κατάκτηση; ἦταν μιὰ πολιτική, διαφοροποιημένη κοινωνία.

IV

Μένει νὰ δοῦμε τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς συνείδησης αὐτῶν τῶν Ρωμῶν χριστιανῶν. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἀπάντηση δὲν μπορεῖ

20. Ὁ Σπύρος Ἀσδραχᾶς ἐκφράζεται με τὰ ἀκόλουθα λόγια για τὸ θέμα: «Αὐτὰ γράφονται τὰ 1783 και ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος μεταγραφῆς σὲ μιὰ σύγχρονη με τὴν ἐποχὴ αὐτὴν ἐννοιολογία τῆς θέσης που εἶχαν οἱ ὑποτελεῖς, κι ἀνάμεσά τους οἱ Ρωμηοί, στὸ σύστημα τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας: ὁ νεωτερισμὸς, ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό, συνίσταται ἀκριβῶς στὴν ἴδια τὴ μεταγραφή που προϋποθέτει ἀποδοχὴ μιᾶς πολιτικῆς θεωρίας που δὲν ἦταν ἢ ἴδια με ἐκείνη που ὑπαγόρευε τὴ μεταγραφόμενη πολιτικὴ πρακτική», ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, «Ἡ συνειδητὴ μαρτυρία», *Ἱστορικά ἀπεικασματα*, Ἀθήνα 1995, σ. 63-64.

νά είναι μονολεκτική και νά ἀφορᾷ τὸ σύνολο τῶν μελῶν αὐτῆς τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ὅπως καὶ δὲν μπορεῖ νά εἶναι ἀπαράλλακτη γιὰ ὅποιαδήποτε χρονικὴ στιγμή μέσα στὴ μακροαίωνη περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Θὰ μείνω ὡστόσο παραδειγματικά σὲ μία κατηγορία Ρωμῶν χριστιανῶν, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὸ θέμα τῆς Ἡμερίδας, ἐκείνους ποὺ συνδέονταν μὲ τρόπο ἐπίσημο μὲ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος· καὶ θὰ πάρω, καταρχήν, σὰν ὀδηγὸ μου γιὰ νά προσδιορίσω τὴ θέση τους στὸ ὀθωμανικὸ σύστημα καὶ τὴν πρόσδεσή τους μὲ τὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν ὅσα σχετικὰ ἀναφέρει ὁ Καταρτζής.

Ἐπὶ τοῦ ὅτι ἔχουν, λέει ὁ Καταρτζής, ἀρκετοὶ «Ῥωμηοὶ χριστιανοὶ» «πῶχουνε ἀξιώματα... μὲ μπαράτια βασιλικά»²¹. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐννοεῖ ἀξιώματα ἀναγνωρισμένα ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος γιὰ τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νά ἐκδοθεῖ σουλτανικὸ διοριστήριο ἐγγράφο. Τὸ ἐγγράφο αὐτὸ ἄλλωστε ὑπονοεῖ ὁ Καταρτζής μὲ τὸν ὄρο «μπαράτια», ἀποδίδοντας φωνητικὰ τὴν ἀραβικῆς προέλευσης λέξη *berât*, τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦσε ἡ Γραμματεία τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους γιὰ νά δηλώσει τὰ ἐγγράφα ποὺ ἐξέδιδε γιὰ τὸ διορισμὸ ἑνὸς ἀξιωματοῦχοι τοῦ κράτους. Ὁ χαρακτηρισμὸς τους ὡς «βασιλικῶν» ἀποδίδει τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία τὰ ἐγγράφα αὐτὰ ἐκδίδονταν ἀπὸ τὸ σουλτάνο²² ἴσως ὅμως, παράλληλα, τὸν χρησιμοποιοῦν ἐδῶ ὁ Καταρτζής γιὰ νά τονίσει τὴν ὑψηλὴ πηγὴ προέλευσης τοῦ διοριστηρίου ἐγγράφου, ἄρα καὶ τὸ βαθμὸ ἀποδοχῆς τοῦ χριστιανοῦ Ρωμοῦ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχή. Μέσα στὴν ἴδια λογικὴ, ὁ Καταρτζής ἀναφέρει καὶ ἄλλες κατηγορίες Ρωμῶν

21. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δημήτριος Καταρτζής, Τὰ Εὐρισκόμενα...*, σ. 44 στ. 26–28.

22. Βλ. τὴ λέξη *berât* στὴν *Encyclopédie d'Islam*, τ. 1, Λέιντεν – Παρίσι 21975, σ. 1205–1206. Σύμφωνα μὲ τὸ συντάκτη τοῦ λήμματος στὴν Ἐγκυκλοπαιδεία (L. Fekete) «*le berât... signifiait "acte d'investiture", "ordonnance de nomination à une charge"...* Comme toutes les investitures dans l'empire ottoman étaient accordées par le sultan, le *berât* était toujours donné au nom du sultan, et il était toujours accompagné de l'épithète *sherif* ou *humâyûm* (" *berât* impérial ")».

χριστιανῶν πού τυχαίνουν διαφόρων τύπων ἀναγνώρισης ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος. «Μερικοὶ φοροῦνε καβάδι», ἐνῶ ἄλλοι φέρουν ἓνα ἀπὸ τὰ βασιλικά διάσημα, «τὴν κάμπανιτζα». Νὰ μείνουμε ὁμως γιὰ τὴν ὥρα σὲ αὐτοὺς πού εἶχαν ἀξιώματα «μὲ μπαράτια βασιλικά».

Ὁ Καταρτζής ὀνομάζει τρεῖς περιπτώσεις τέτοιων Ρωμῶν χριστιανῶν: «πατριάρχαι, ἀρχιερεῖς καὶ αὐθένται». Καὶ τίς ἐπικαλεῖται, μαζί μὲ τίς ἄλλες κατηγορίες Ρωμῶν χριστιανῶν πού μὲ ἄλλους—ἢ καὶ μὲ ἄλλους— τρόπους εἶναι ἀποδεκτοὶ ἀπὸ τὴν ἐξουσία, γιὰ νὰ ἀποδείξει πὼς ἡ πολιτικὴ κοινωνία τοῦ ἔθνους τῶν Ρωμῶν χριστιανῶν, μολοντί δὲν μετέχει «στὴ διοίκηση τῆς πολιτείας τῶν κρατούντων μας κατὰ πάντα», δὲν εἶναι «σ' αὐτήνα [στὴ διοίκηση τῆς πολιτείας τῶν κρατούντων] μὲ τὴν ὀλότη ἀμέτοχ[η]». Κοντὰ δηλαδὴ στὰ ἄλλα ἐπιχειρήματα πού ἐπικαλεῖται, ἀντλημένα ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς, τοῦ δικαίου καὶ τῆς οἰκονομίας, γιὰ νὰ στηρίξει τὸ συλλογισμό του ἀναφέρει καὶ τοὺς Ρωμοὺς χριστιανοὺς πού ἀναγνωρίζονται μὲ τὸν πιὸ ἐπίσημο τρόπο ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχή. Καὶ συμπεραίνει: «αὐτοὶ ὅλοι λοιπὸν πολλὰ καλὰ συμμετέχουν στὸ πολίτευμα... καὶ μετ' αὐτουνοὺς ἀναγκαιῶς ὄλ' ὄσ' εἶν' ἀπουκάτου τους, τόσ' ἱερωμένοι καὶ τόσοι ἄρχοντες, κ' ὄλ' ὄσοι ἔχουν δίκη κ' ἀράδα νὰ γένουν τέτοιοι, δηλαδὴ ὄλ' οἱ Ῥωμηοί». Εἶναι νομίζω ἔκδηλο ὅτι δὲν ἀναφέρει ὅλους αὐτοὺς σὰν περιπτώσεις πού ὑπερέβησαν τὰ δεσμά τῆς «αἰχμαλωσίας», ἀλλὰ ὡς μέλη τῆς ἴδιας πολιτικῆς κοινωνίας πού, μέσα στὰ δεδομένα τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης, μετέχουν «στὴ διοίκηση τῆς πολιτείας τῶν κρατούντων» ἀποτελώντας κατὰ κάποιον τρόπο ἓναν ἀπὸ τοὺς πνεύμονες τῆς κοινωνίας αὐτῆς πού τῆς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναπνέει καὶ πολιτικά.

Ἐς σημειώσουμε τέλος ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ σχῆμα πού παρουσιάζει ὁ Καταρτζής, στὸ πολίτευμα μετέχουν καὶ κληρικοὶ καὶ λαϊκοί: ἀναγνωρίζει ὁμως στοὺς θρησκευτικὸς ἀξιωματούχους, τοὺς ἐφοδιασμένους «μὲ μπαράτια βασιλικά», ἓνα ἰδιαίτερο, διπλὸ καὶ δημοκρατικὸ ρόλο πού ἐπιτελοῦν στὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν: ἀποτελοῦν, λέει, τὸ ἐνοποιητικὸ σύμβολο γιὰ τοὺς Ρωμοὺς χριστιανοὺς

και τὸ διάυλο ἐπικοινωνίας τους μὲ τὴν ἐπικυρίαρχη κοινωνία. «Συνιστοῦμ' ἓνα ἔθνος», γράφει, «ποὺ ἐν ταυτῷ μᾶς δένουν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ μας ἄρχοντες μὲ τὴ διοίκηση τὴν ἀνωτάτη κ' ἀναμετάξυ μας· αὐτοὶ καὶ σὲ πολλὰ εἶναι κ' ἄρχοντές μας πολιτικοί».

Ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἀπλή. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὄρους ποὺ ἔθεσε ἡ ὀθωμανικὴ κατάκτηση, ἡ θρησκευτικὴ ιδιότητα ἦταν τὸ κλειδί γιὰ νὰ ἔχουν μιὰ νομιμοποίηση ἀπέναντι στὴν κυρίαρχη μουσουλμανικὴ θρησκεία οἱ κατακτημένοι χριστιανοί· κατὰ συνέπεια, ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς θρησκείας τους, μᾶς ἀπὸ τὶς θρησκείες τῶν λαῶν τῆς Βίβλου, ποὺ γινόταν καταρχὴν ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὴ μουσουλμανικὴ κοινωνία, μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει καὶ τὸ ἐνοποιητικὸ σύμβολο τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν. Τὰ ὑπόλοιπα, τὰ πραγματικὰ ὄρια τῆς ἐξουσίας του στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας του ἦταν ἐσωτερικὴ ὑπόθεση τῆς κοινωνίας αὐτῆς. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ὀπτική, τὴν ὁποία ὁ νομικὸς Δημήτριος Καταρτζῆς ἦταν σὲ θέση νὰ κατανοήσει ἀπολύτως, ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἄρχοντας ἦταν «σὲ πολλὰ... κ' ἄρχοντ[α]ς... πολιτικ[ό]ς». «Ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἀπλή», ἀλλὰ ἀποτελεῖ, παράλληλα, καὶ καλὸ δεῖγμα τῆς προσπάθειας τοῦ Φαναριώτη Καταρτζῆ νὰ εἶναι ἀντικειμενικὸς στὶς ἀναλύσεις του· διότι λόγω τῆς θητείας του στὶς αὐλὲς τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν²³ θὰ περιμέναμε πὼς στὴν ἀνάλυσή του θὰ ἤθελε νὰ προβάλει τὸν ἐνοποιητικὸ ρόλο τῶν «αὐθεντῶν» στὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν καὶ ὄχι τῶν «ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων».

Ὑστερα ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀναλύσεις, τὸ ἐρώτημα ποὺ θέσαμε, ποῖα ἦταν ἡ πολιτικὴ συνείδηση τῶν «Ρωμηῶν χριστιανῶν» «μὲ μπαράτια βασιλικά» νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ βρεῖ μὴν ἀπάντηση σὲ ὅσα δηλώνει ἔμμεσα ὁ ἴδιος ὁ Καταρτζῆς. Ἄς διαβάσουμε αὐτὴ τὴ φορὰ ὀλόκληρη τὴ φράση του: «Εἶναι τόσοι σ τὸ γένος μας πῶχουνε ἀξιώματα, δηλαδὴ πατριάρχαι, ἀρχιερεῖς καὶ αὐθένται μὲ μπαράτια βασιλικά»²⁴. Εἶναι φανερὸ πὼς δὲν τοὺς θεωρεῖ ἐξωμό-

23. Βλ. τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Καταρτζῆ ποὺ ἔχει συγκεντρώσει καὶ παρουσιάζει ὁ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δ. Καταρτζῆς, Δοκίμα...*, σ. 8' ἐπ. [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 177 ἐπ.].

24. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρισκόμενα...*, σ. 44 σσ. 26-28.

τες αλλά μέλη τῆς ἴδιας πολιτικῆς κοινωνίας πού, μέσα ἀπό τοὺς ὄρους πού τοὺς ἔθεσε ἢ κατάκτηση, ζητοῦσαν νὰ ἰσορροπήσουν ἀνάμεσα στοῦ ἀτομικὸ συμφέρον καὶ τὸ «κοινὸ ἀγαθό», ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο²⁵.

Συμπέρασμα: ἡ παλαιότερη ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία ἀλλὰ καὶ οἱ ὀθωμανολόγοι ἀναγνώριζαν δύο κατηγορίες: τοὺς ὑπόδουλους καὶ τοὺς ἐξωμότες—προδότες, κατηγορίες μὲ τίς ὁποῖες προσπαθοῦσαν νὰ ἐρμηνεύσουν ὅσα ἀφοροῦσαν τὴν τύχη τῶν χριστιανῶν μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση²⁶. Φαίνεται ὡστόσο, ἀπὸ τίς πηγές πού πρόσφατα ἦρθαν στοῦ φῶς καὶ ἀπὸ τίς νεότερες ἐρευνες πού ἔγιναν, πὼς ἡ πραγματικότητά ἦταν λίγο πιὸ περίπλοκη ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ χωρέσει σὲ ἓνα μανιχαϊκὸ —ἀν ὄχι καὶ ἰδεολογικὰ ἑτεροχρονισμένο— ἐρμηνευτικὸ σχῆμα.

25. Πὰ τὸ μετασηματισμὸ τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας τοῦ «κοινοῦ ἀγαθοῦ» τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης βλ. τὴ μελέτη μου *Quelques hypothèses pour l'étude des origines de la pensée politique grecque post-byzantine (1453-1484). Le processus de transformation du concept de «bien commun» en rapport avec l'idéologie née après la Prise de Constantinople*, Παρίσι 1976.

26. Βλ. γιὰ παράδειγμα πὼς δύο διάσημοι τουρκολόγοι ἀντιμετώπιζαν τὴν περίπτωση τοῦ Θωμᾶ Καταβοληνοῦ, χριστιανοῦ ἀξιωματοῦχου τῆς Πύλης πού ἦταν ἀπὸ ἐκεῖνους πού ἀπαφαισιστικὰ συνέβαλαν στὴν ἀνασύσταση τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στοῦ κράτος τῶν Ὀθωμανῶν μετὰ τὴν Ἄλωση: τὸν θεωροῦσαν ἐξωμότη (J. HAMMER, *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἑλλ. μετ. Κ. ΚΡΟΚΙΔΑΣ, τ. 2, Ἀθήνα 1870, σ. 338–339 καὶ FR. BABINGER, *Mahomet II le conquérant et son temps (1432-1481)* γαλ. μετ. H. E. DEL MEDICO, Παρίσι 1954, σ. 246–247), ἄποψη τὴν ὁποία ἀντέκρουσαν ἀπολύτως πορίσματα νεότερων ἐρευνῶν πού ἀξιοποίησαν πηγὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καταβοληνοῦ στὴν ὁποία δηλώνεται ὅτι παρέμεινε χριστιανὸς (βλ. Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδεῖας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι Λόγοι του*, Ἀθήνα 1966, σ. 74: ἡ πηγὴ εἶναι οἱ «Λόγοι» τοῦ Θεόδωρου Ἀγαλλιανοῦ).

V

Περὶ ἔλευθερίας καὶ ἰσότητος στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα

Θέμα καὶ παραλλαγές

Σὲ δύο βιβλία πὸν δημοσιεύτηκαν στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα ὑπάρχουν παρόμοιες, σὲ πρώτη ἀνάγνωση, ἀναλύσεις γιὰ τὶς ἰδέες τῆς ἔλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος. Ὁ ἐντοπισμὸς ὡστόσο τῆς αἰτίας πὸν προκάλεσε καὶ τὴ συγγραφή καὶ τὴ διπλὴ δημοσίευση ἀποκαλύπτει γιὰτὶ οἱ ἀναλύσεις εἶναι παρόμοιες ἀλλὰ ὄχι ταυτόσημες: ἢ μία ἀποδίδει τὶς ἀπώψεις τῶν κολλυβάδων καὶ ἢ ἄλλη ἀποτελεῖ τεκμήριο τῆς ἰδεολογίας τῶν Φαναρωτῶν στὰ ταραγμένα χρόνια μετὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

I

Τὸ θέμα τῆς ἔλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος πῆρε δραματικὲς διαστάσεις στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, καθὼς τὰ στρατεύματα τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας ἄρχισαν νὰ καταλαμβάνουν ἐδάφη της καὶ ἡ Πύλη νὰ συνειδητοποιεῖ ὅτι ὁ ἀντίπαλος δὲν πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μόνον μὲ μέσα στρατιωτικὰ ἀλλὰ καὶ μὲ ὄπλα ἀντλημένα ἀπὸ τὴ φαρέτρα τῶν ἰδεῶν. Ὁ ἰδεολογικὸς ὄπλισμὸς τοῦ ἀντιπάλου εἶχε ὡς σημαία τὶς ἰδέες τῆς ἔλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος· ἢ δημιουργία κατὰ συνέπεια ἀναχωμάτων ἐναντίον αὐτῶν τῶν ὀπλων ἦταν ἢ ἄμεση ἀνάγκη γιὰ τὴν ὁποία ἡ ὀθωμανικὴ ἀρχὴ καλοῦσε ἐπει-

Ἐνα μικρὸ τμῆμα δημοσιεύτηκε στὸν *Ἐρανοστῆ* 23 (2001), σ. 326–328 μὲ τὸν τίτλο «“Χριστιανικὴ Ἀπολογία” (1798) καὶ “Ἀπολογία Χριστιανικὴ” (1800, 1805)»· ἐδῶ ἡ μελέτη δημοσιεύεται ἐμπλουτισμένη μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν, ἀνέκδοτη, ἀνακοίνωσή μου «Τὰ συνδηλούμενα τῆς ἀντίδρασης», πὸν παρουσιάστηκε στὸ Διεθνὲς Συμπόσιο «Ἀπὸ τὸν Διαφωτισμὸ στὶς Ἐπαναστάσεις: ὁ Ρήγας καὶ ὁ κόσμος του», Δελφοὶ 25–29 Ἰουνίου 1998.

γόντως σέ βοήθεια στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα.

Σέ αὐτά τὰ γεγονότα ἦταν φυσικό νά ἐμπλακεῖ καί ἡ κοινωνία τῶν χριστιανῶν Ρωμῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ὅχι μόνο διότι ἦταν ἀποδέκτης αὐτῶν τῶν μηνυμάτων — ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς καλοῦσε σέ ἐπανάσταση— ἀλλά καί διότι μέλη τῆς, πού εἶχαν ἄμεση σχέση μέ τήν ὀθωμανική διοίκηση, ἦταν ὑποχρεωμένα νά συμβάλουν στή δημιουργία αὐτῶν τῶν ιδεολογικῶν ἀναχωμάτων ἐναντίον τῶν νέων ἰδεῶν. Μοῦ ἔχει δοθεῖ ἡ εὐκαιρία ἄλλοτε νά παρουσιάσω τὸ περίγραμμα αὐτῶν τῶν σχέσεων· ἂν ἐπανερχομαι εἶναι γιὰ νά φωτίσω καλύτερα μία πτυχή ἀπὸ τήν ιδεολογική διαμάχη τῆς ἐποχῆς, μιὰ πτυχή πού συνδέεται μέ τοὺς Φαναριώτες καί μέ τήν εἰκόνα πού ἤθελαν νά προβάλλουν στήν κοινωνία τῶν χριστιανῶν Ρωμῶν ἀκροβατώντας στίς «ἐπικίνδυνες» ἰδέες τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος. Οἱ ἀπόψεις τους δὲν προκύπτουν ἀπὸ ἓνα κείμενο ρητὰ ἐκφρασμένο, ἀλλὰ ἀπὸ τίς σιωπηρὲς ἐπιδιορθώσεις πού ἐπέφεραν σέ ἓνα ξένο κείμενο πού ἔφτασε τὸ 1798 στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως μέ «ἄνωθεν ἐντολή» νά τυπωθεῖ καί νά κυκλοφορήσει στὸν κόσμον τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἓνα τεκμήριο ἕμμεσα ἐκφρασμένο, πού γιὰ νά ἀναδειχθεῖ πρέπει πρῶτα νά βεβαιωθοῦμε πὼς ἔχουμε δύο διαφορετικὰ κείμενα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα δημιουργήθηκε παρὰ τὴ θέληση τοῦ συγγραφέα καί στή συνέχεια νά συγκρίνουμε ὅ,τι ἔγραφε τὸ ἀρχικό κείμενο καί ὅ,τι τελικὰ δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸ Πατριαρχικό Τυπογραφεῖο τὸ 1798. Ἄς πάρουμε ὁμως τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχή.

II

Τὸ βιβλίον *Χριστιανικὴ Ἀπολογία* δημοσιεύτηκε στήν Κωνσταντινούπολη τὸ 1798¹. Ὡς συγγραφέας δηλώνεται κάποιος «Φιλάδελφος Χριστιανός». Κανεὶς δὲν εἶχε συσχετίσει τὸ βιβλίον αὐτὸ μέ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο ὡς τὸ 1868, πρὶν δηλαδὴ ἀπὸ τὴ δημοσίευσή στή *Νεοελληνικὴ Φιλολογία* τοῦ Κωνσταντίνου Σάθα ἐνὸς βιο-εργο-

1. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Γ. ΛΑΔΑΣ – ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιο-*

γραφικοῦ σημειώματος τοῦ Ἄνδρέα Ζ. Μάμουκα γιὰ τὸν Πάριο. Ἐκεῖ ὁ Μάμουκας, μὲ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ μαθητῆ, ἀναφέρει ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ δασκάλου του καὶ τὸ παραπάνω δημοσίευμα². Ἐκτοτε τὸ ἔργο συνδέθηκε μὲ τὸν Πάριο, κανεὶς ὅμως δὲν ἔδωσε σημασία σὲ ὅσες ἐνδείξεις ἀναφέρονται στὴ σελίδα τίτλου τοῦ βιβλίου, τὶς ὁποῖες δηλώνω μὲ ἀραίωση.

Χριστιανικὴ Ἀπολογία Συντεθεῖσα μὲν ὑπὸ τινος Φιλαδέλφου Χριστιανοῦ πρὸς ὠφέλειαν τῶν Εὐσεβῶν, ἀξιώσει τοῦ Παναγιωτάτου καὶ θειοτάτου πατριάρχου κυρίου Γρηγορίου Ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ καὶ πολλαχοῦ ὡς οἶόν τε ἐπιδιορθωθεῖσα παρὰ τινος Εὐσεβοῦς Φιλοσόφου. Ἦδη δὲ τυπωθεῖσα ἀναλώμασι Ἄνδρὸς ζηλωτοῦ καὶ θεοσεβοῦς. Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφίῳ Ἔτει αψήη.

Πρόκειται ὡστόσο γιὰ ἐνδείξεις ποῦ ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ ἀρχικὸ κείμενο ὑπέστη κάποιες, τουλάχιστον, ἀναθεωρήσεις.

Στὰ 1800 δημοσιεύθηκε στὴ Λιψία σὲ πρώτη ἔκδοση —καὶ στὰ 1805 σὲ δευτέρα— τὸ βιβλίο *Ἀπολογία Χριστιανικῆ*³. Στὴ σελίδα τίτλου τῆς πρώτης ἔκδοσής του διαβάζουμε:

Ἀπολογία Χριστιανικὴ Συντεθεῖσα μὲν Ἀνωνύμως ὑπὸ τινος θεοσεβοῦς καὶ ὀρθοδόξου χριστιανοῦ εἰς ὠφέλειαν τῶν ὁμογενῶν. Νῦν δὲ πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα. Διὰ φιλοτίμου δαπάνης τοῦ φιλοχρίστου καὶ εὐγενοῦς Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου Δημητρίου Καρίπογλου Εὐπατρίδου τῆς μεγαλονπόλεως Θεσσαλονίκης. Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξωνίας. Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τῆς χήρας τοῦ Λέπερ Ἀω. 1800.

Παρόλο ποῦ ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἔργου εἶναι ἐμφανῶς παραλλαγμένη ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἔκδοσης τοῦ 1798 καὶ στὴ σελίδα τίτλου

γραφία τῶν ἐτῶν 1796–1799, Ἀθήνα 1973, σ. 190–197, ἀρ. 126. Στὴ σελίδα 189 πανομοιότυπο τῆς σελίδας τίτλου.

2. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία...*, Ἀθήνα 1868, σ. 639.

3. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ – ΒΑΛΕΡΙΟΣ ΜΕΞΑΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800–1863...*, τ. 1, Ἀθήνα 1939, σ. 1, ἀρ. 1 καὶ σ. 52, ἀρ. 316· γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1805 βλ. καὶ ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώ-*

αναφέρεται ρητά πώς πρόκειται για πρώτη έκδοση —στο έντυπο του 1805 άλλωστε σημειώνεται πώς πρόκειται για τη δεύτερη—, το γεγονός ότι το κείμενο που δημοσιεύτηκε στη Λιψία σε μεγάλο βαθμό έμοιαζε με εκείνο της έκδοσης της Κωνσταντινούπολης δημιούργησε την εντύπωση ότι η έκδοση του 1800 αποτελεί δεύτερη, έπεξεργασμένη από το συγγραφέα, «έκδοση» του κειμένου της *Χριστιανικής Απολογίας* του 1798⁴.

Πρόκειται όμως για το ακριβώς αντίθετο: ο συγγραφέας, ύστερα από τις αλλαγές που είχαν γίνει ερήμην του, αποκήρυξε την έκδοση του 1798 και θεώρησε «πρώτη έκδοση» του έργου του εκείνη που ο ίδιος επιμελήθηκε και δημοσίευσε το 1800. Δεν διαθέτουμε μίαν έγγραφη καταγγελία του συγγραφέα και δήλωση αποκήρυξης του κειμένου του 1798, αλλά κάποιες έμμεσα έκφρασμένες ένδειξεις πιστοποιούν, νομίζω με σαφήνεια, αυτή την αποκήρυξη. Άς αναφέρουμε πρώτα εκείνη την ένδειξη που πρόσφατα εντοπίστηκε.

Στά 1802 δημοσιεύεται η περίφημη *Αντιφώνησις πρὸς τὸν παρὰ λόγον ζῆλον, τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων*. Πόνημα και αυτό του Ἀθανάσιου Πάριου· ψευδεπίγραφο και αυτό: συγγραφέας του φέρεται ὁ «Ναθαναήλ Νεοκαισαρεύς ὁ ἐν ἀγίῳ ὄρει ἡσυχάζων». Στὸ ἔργο του λοιπὸν αὐτὸ και συγκεκριμένα στὸ ἔκτο κεφάλαιο γίνεται ἀναφορὰ στὴ *Χριστιανικὴ Ἀπολογία*. «Γίνεται ἀναφορὰ» με προφυλάξεις νὰ μὴν ἀποκαλυφθεῖ ἡ ταυτότητα τοῦ κοινου συγγραφέα τῶν δύο πονημάτων ἀλλὰ και με σαφὴ πρόθεση νὰ ἀποσιωπηθεῖ ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου. Ἡ παραπομπὴ γίνεται «εἰς τὸ βιβλιᾶριον ὁποῦ νεωστὶ ἐτυπώθη εἰς τὴν Λειψίαν ἐπιγραφόμενον *Χ(ριστια)νικὴ ἀπολογία*»⁵. «Εἰς τὴν Λειψίαν» τὸ

να. Βιβλία – Φυλλάδια, τ. 1, Ἀθήνα 1997, σ. 129, ἀρ. 1805.12.

4. Βλ. πρόχειρα Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Ὁ Βολταῖρος στὴν Ἑλλάδα», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 157–158 και πρόσφατα ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, ὁ.π.

5. *Αντιφώνησις πρὸς τὸν παρὰ λόγον ζῆλον, τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων...*, Τεργέστη 1802, σ. 50. Στοιχεῖα γιὰ τὸ συγγραφέα

1800· για την έκδοση της Κωνσταντινούπολης τοῦ 1798 οὔτε λέξη.

Ἡ ἀποσιώπηση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα πρόσθετο τεκμήριο τὸ ὁποῖο ἔρχεται νὰ ἀθροιστεῖ σὲ ὅσα στοιχεῖα προσφέρει ἡ ἀπάντηση στὸ εὐλόγο ἐρώτημα: γιατί ὁ Ἀθανάσιος Πάριος ἀποφεύγει νὰ ἀναφέρει τὴν έκδοση τοῦ 1798. Μὲ ἄλλα λόγια, γιατί ἓνας ἱερομόναχος πού τὸ Πατριαρχεῖο τοῦ ἐκδίδει τμῆμα ἔστω τοῦ πονήματός του τὸ ἀποσιωπᾷ; Πατὶ δὲν βρίσκει τρόπο νὰ τὸ ἀναφέρει; Νομίζω πὼς ἡ πιθανὴ ἔρμηνεία εἶναι ὅτι ἦταν ἐνοχλημένος ἀπὸ τὶς ἀλλαγές πού ἔκαναν στὸ κείμενό του καὶ προτίμησε νὰ ἀποκηρύξει τὴν πρώτη έκδοση, πού ἔγινε ἀπὸ τὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο, τονίζοντας πὼς «πρώτη» έκδοση εἶναι ἐκείνη πού ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος, αὐτὴ πού ἀποδίδει τὸ πλήρες κείμενό του.

Οἱ παραπάνω ἐνδείξεις, μαζὶ μὲ κάποια ἐσωτερικὰ τεκμήρια πού προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν κειμένων τῶν δύο ἐκδόσεων⁶, πείθουν νομίζω (α) ὅτι ἡ έκδοση τῆς Λιψίας τοῦ 1800 δὲν ἀποτελεῖ δεύτερη ἐπεξεργασμένη μορφή τοῦ κειμένου πού δημοσιεύτηκε τὸ 1798 καὶ (β) πὼς ἡ βούληση τοῦ συγγραφέα εἶναι νὰ ἀποκηρύξει τὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ κειμένου του, ἀφοῦ οἱ προσθῆκες πού ἔγιναν σὲ αὐτὸ δὲν τὸν ἐξέφραζαν. Κατὰ συνέπεια ἔχουμε δύο κείμενα: ἐκεῖνο πού δημοσιεύτηκε στὴ Λιψία τὸ 1800 —καὶ πού γνώρισε μὰ δεύτερη έκδοση στὴν ἴδια πόλη τὸ 1805— ἀποδίδει τὶς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα, ἐνῶ τὸ κείμενο πού δημοσιεύτηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1798 μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τεκμήριο γιὰ τὶς ἀπόψεις ἐκείνων πού «ἐπιδιόρθωσαν» τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ Πάριου.

III

Τὸ ἔργο πού ἔγραψε ὁ Ἀθανάσιος Πάριος στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα δὲν ἦταν ἓνα θεωρητικὸ δοκίμιο «περὶ πολιτικῆς κοινωνίας»· ἄμεσος στόχος τοῦ συγγραφέα ἦταν νὰ γράψει ἓνα ἔργο πού θὰ

τοῦ ἔργου καὶ τὶς ἀντιδράσεις πού προκάλεσε ἡ έκδοσή του δίνει ὁ Φίλιππος Ἡλιού περιγράφοντας τὴν έκδοση τοῦ 1802, *ὁ.π.*, σ. 28–29, ἀρ. 1805.5.

6. Βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὴν τουρκοκρα-*

ἀποτελοῦσε πνευματικό ἀνάχωμα στή διάδοση τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν στό χῶρο τῆς Ἀνατολῆς καί θά ἀπέτρεπε τήν προσχώρηση τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν στήν ἰδέα τῆς ἐπανάστασης ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, καθὼς τὰ στρατεύματα τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας εἶχαν ἀρχίσει ἤδη νά καταλαμβάνουν ἐδάφη τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας. Πά νά ὑπηρετήσῃ τὸν ἄμεσο στόχο του, νά ἀκυρώσῃ δηλαδή τίς ἰδέες τῆς ἰσότητος καί τῆς ἐλευθερίας πού ἀποτελοῦσαν τίς ἰδεολογικῆς σημαῖες τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεωδῶν, ἐξετάζει ἂν οἱ ἰδέες αὐτὲς μποροῦν νά ἔχουν πραγματικὴ ὑπόσταση στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες. Τὶς ἀπόψεις του γιὰ τίς ἰδέες αὐτὲς θά παρουσιάσουμε ἐδῶ στὴ μορφή πού δημοσιεύτηκαν τὸ 1800· στὴ συνέχεια, στό τμῆμα V, θά ἐντοπίσουμε τίς ἀλλαγές πού ἐπέφεραν στὶς διατυπώσεις του ἐκεῖνοι πού ἀνέλαβαν στοὺς κόλπους τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως νά τίς «ἐπιδιορθώσουν» γιὰ νά τίς φέρουν, κατὰ τὸ δυνατόν, στὰ δικά τους μέτρα.

Δὲν ὑπάρχει στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες οὔτε ἐλευθερία οὔτε ἰσότητα καί τὰ ὅσα περὶ τοῦ ἀντιθέτου ὑποστηρίζονται εἶναι ψευδῆ καί παραπλανητικά. Αὐτὴ εἶναι ἡ θέση πού θέλει νά ὑποστηρίξῃ ὁ Πάριος, θέση πού διατρέχει ὅλο τὸ ἔργο του. Στὰ δύο πρῶτα ὡστόσο κεφάλαια τοῦ πονήματός του παρουσιάζει τὴ θεωρητικὴ, ἅς ποῦμε, θεμελίωση τῶν ἀπόψεών του καί σὲ αὐτὰ θά πρέπει νά ἐπικεντρώσουμε τὸ ἐνδιαφέρον μας.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο, πού τὸ ἐπιγράφει «Περὶ ἐλευθερίας, ἐν ᾧ δείκνυται ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὔτε γεννῶνται, οὔτε εἶναι εἰς τὸν κόσμον ἐλεύθεροι»⁷, ὁ Πάριος ὑποστηρίζει πὼς ἡ οὐσία τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ «ἀδουλωσύνη, ἥγουν τὸ νά μὴ γνωρίζῃ τινὰς κἀμμίαν ἐξουσίαν ἐπάνω εἰς τὸν ἑαυτὸν του, οὐδὲ ἀπὸ ἄλλον νά προστάζεται»⁸. Τέτοια ὅμως ἰδιότητα ἔχει μόνο ὁ Θεός. Κατὰ συνέπεια «τὸ δόγμα... τῶν... ἀθέων, ὅτι δηλαδή οἱ ἄνθρωποι γεννῶ-

τούμενη Ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἀντιδράσεις στὰ 1798, Ἀθήνα 1989, σ. 42 ἐπ.

7. Ἀπολογία Χριστιανική..., Λιψία 1800, σ. 14.

8. Ὁ.π., σ. 15.

νται εἰς τὸν κόσμον ἐλεύθεροι», δὲν εἶναι ὀρθό: «δὲν δίδεται εἰς τὸν κόσμον μία τοιαύτη ἐλευθερία, ἀλλὰ καὶ γεννῶνται καὶ ζῶσιν εἰς τὸν κόσμον κατὰ πολλοὺς τρόπους δοῦλοι οἱ ἄνθρωποι»⁹. Δοῦλοι πρῶτα τοῦ ἴδιου τοῦ δημιουργοῦ τους: ἔπειτα τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὑποταγμένο «εἰς τὰ νεύματα τῆς λογικῆς ψυχῆς [του], ὡσὰν ὀποῦ τοῦ ἐμποδίζει τὰς φυσικὰς ὁρμάς». «Πῶς δύνανται νὰ λέγωσι, καὶ νὰ γράφωσιν οἱ ματαιόφρονες, ὅτι οἱ ἄνθρωποι γεννῶνται ἐλεύθεροι; πῶς; ἐλεύθεροι γεννῶνται οἱ ἄνθρωποι; καὶ δὲν γεννώμεθα ἡμεῖς εὐθύς καθ' ἕνα μας ὑπὸ κάτω εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν γονέων μας; δὲν ἔχουσιν ἐπάνω εἰς ἡμᾶς ἀμέσως ἀπὸ τὴν φύσιν ἀπόλυτον κυριότητα; [...] ἀλλὰ καὶ κάθε οἰκοκύριος δὲν εἶναι ἕνας μικρὸς μονάρχης εἰς τὴν οἰκίαν του; [...] τί δὲ οἱ κατὰ πᾶσαν τέχνην, καὶ κατὰ πάντα τὰ τῶν ἀνθρώπων γένη μαθηταί; δὲν εὐρίσκονται ὑποκείμενοι εἰς τοὺς διδασκάλους ὡσὰν εἰς δεσπότης;»¹⁰. Καὶ συμπεραίνει ὁ Πάριος: «Ὅταν λοιπὸν κατὰ τόσους, καὶ ἴσως καὶ περισσοτέρους τρόπους, εὐρίσκομεν δούλους τοὺς ἀνθρώπους, ποῦ τούτων ἡ φυσικὴ ἐλευθερία;»¹¹. Ἀλλὰ καὶ ἂν «ἐξ ὑποθέσεως» θεωρήσουμε τοὺς ἀνθρώπους «καὶ ἔξω πατριῶν καὶ διδασκαλικῶν σχέσεων», «τὴν δεσποτείαν τῆς συμφύτου ψυχῆς, καὶ τῆς πρώτης καὶ ἀνωτάτης αἰτίας, δηλαδὴ τοῦ δημιουργοῦ τῶν ὄλων Θεοῦ, πῶς ἠμποροῦμεν νὰ παραγράψωμεν;»¹². Δὲν μποροῦμε· καὶ γιὰ τοῦτο «εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶναι οἱ ἄνθρωποι ἐλεύθεροι».

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο, μολονότι τὸ ἐπιγράφει «Ὅτι ἡ ἐλευθερία τούτη τῶν καλουμένων δημοκρατικῶν [Γάλλων] κατὰ διαφόρους τρόπους εἶναι ψευδώνυμος καὶ ὀλεθρία»¹³, ἐξετάζει στὴν πραγματικότητα τὴ δίδυμη ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, τὴν ἰσότητα.

9. Στὸ ἴδιο.

10. Ὁ.π., σ. 20–21.

11. Ὁ.π., σ. 21.

12. Στὸ ἴδιο.

13. Στὸ ἴδιο.

Ἄφοῦ δηλαδή ἐπαναλάβει τὰ ἐπιχειρήματά του γιὰ νὰ ὑποστηρίξει πὼς πραγματικὴ ἐλευθερία δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρξει, καὶ ἀφοῦ κατακεραυνώσει τοὺς «ψευδολιμπερτίνους» Γάλλους ποὺ προπαγανδίζουν τὴν ιδέα τῆς (ἀνύπαρκτης) ἐλευθερίας, ἐξετάζει τὴν ιδέα τῆς (ἀνέφικτης) ἰσότητος.

«Μὲ τὸ κήρυγμα τῆς ἐλευθερίας [ὁ μωρὸς λαὸς] βλέπει τὸν ἑαυτὸν του ἔξω ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὴν ἀνθρώπινην ἐξουσίαν, τὴν ὁποία ἔπειτα ὀνομάζει τυραννίαν, καὶ ἄς μὴν εἶναι καὶ τυραννία· μὲ τὸ κήρυγμα τῆς ἰσότητος φαντάζεται ὁ ὕδροφόρος καὶ ὁ τοὺς κοπρῶνας καθάιρων τὸν ἑαυτὸν του ἴσον μὲ τοὺς πλέον ὑψηλοὺς καὶ ὑπερλάμπρους εἰς τὴν εὐγένειαν». Πρόκειται ὁμως, συνεχίζει ὁ Πάριος, γιὰ μιὰ πλάνη ποὺ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ γίνῃ πραγματικότητα, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει οἰκονομικὴ ἰσότης. Καὶ ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς οἰκονομικὰ ἀσθενεῖς τοὺς θυμίζει τὸ χάσμα ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τοὺς πλοῦσιους. «Ἐκεῖνος κατοικεῖ παλάτια λαμπρά, πύργους ὑπερνεφεῖς, καὶ σὺ δυστυχὲς ἀνθρώπιον, μόλις ἔχεις ἓνα πενιχρὸν οἰκίδιον, ὅσον διὰ νὰ σκεπάζῃς μέσα τὸ ταλαίπωρον σῶμα σου. Ἐκεῖνος ἀναπαύεται εἰς χρυσὸν καὶ ἐλεφάντινον κρεββάτι, ἐπάνω εἰς τὰ ἀπαλά καὶ μαλακὰ στρώματα, καὶ σὺ μόλις ἔχεις ἓνα ξυλόστρωμα διὰ νὰ ῥίψῃς ἐπάνω τὸ βασανισμένο σου κορμί. Ἐκείνου ἡ τράπεζα στεναχωρεῖται ἀπὸ τὰ πολλὰ καὶ διάφορα φαγητὰ καὶ ἀπὸ τὰ διάφορα κρασιά, καὶ σὺ μόλις ἔχεις ψωμί καὶ ὀλίγον κακότυρον νὰ παρηγορήσῃς τὴν χρεῖαν σου». Συμπέρασμα: «πὼς ἢμποροῦν δύο ἄνθρωποι νὰ λέγονται ἴσοι, ὅταν ὁ ἓνας ὑπερπλουτεῖ καὶ ὁ ἄλλος ἀναστενάξῃ ἀπὸ τὴν πενίαν του καὶ ἀναγκάζεται νὰ κλέπτῃ ἀπὸ τὴν πτωχείαν του;»¹⁴. Δὲν μποροῦν νὰ λέγονται καὶ οὔτε μποροῦν νὰ γίνον ἴσοι, καθὼς ἡ οἰκονομικὴ ἀνισότης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαλειφθῇ ἀπὸ τὴν κοινωνία ὅπου ζοῦν. «Ἰσότης ἢμπορεῖ ποτὲ νὰ συσταθῇ, ἀναμεταξὺ εἰς τὰ πλεονεκτικὰ γένη, ἐκεῖ ὅπου βασιλεύουν τὰ πάθη, ἐκεῖ ὅπου ἄλλο συχνότερον δὲν ἀκούεται ἀπὸ τὸ ἐμὸν καὶ τὸ σόν;»¹⁵.

14. *ᾠ.π.*, σ. 29–30..

15. *ᾠ.π.*, σ. 30.

Πραγματική ισότης ὑπῆρξε στις κοινότητες τῶν πρώτων χριστιανῶν καθὼς σὲ αὐτὲς κυριαρχοῦσε ἡ ἰδέα τῆς κοινοκτημοσύνης¹⁶. Ἡ ἰσότητα «τὴν ὁποῖαν οἱ λιμπερτίνοι... προβάλλουσι δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ὄνομα κενόν, ψευδώνυμος καὶ αὐτὴ, καθὼς ἡ λιμπερτὰ [ἦ] ἐπινοηθεῖσα... ὑπὸ πονηρῶν ἀνθρώπων διὰ νὰ κατορθώσωσι τὰ ἰδικὰ των θελήματα μὲ τοῦ λαοῦ τὴν δύναμιν»¹⁷.

Στὸ εὐλόγο ἐρώτημα, γιατί ὁ Πάριος ἀσχολεῖται μὲ τὰ θέματα αὐτά, ἀφοῦ δὲν εἶχε κάποια διοικητικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν Πύλη, ἡ ἀπάντηση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μονολεκτικὴ· ἡ πράξη του εἶχε πολλαπλά αἴτια, ὅπως πολλαπλὲς ἦταν καὶ οἱ ἀντιδράσεις πού προκάλεσε. Πὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἐμπλοκὴ του πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὸ νῆμα πού συνέδεσε, στὴ συγκεκριμένη ἐκείνη ἱστορικὴ συγκυρία, τοὺς κολλυβάδες μὲ τὰ συμφέροντα τῆς Πύλης.

IV

Στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή, τὴν περίοδο πού ἀκολούθησε τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, τὴ σημαία τῆς ἀντίδρασης ἐναντίον τῶν νέων ἰδεῶν τὴν κράτησαν ψηλὰ καὶ γερὰ οἱ κολλυβάδες — ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἦταν ἐκ τῶν κορυφαίων τῆς ὁμάδας. Ἡ ἀνάμειξή τους ὥστόσο σὲ θέματα πολιτικά, θέματα πού δὲν εἶχαν καμιά σχέση μὲ τὴν ἐκκλησιολογικὴ τους πεποιθήσεις¹⁸, θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς μιὰ προσπάθεια νὰ προσφέρουν ὑπηρεσίες στὴν κοσμικὴ ἐξουσία καὶ νὰ ἀπο-

16. *Ο.π.*, σ. 30–31.

17. *Ο.π.*, σ. 31.

18. Ὅπως εἶναι γνωστό, λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα μιὰ ὁμάδα μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους ὑποστήριξε κάποιες ἀπόψεις γιὰ τὸ χρόνο τέλεσης τῶν μνημοσύνων καὶ γιὰ τὴ συχνότητα τῆς θείας μετάλληψης. Ἐπειδὴ τὰ κόλλυβα εἶναι ὑλικὸ πού χρησιμοποιεῖται στὰ μνημόσυνα, ὀνομάστηκαν καὶ ἔμειναν στὴν ἱστορία μὲ τὸ προσωνύμιο «κολλυβάδες» — ἢ «Σαββατιανοὶ» ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψή τους, τὸ Σάββατο ἔπρεπε κανονικὰ νὰ τελοῦνται τὰ μνημόσυνα· βλ. πρόχειρα Χ. Σ. ΤΖΩΓΑΣ, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἁγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν 17 αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1969.

κτήσουν ξρείσματα για να άπαλλαγοῦν άπό τις διώξεις που τό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως είχε έξαπολύσει έναντίον τους με την κατηγορία της «έτεροδιδασκαλίας». Τό κατάλληλο πλαίσιο για να άναπτυχθοῦν οί πρωτοβουλίες αυτές ήταν ό πανικός που κατέλαβε την όθωμανική πολιτική έξουσία, όταν διαπίστωσε ότι ή Γαλλική Έπανάσταση και οί ιδέες που την εκπροσωποῦσαν την άφορούσαν άμεσα, καθώς ή Γαλλική Δημοκρατία με στρατεύματα και με όπλα άντλημένα άπό τη φαρέτρα των ιδεών καταλάμβανε έδάφη της κυριαρχίας της. Άς παρακολουθήσουμε όμως τό νήμα που συνδέει τις έέργειές τους με τά αίτήματα της πολιτικής έξουσίας.

Θυμίζω πρώτα πώς οί άπόψεις που έξέφρασαν οί κολλυβάδες τό 1754 για τό θέμα της τέλεσης των μνημοσύνων τό Σάββατο άποδοκιμάστηκαν άπό τό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως¹⁹. Την ίδια μοίρα θά έχουν και οί άπόψεις τους για τη συχνότητα της μεταλήψεως —θά χαρακτηριστούν και αυτές «έτεροδιδασκαλίες». Στα 1776 έχουμε και τη συνοδική καταδίκη των κολλυβάδων μαζί με τον άφορισμό των πρωταιίων²⁰. Λίγο άργότερα έγιναν προσπάθειες να άμβλυνθει ή όξύτητα με την άποκατάσταση, στα 1781, ένός άπό τους πρωταιίους, του γνωστοῦ μας Άθανάσιου Πάριου²¹, και με την πρόσκληση που άπηύθυνε τό Πατριαρχείο σε μη ύπόδικα μέλη της ομάδας να συμμετέχουν στα έργα της Έκκλησίας. Στα 1783 όμως νέα θέματα τριβής παρουσιάστηκαν στις σχέσεις τους με την έκκλησιαστική άρχή: άποδοκιμάστηκαν τότε οί άπόψεις τους για τη θεία κοινωνία και τό βιβλίο που πραγματευό-

19. Βλ. τά σχετικά στη μελέτη του ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ, «Έτεροδιδασκαλίες έν τη έκκλησία Κωνσταντινουπόλεως μετά την "Άλωισιν», *Έκκλησιαστική Άλήθεια* 3 (1882–1883), 595–599, 671–672.

20. Τό κείμενο της συνοδικής καταδίκης του 1776 τό έχει δημοσιεύσει ό ΡΗ. ΜΕΥΕΡ, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athoskloster*, Λιψία 1894, σ. 236–241.

21. Βλ. τό κείμενο του πατριαρχικού πιπταχίου που άναγγέλλει την άποκατάστασή του στο ΡΗ. ΜΕΥΕΡ, *Die Haupturkunden...*, σ. 241–242.

ταν τὸ σχετικὸ θέμα καταδικάστηκε στὰ 1785²². Ἐνας διωγμὸς ποὺ δὲν ἔλεγε νὰ τελειώσει καὶ μιὰ διαμάχη ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ λήξει, καθὼς οἱ κολλυβάδες ἀμφισβητοῦσαν τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως νὰ κρίνει τὰ θέματα αὐτά. Οἱ ἄλλε-πάλληλες ὁμως καταδικες φαίνεται πὼς τοὺς ἐδραίωσαν σιγὰ σιγὰ τὴν πεποίθηση ὅτι μόνο μὲ τὴ στήριξη τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς θὰ ἦταν δυνατόν νὰ δικαιωθοῦν καὶ νὰ ἀρθοῦν οἱ ἐναντίον τους διώξεις.

Τὰ αἰτήματα τώρα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία παρακολούθησε μὲ ἀπάθεια τὶς πρῶτες φάσεις τῆς πολιτικῆς μεταβολῆς ποὺ συντελοῦνταν στὴ Γαλλία μὲ τὴν Ἐπανάσταση, ἴσως ἐπειδὴ ἦταν ἀπασχολημένη μὲ τὴν πολεμικὴ σύρραξη μὲ τὴ Ρωσία, ἴσως γιὰτὶ δὲν συνειδητοποίησε ἀμέσως τὴν πολιτικὴ ἐμβέλεια ποὺ μποροῦσαν νὰ ἔχουν στὴν ἐπικράτειά της ὅσα συνέβαιναν στὴ Γαλλία. Ἡ ἀπάθεια αὐτὴ μετατρέπεται σὲ ἀνησυχία ὅταν, στὰ 1797, συνειδητοποιεῖ ὅτι ὁ πολιτικὸς χάρτης τῆς Εὐρώπης ἀλλάζει, ἐνῶ ἀναφορὲς ποὺ φτάνουν ἐσπευσμένα μιλοῦν γιὰ σχέδια τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας νὰ προσαρτήσῃ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Κρήτη. Τὴν ἐπόμενη χρονιά, τὸ 1798, ἡ ἀνησυχία φαίνεται πὼς μετατράπηκε σὲ πανικό, ὅταν τὰ γαλλικὰ στρατεύματα ἄρχισαν νὰ καταλαμβάνουν ἐδάφη τῆς στὴν Ἀφρικῆ. Τοὺς ἀναβαθμοὺς αὐτοὺς τῆς ὀθωμανικῆς πολιτικῆς μποροῦμε νὰ τοὺς παρακολουθήσουμε καὶ ἀπὸ μιὰν ἄλλη ὀπτικὴ γωνία, μέσα ἀπὸ τὶς ἐντολὲς ποὺ ἀπευθύνει πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ ὅσα διακηρύσσει πρὸς τοὺς μουσουλμάνους ὑπηκόους της ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς πρέσβεις τῶν ἄλλων χωρῶν.

Τὸ 1797, ὅταν ἡ Πύλη ἄρχισε νὰ ἀνησυχεῖ γιὰ ὅσα διαδραματίζονται στὴ Γαλλία, ἔστειλε μιὰ «Διαταγὴ» στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως γιὰ νὰ τοῦ θυμίσει τὰ «κοσμικά» του καθήκοντα: «νὰ φροντίζεις ἀδιαλείπτως εἰς τὸ νὰ συνάξεις μέσα περιποιητικὰ τῆς εὐταξίας τοῦ μιλλετίου σου, καὶ νὰ μὴ λείπης μὲ συμβουλὰς καὶ

22. Βλ. τὶς σχετικὲς βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς στὸ Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση...*, σ. 26 σημ. 1.

παραινέσεις του να διδάσκη πάντας τους βασιλικούς ραγιάδες τὰ τῆς ὑπακοῆς των χρέη»²³. Στὰ 1798, ὅταν κήρυξε τὸν πόλεμο στὴ Γαλλία, προσδιόρισε καὶ τὰ ιδεολογικά της ὄπλα: τὰ διαπιστώνουμε ἀπὸ ἓνα κείμενο ποὺ ἔστειλε πρὸς τοὺς πρέσβεις τῶν ἄλλων κρατῶν ἀναγγέλλοντας τὴν ἀπόφασή της —κείμενο ποὺ μεταφράστηκε καὶ στὰ ἑλληνικά²⁴. Οἱ Γάλλοι προσπαθοῦν νὰ διαδώσουν τὶς ἐπαναστατικὲς ιδέες, νὰ «διαστρέψουν» ὅλες τὶς θρησκείες καὶ νὰ ὀδηγήσουν τὸ ἀνθρώπινο γένος στὴν «ἀγριότητα», ὑποστήριξε ἡ Πύλη. Τὰ ἴδια αὐτὰ ἐπιχειρήματα τὰ βρῖσκουμε καὶ σὲ προκήρυξη ποὺ ἔστειλε πρὸς τοὺς μουσουλμάνους ὑπηκόους της: «Ἰσχυρίζονται [οἱ Γάλλοι] ὅτι τὰ βιβλία ποὺ ἔφεραν οἱ Προφῆτες εἶναι καθαρὲς πλάνες, καὶ ὅτι τὸ Κοράνι, τὸ Ταλμουδ [τῶν Ἰουδαίων] καὶ τὰ Εὐαγγέλια δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀπατηλοὶ καὶ ἀνούσιοι λόγοι»²⁵.

Αὐτὸ τὸ ψυχολογικὸ κλίμα τῆς ἀνησυχίας καὶ τοῦ πανικοῦ στὸ ὁποῖο ἔχει περιέλθει ἡ Πύλη, ζητώντας τὴν καταδίκη τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς καὶ τὴ δημιουργία ιδεολογικῶν ἀναχωμάτων ποὺ θὰ συγκρατοῦσαν τὰ ἐπερχόμενα γαλλικὰ στρατεύματα ἔκανε φαίνεται τοὺς κολλυβάδες νὰ θεωρήσουν πὼς ἡ στιγμή ἦταν κατάλληλη νὰ ἐπιτύχουν τὴν εὐνοια τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας προσφέροντάς

23. Χωρὶο ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ «ἱστοικάλ πουργουρδιού» τῆς Πύλης πρὸς τὸν πατριάρχη Γρηγόριο μὲ ἡμερομηνία «ἡ ἰουλίου [1797]». Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἔχει δημοσιεῦσει ὁ Ιω. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, «Ἀνέκδοτα τινά», *Πανδώρα* 18 (1867), 149–150.

24. Πρόκειται γιὰ ἓνα «Μανιφέστο», τὸ κείμενο τοῦ ὁποῖου μεταφράστηκε στὰ ἑλληνικά καὶ τυπώθηκε. Πρόσφατα ἡ Κομνηνὴ Πηδῶνια ἐντόπισε ἓνα ἀντίτυπο στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου τῆς Βιέννης (βλ. ΚΟΜΝΗΝΗ ΠΗΔΩΝΙΑ, «Ἑλληνικὰ παλαιότυπα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ τῶν ἑλληνικῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς Βιέννης», *Τετράδια Ἐργασίας* τοῦ Κ.Ν.Ε. 13, Ἀθήνα 1987, σ. 159–175· ὅπου καὶ φωτοανατύπωση τοῦ «Μανιφέστου»). Ἀπὸ τὴν ἔκδοση αὐτὴ προέρχονται καὶ οἱ ὄροι ποὺ ἔχω ἐντὸς εἰσαγωγικῶν.

25. Βλ. B. LEWIS, *The Emergence of Modern Turkey*, Λονδίνο – Ὁξφόρδη – Νέα Ὑόρκη, 1989, σ. 67–68.

της ὅ,τι ζητοῦσε. Νὰ τὸ προσφέρουν, ἔχοντας τὴ συνείδησή τους ἡσυχῇ ὅτι παράλληλα προφυλάσσουν τοὺς χριστιανούς Ρωμοὺς ἀπὸ περιπέτειες· καί, ἀκόμα καταγγέλοντας καὶ φέρνοντας σὲ δύσκολη θέση τοὺς διώκτες τους, τοὺς ἰθύνοντες τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ὀπτική θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ δοῦμε καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ συγγραφή τοῦ κεμιένου πού ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ ἀλλὰ καὶ τοῦ φυλλαδίου πού δημοσιεύτηκε στὶς ἀρχές τοῦ 1798 μὲ τὸν τίτλο *Διδασκαλία Πατρική*, φυλλάδιο ἢ συγγραφή τοῦ ὁποίου εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸ συμπέρασμα νεότερων ἐρευνῶν, ἓνα ἀκόμα ἐγχείρημα τῶν κολλυβάδων²⁶.

Ἐκεῖνο πάντως πού προκαλεῖ ἐντύπωση καὶ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ κολλυβάδες εἶχαν κατορθώσει νὰ ἀποκτήσουν ἰσχυρὲς προσβάσεις στὴν ὀθωμανικὴ πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι πὼς μπόρεσαν νὰ ἐπιβάλουν τὴ δημοσίευση τοῦ δικοῦ τους βιβλίου, μολονότι τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἔπραξε ἀμέσως ὅσα τοῦ εἶχε ζητήσει ἡ Πύλη: ἔστειλε ἐγκυκλίους καὶ πρὸς τοὺς χριστιανούς τῆς αὐτοκρατορίας καὶ πρὸς τοὺς Ἑπτανήσιους²⁷, ἐνῶ παράλληλα ζήτησε νὰ συγγραφεῖ ad hoc ἓνα «βιβλίον ψυχωφελές», τὸ ὁποῖο μάλιστα ἦταν ἔτοιμο γιὰ δημοσίευση στὶς ἀρχές Σεπτεμβρίου τοῦ 1798. Παρόλα αὐτά, ἡ ἄδεια ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου δίνεται τὴν 1η Δεκεμβρίου προκειμένου νὰ τυπωθεῖ τὸ κείμενο τοῦ Πάριου. Τὸ βιβλίον πού εἶχε παραγγεῖλει τὸ Πατριαρχεῖο, ἔτοιμο, ὅπως εἶπαμε, δύο περίπου μῆνες νωρίτερα, θὰ ἐκδοθεῖ κατόπιν ἑορτῆς²⁸.

Ἄν ὅμως οἱ ἰθύνοντες τοῦ Πατριαρχείου δὲν μπόρεσαν νὰ ἀρνηθοῦν τὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Πάριου, προσπάθησαν νὰ ἀπαλύνουν τὶς αἰχμές πού περιεῖχε ἐναντίον τῆς ἡγεσίας τῆς

26. Βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση...*, σ. 37–41.

27. Βλ. τὶς σχετικὲς παραπομπές, ὁ.π., σ. 33–35.

28. Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίον *Ὁρμος σωτήριος*, πού θὰ δημοσιευτεῖ τὸ 1805 στὴ Βιέννη· βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ – ΒΑΛΕΡΙΟΣ ΜΕΞΑΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800–1863...*, τ. 1, σ. 60, ἀρ. 367 καὶ ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα...*, τ. 1, σ. 152–153, ἀρ. 1805.79.

Ἐκκλησίας καὶ νὰ προσαρμόσουν, κατὰ τὸ δυνατὸ, στὰ δικά τους μέτρα τὶς πολιτικὲς ἀναφορὲς ποὺ ἔκανε.

V

Πὰ τὶς αἰχμὲς τοῦ Πάριου ἐναντίον τῆς τότε ἡγεσίας τῆς Ἐκκλησίας δὲν θὰ γίνεῖ λόγος ἐδῶ· ἔχω ἀναφέρει ἀλλοῦ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καὶ ἔχω περιγράψει τὸν ἀριστοτεχνικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ αἰχμὲς αὐτὲς ἀμβλύθηκαν στὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1798²⁹. Ἐδῶ θὰ μείνουμε στὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ ἔργου ποὺ ἀναφέρονται σὲ «κοσμικὰ» θέματα, τὰ σχετικὰ μὲ τὶς ιδέες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος γιὰ τὶς ὁποῖες διαβάσαμε πιὸ πάνω τὶς ἀπόψεις τοῦ Πάριου στὴν πρωτότυπη μορφή τους· ἐδῶ θὰ δοῦμε πῶς τὰ θέματα αὐτὰ παρουσιάζονται στὸ ἐπιδιορθωμένο κείμενο ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1798.

Πρῶτα ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἀ' κεφαλαίου εἶναι παραλλαγμένη: ἀντὶ τῆς κατηγορηματικῆς ἄρνησης ποὺ διατυπώνεται στὸ πρωτότυπο «οἱ ἄνθρωποι οὔτε γεννῶνται, οὔτε εἶναι εἰς τὸν κόσμον ἐλεύθεροι», ἡ διατύπωση εἶναι πιὸ ἐφετική: «Περὶ Ἐλευθερίας. Ἐν ᾧ ἔξετάζεται ἂν οἱ ἄνθρωποι γεννῶνται, ἢ ἡμποροῦν νὰ εἶναι εἰς τὸν κόσμον ἐλεύθεροι»³⁰.

Ἐπειτα ὁ Πάριος στήριξε τὴ θέση του ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν γεννιοῦνται οὔτε εἶναι στὸν κόσμον ἐλεύθεροι σὲ ἓνα θεολογικὸ ἐπιχείρημα ποὺ τὸ ἐνίσχυε μὲ κοινωνιολογικῆς φύσεως παρατηρήσεις: μόνον ὁ Θεὸς εἶναι ἐλεύθερος, τὰ δημιουργήματά του, οἱ ἄνθρωποι, δὲν εἶναι, καὶ ὁποῖος ὑποστηρίζει τὰ ἀντίθετα εἶναι ἄθεος. Ἐπειτα ἡ ἐμπειρία τῆς ζωῆς μᾶς διδάσκει, κατὰ τὸν Πάριο πάντα, ὅτι τὰ παιδιά εἶναι κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῶν γονέων τους, ὅτι ὁ ἀρχηγὸς ἑνὸς σπιτιοῦ ἔχει στὴν ἐξουσία του ὅσους κατοικοῦν σὲ αὐτό, ὅτι οἱ μαθητευόμενοι εἶναι ὑποταγμένοι στὸν ἀρχηγὸ τῆς συντεχνίας. Ἄρα δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία.

29. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση...*, σ. 46 ἐπ.

30. *Χριστιανικὴ Ἀπολογία...*, Κωνσταντινούπολη 1798, σ. 14.

Τὸ ἐπιδιορθωμένο κείμενο εἶναι πολὺ πιὸ προσεκτικὰ διατυπωμένο καὶ ἀποφεύγει τοὺς μανιχαϊκοὺς ἀφορισμούς. Εἰσάγει πρῶτα τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἄλλης πλευρᾶς, πού δὲν τὰ εἶχε ἐκθέσει ὁ Πάριος: «ὁ ἄνθρωπος, λέγουσι, γεννᾶται ἐλεύθερος. Καὶ διὰ νὰ βεβαιώσουν τὴν πρότασιν αὐτὴν φέρουσιν εἰς μαρτυρίαν τὸν ἄνθρωπον ὁποῦ ἀνετράφη εἰς τὰς ἐρήμους χωρὶς καμμίαν συναναστροφὴν ἄλλων ἀνθρώπων... ὑστερημένος ἀπὸ κάθε ἔναρθρον ὁμιλίαν, ἀλλὰ καὶ πάντῃ ἄπειρος ἀπὸ κάθε πρόληψιν καὶ ἰδέαν, κτωμένας δι' ἐρμηνείας ἄλλων ἀνθρώπων, ὡς ἐλεύθερος εὗρεθεὶς ἀπὸ κάθε ἄλλην ἐξουσίαν»³¹. Προσπαθεῖ στὴ συνέχεια νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἱστορικότητα τοῦ ἐπιχειρήματος, «ἂν ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἔτυχεν ἀπαράλλακτα τοιούτης λογῆς, καθὼς θέλουσιν, ἡμεῖς δὲν τὸ ἠξυρόμεν» καὶ προβάλλει ἀντὶ τῆς ἰδέας τῆς ἔμφυτης ἐλευθερίας τὴν ἰδέα τῆς «ἐμφύτου αἰσθήσεως» κάθε ἀνθρώπου, ἀκόμα καὶ τῶν ἀλόγων ζώων, «διὰ τὸν δημιουργόν» τους. Ἰδέα ἡ ὁποία ἔχει ἱστορικὴ ἐπιβεβαίωση, ἀφοῦ μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς Ἀμερικῆς διαπιστώθηκε ὅτι ἡ αἴσθησις αὐτὴ ὑπῆρχε καὶ στοὺς κατοίκους τῆς³². Συμπέρασμα, διατυπωμένο ἐδῶ μὲ πολὺ μεγαλύτερη εὐελιξία: «ἂν καὶ ὁ ἄνθρωπος γεννᾶται ἐλεύθερος ἀπὸ κάθε ἄλλην ὑποταγῆς ἰδέαν, ὅμως δὲν δύναται νὰ εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ τὴν πρὸς τὸν πλάστην τοῦ ἔμφυτον αἴσθησιν, ἡ ὁποία πάντοτε δίδει εἰς αὐτὸν νὰ καταλάβῃ ὅτι εὐρίσκεται ὑπὸ ἐξουσίαν καὶ ἀναγκάζεται πολλάκις νὰ κάμῃ ἐκεῖνο ὁποῦ ἐξ ἰδίας βουλήσεως δὲν θέλει»³³. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πραγματικὰ ἐλεύθερος, ὅταν ἡ ψυχὴ του, μὲ τίς ιδιότητες πού ἔχει νὰ «νοῆ, νὰ κρίνῃ, νὰ συλλογίζεται τ' ἀληθῆ καὶ τὰ ὠφέλιμα», κυριαρχεῖ στὸ σῶμα πού εἶναι φορέας τῶν παθῶν. Ὅταν αὐτὸ συμβαίνει, «τότε κυρίως ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος»³⁴.

31. Ὁ.π., σ. 15.

32. Ὁ.π., σ. 15–16.

33. Ὁ.π., σ. 16.

34. Ὁ.π., σ. 20.

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ β' κεφαλαίου εἶναι καὶ αὐτὴ παραλλαγμένη καὶ ἀνταποκρίνεται πλέον στὸ περιεχόμενο τοῦ κεφαλαίου πού, ὅπως εἶδαμε, ἦταν ἀφιερωμένο στὴν πολεμικὴ ἐναντίου τῆς ἰδέας τῆς ἰσότητος. Ἐδῶ ἡ ἐπιγραφή εἶναι: «Περὶ Ἰσότητος, ἐν ᾧ ἐξετάζεται ποῦ εἶναι ἡ τοιαύτη ἰσότης ἐπαινετὴ, καὶ ποῦ ψευδώνυμος καὶ ὀλεθρία»³⁵. Ἀντίθετα δηλαδή με τὴ ριζικὰ διατυπωμένη ἄποψη τοῦ Πάριου πὼς εἶναι ἀνέφικτη ἡ ἰσότητα, στὸ κείμενο τοῦ 1798 εἰσάγεται μιὰ διάκριση ἀνάμεσα στὴν «ἐπαινετὴν» ἰσότητα καὶ στὴν «ψευδώνυμον καὶ ὀλεθρία». Ἄς δοῦμε ποιὸ εἶναι τὸ περιεχόμενο τῆς κάθε μιᾶς.

«Τὸ ὄνομα τῆς Ἰσότητος ἤμπορεῖ νὰ ἐκληφθῆ διχῶς· Ἰσότης δηλαδή καθὼς εἶναι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ζῶα λογικὰ καὶ Ἰσότης κατὰ τὴν ἀρετὴν ἡγουν προκοπὴν καὶ φυσικὴν ἐπιδεξιότητα»³⁶. Τὸ αἶτημα τῆς ἰσότητος κατὰ τὴν πρώτη ἔννοια εἶναι «ἄτοπον καὶ πάντη ἀσύστατον», τόσο διότι ἡ ἴδια ἡ φύση δὲν κάνει ἀπολύτως ὁμοίους τοὺς ἀνθρώπους ὅσο καὶ ἐπειδὴ κάθε ἄνθρωπος με ὅσα κατορθώνει στὴ ζωὴ του διακρίνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους: «ἰσότης εἰς τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον δὲν δίδεται»³⁷. Ἀποδεκτὸ ὅμως καὶ ἐπαινετὸ εἶναι τὸ ἄλλο εἶδος τῆς ἰσότητος, ἡ «κατὰ τὴν ἀρετὴν ἡγουν προκοπὴν καὶ ἐπιδεξιότητα». Διότι «ἄτυπον εἶναι τὸ νὰ τιμᾶται καὶ νὰ μεγαλύνεται ἓνας ἀμαθὴς, ἀπαιδέυτος, καὶ οὐδενὸς λόγου ἄξιος μόνον καὶ μόνον διὰ τὴν τῶν γονέων εὐγένειαν καὶ ἓνας εὐφυῆς πεπαιδευμένος ἐνάρετος καὶ πολλοῦ ἄξιος νὰ ἐξουθενῆται καὶ νὰ ἀτιμάζεται μόνον καὶ μόνον διότι ἔτυχον οἱ γονεῖς αὐτοῦ ἄγενεῖς»³⁸. Συμπέρασμα: «εὐλογος ἄρα ἡ κατὰ τὴν ἐπίδοσιν ἰσότης εἰς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ φθάνουσι μόνον αἱ λαμπραὶ καὶ ἐνάρεται πράξεις διὰ αὐτὴν τὴν ἐξίσωσιν»³⁹. Εἶναι

35. *Ο.π.*, σ. 22.

36. *Ο.π.*, σ. 23–24.

37. *Ο.π.*, σ. 24–25.

38. *Ο.π.*, σ. 25.

39. Στὸ ἴδιο.

ένα «δίκαιον τῶν ἀνθρώπων, τὸ νὰ εἶναι δηλαδή ἰσοστάσιοι κατὰ τὴν ἀρετὴν»⁴⁰.

Ἀκολουθοῦν, «διὰ τοὺς ἀπλουστέρους», περιγραφές τῶν «καταχρήσεων καὶ σφαλμάτων ὅποῦ γίνονται ἀπὸ αὐτοὺς [τοὺς ἀπλουστέρους] ἐν προσχήμασι δῆθεν τῆς Ἰσότητος καὶ τῆς Ἐλευθερίας». Ἀκολουθοῦν δηλαδή ὅλα ἐκεῖνα πού ὁ Πάριος περιγράφει στὸ κείμενό του σχετικὰ μὲ ὅσα ἔγιναν τὴν ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἐν ὀνόματι τῆς Ἐλευθερίας καὶ τίς ἀνταπάτες τοῦ «μωροῦ λαοῦ», πού «ὁ ὕδροφόρος καὶ ὁ τοὺς κοπρῶνας καθαίρων [φαντάζεται] τὸν ἑαυτὸν του ἴσον μὲ τοὺς πλέον ὑψηλοὺς καὶ ὑπερλάμπρους εἰς τὴν εὐγένειαν». Στὸ κείμενο ὅμως τοῦ 1798 ὑπάρχουν καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ ἀναγκαῖες «ἐπιδιορθώσεις»: τὰ ἐπαγγέλματα ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μὲ ἄλλους γενικότερους χαρακτηρισμούς, ἀλλὰ καὶ στὸ συγκριτικὸ στοιχεῖο τοῦ «μωροῦ λαοῦ» ὑπάρχει μιὰ οὐσιώδης προσθήκη. Συγκεκριμένα τὸ ἀντίστοιχο κείμενο εἶναι: «φαντάζεται ὁ χυδαῖος καὶ ὁ βάνανσος τὸν ἑαυτὸν του ἴσον μὲ τοὺς πλέον πεπαιδευμένους καὶ ὑπέρλαμπρους εἰς τὴν εὐγένειαν»⁴¹.

Τελικὰ ποιὰ εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο κειμένων; Ἄν τὸ ἀρχικὸ γράφτηκε γιὰ νὰ ἀποτελέσει ἰδεολογικὸ ἀνάχωμα ἐναντίον τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεωδῶν, τὸ ἐπιδιορθωμένο τοῦ 1798 θέλησε νὰ ὑποσκάψει τὰ θεμέλια τοῦ ἀναχώματος; Ἀσφαλῶς ὄχι· καὶ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ ἰδεολογικὸ ἀνάχωμα ἐναντίον τῶν ἰδεῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος ὡς ἐπαναστατικῶν ἰδεωδῶν. Καὶ δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ διαφορετικὰ στὰ ταραγμένα ἐκεῖνα χρόνια, ἀκόμα καὶ ἂν πρὸς στιγμὴ δεχτοῦμε ὅτι ἄλλες ἦταν οἱ ἀπόψεις πού πρυτάνευαν σὲ ἐκείνους πού ἐπιδιόρθωσαν τὸ ἀρχικὸ κείμενο. Ἡ σημασία ὅμως τῶν ἐπιδιορθώσεων ἀρχίζει ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα.

40. Ὁ.π., σ. 26.

41. Τὸ ἀπόσπασμα στίς σ. 31–32· γιὰ τὴν κοινωνιολογικὴ διάσταση τῶν χαρακτηρισμῶν «χυδαῖος... βάνανσος» βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση...*, σ. 60–61.

Ἡ εἰκόνα τῆς κοινωνίας πού παρουσίαζε στό κείμενό του ὁ Πάριος ἦταν εἰκόνα ἀσφυξίας καί καθήλωσης: δέν ὑπάρχει ἐλευθερία, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἰσότητα, ὅποιοι εἶναι φτωχὸς δέν ἔχει νά ἐλπίζει σέ καμία ἀλλαγὴ τῆς θέσης του. Εἶναι ἡ εἰκόνα πού δίνει κάποιος πού διώκεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν κοινωνία, δέν εἶναι ἡ εἰκόνα πού δίνει ἐκεῖνος πού ἔχει τὴν ἐξουσία· αὐτὸς θέλει, ἀντίθετα, νά παρουσιάσει πὼς τὰ μέλη τῆς μοροῦν νά ἐλπίζουν καί πὼς ὅσοι βρίσκονται στὴν κορυφὴ τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας καλῶς βρίσκονται. Ἔτσι στό ἐπιδιορθωμένο κείμενο ἀναγνωρίζεται ἡ ἰσότητα «κατὰ τὴν ἀρετὴν ἤγουν προκοπὴν καί φυσικὴν ἐπιδεξιότητα», τὸ «δίκαιον τῶν ἀνθρώπων, τὸ νά εἶναι δηλαδὴ ἰσοστάσιοι κατὰ τὴν ἀρετὴν» καί ἀφήνεται νά ὑπονοηθεῖ ὅτι αὐτοὶ πού βρίσκονται στὴν κορυφὴ τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας εἶναι οἱ «πλέον πεπαιδευμένοι καί ὑπέρλαμπροι εἰς τὴν εὐγένειαν».

Ποιοὶ ὅμως ἦταν, ποιοὶ μοροῦσαν νά εἶναι οἱ ἠθικοὶ αὐτουργοὶ τῶν ἐπιδιορθώσεων; Ποιοὶ ἦταν ἐκεῖνοι πού προσπάθησαν νά ἀκυρώσουν τὴν ἀποπνικτικὴ εἰκόνα πού ἔδινε ὁ Πάριος γιὰ τὴν κοινωνία, νά δείξουν τίς «ἀναπνευστικές» τῆς δυνατότητες, τὴν κινητικότητά της; Νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νά τοὺς ἀναζητήσουμε στοὺς Φαναριώτες πού, τότε ἀκόμα, κυριαρχοῦσαν στὸ Πατριαρχεῖο. Διότι μπορεῖ ὁ τότε πατριάρχης, ὁ Γρηγόριος Ε', νά μὴν προερχόταν ἀπὸ τὴν ὁμάδα τους, ἀλλὰ ὑπῆρχαν πολλοὶ συνοδικοὶ ἀρχιερεῖς καί ὀφφικιάλιοι πού ἦταν μέλη ἰσχυρῶν φαναριώτικων οἰκογενειῶν. Στὴν Ἐπιτροπὴ ἄλλωστε πού ἔδωσε τὴν ἄδεια ἐκτύπωσης τοῦ βιβλίου τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1798 ἐμφανίζονται πολλὰ καί ἠχηρὰ φαναριώτικα ὀνόματα: Κωνσταντῖνος Ὑψηλάντης, Ἀλέξανδρος Χαντζερῆς, Ἰωάννης Καρατζάς⁴². Αὐτοὶ προφανῶς ἀπὸ πολιτικὴ διαίσθηση κατανόησαν πὼς ἡ εἰκόνα τῆς κοινωνίας πού παρουσίαζε στὸ κείμενό του ὁ Πάριος, εἰκόνα ἀσφυξίας καί καθήλωσης, δέν ἔπρεπε νά ἀφθεῖ νά περάσει. Καί ὅπως γιὰ τὰ θέματα

42. Ἡ ἄδεια ἐκτύπωσης τοῦ βιβλίου δημοσιεύεται στὴ σ. 3 τῆς *Χριστιανικῆς Ἀπολογίας*.

τά ἐκκλησιαστικά κριθῆκε σκόπιμο νὰ ὑπάρξει παρέμβαση, διότι δὲν μποροῦσε σὲ ἓνα βιβλίο πού τυπωνόταν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ προοριζόταν γιὰ ὅλους τοὺς ὀρθοδόξους, καὶ πάντως γιὰ τοὺς χριστιανούς τῆς αὐτοκρατορίας, νὰ ὑπάρχουν αἰχμὲς ἐναντίον τῆς ἡγεσίας τῆς Ἐκκλησίας πὼς δὲν ἐπιτελεῖ μὲ ζήλο τὰ καθήκοντά της ἀπέναντι στοὺς χριστιανούς δείχνοντας ὀλιγωρία μπροστὰ στὸ κύμα τῆς ἀθεΐας πού ἐρχόταν ἀπὸ τὴν ἐπαναστατημένη Γαλλία⁴³, μὲ τὴν ἴδια λογικὴ οἱ Φαναριῶτες θεώρησαν πὼς ἡ εἰκόνα πού ἔδινε γιὰ τὴν κοινωνία τὸ κείμενο τοῦ Πάριου, εἰκόνα, ὅπως εἶπαμε, ἀσφυξίας καὶ καθήλωσης, δὲν εἶχε θέση σὲ ἓνα ἔντυπο πού μὲ τις εὐλογίες τοῦ Πατριαρχείου θὰ κυκλοφοροῦσε εὐρύτατα. Ἐπρεπε καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ ἐπιδιορθωθεῖ, δηλαδή νὰ προσαρμοσθεῖ σὲ ὅ,τι ἐκείνοι νόμιζαν ὀρθό. Ἴδου γιὰτί οἱ ἐπιδιορθώσεις πού ἐπέφεραν ἀποτελοῦν ἓνα ἔμμεσα ἐκφρασμένο ἀλλὰ πολὺτιμο τεκμήριο γιὰ τις ιδέες τους στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἄς ἀναφέρουμε τέλος ἓνα ἀκόμα τεκμήριο πού δείχνει καθαρὰ τὴν ἀντίθεση καὶ τὴν ἀντιπαλότητα μεταξὺ τῶν δύο κόσμων, τῶν κολλυβάδων καὶ τῶν Φαναριωτῶν ὡς ἰθύνοντων τοῦ Πατριαρχείου, ἓνα στοιχεῖο πού ἀσφαλῶς θὰ ἐξόργισε τὸν Πάριο καὶ θὰ συνέβαλε, καὶ αὐτό, ὥστε νὰ ἀποκηρύξει τὴν ἔκδοση τοῦ 1798.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς στόχους στοὺς ὁποίους ὁ Πάριος ἐξαπολύει τοὺς μύδρους του ἦταν καὶ οἱ «φιλόσοφοι». Χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο μὲ τὸ περιεχόμενο πού εἶχε πάρει στὸν γαλλικὸ 18ο αἰώνα καὶ τοὺς κατηγορεῖ ὅτι ὀδηγοῦν τὸ λαὸ στὴν ἀθεΐα. Ἀπόδειξη ὅτι γνωρίζει τὸν ὄρο *philosophe* καὶ τὸ περιεχόμενό του εἶναι τὸ λογοπαίγνιο πού ἔχει ἐνσωματώσει στὴν προτροπὴ του: «μὴν ἀκούετε τοὺς φιλοσόφους, φιλοζόφους μᾶλλον εἰπεῖν, ἀλλὰ τοὺς θείους ἀποστόλους»⁴⁴. Οἱ ἰθύνοντες τοῦ Πατριαρχείου, προφανῶς γιὰ νὰ τὸν ἐνοχλήσουν, ἀναφέρουν στὴ σελίδα τίτλου τοῦ δημοσιεύματος τοῦ 1798 πὼς τὸ ἀρχικὸ κείμενο [τοῦ Πάριου] ἐπιδιορθώθηκε ἀπὸ ἓναν

43. Βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση...*, σ. 45 ἐπ.

44. *Ἀπολογία Χριστιανική...*, Λιψία 1800, σ. 135.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ
ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ
ΚΑΙ ΓΡΑΠΤΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

I

Διδάσκοντας Φυσιολογία τὸν 17ο αἰώνα στὴν Κωνσταντινούπολη

Ἐγγραφα τεκμήρια, ποὺ ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος δίδαξε στὴ Σχολὴ Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη (1665–1671/1672), ἀναδεικνύουν τὸ γεγονός ὅτι δίδαξε ἀνάμεσα στὴν παραδοσιακὴ ὕλη καὶ στοιχεῖα Φυσιολογίας. Ἦταν μιὰ πρωτοπορία γιὰ τὰ πνευματικὰ πράγματα τῆς Ἀνατολῆς ποὺ γιὰ νὰ κατανοηθεῖ τὸ νόημά της πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς τεκμήριο συμπεριφορᾶς τῶν ἀνερχόμενων Φαναριωτῶν καὶ ὡς ἐκδήλωση τῆς ἀξίας τῆς «φιλομάθειας» τὴν ὁποῖαν ἄρχισαν ἀπὸ τότε νὰ προβάλλουν.

I

Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος μετὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς του στὴ Βολογνα ἐπέστρεψε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη¹. Ἡ δραστηριότητά του ἐκεῖ κλιμακώθηκε σὲ τρεῖς τομεῖς: δίδαξε στὴ Σχολὴ Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ², ἄσκησε

Δημοσιεύτηκε στὸν ἐνδέκατο τόμο τοῦ *Ἐρανιστῆ*, σ. 296–310. Ὁ τόμος εἶχε τὸν τίτλο *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρὰ καὶ ἡ μελέτη «Γιὰ τὴν προῖστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Στοιχεῖα Φυσιολογίας τὸν 17ο αἰώνα στὴν Κωνσταντινούπολη»* ἐδῶ μὲ ἀλλαγές καὶ προσθήκες.

1. Βλ. πρόχειρα Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, «Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων εἰς Χίον», *Ἑλληνικά* 4 (1931), 259–260.

2. Γιὰ τὴ Σχολὴ βλ. Μ. Κ. ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, *Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεσετώσεως (ιβ') ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 24· Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τὰ κατὰ

PNEVMATICVM
INSTRVMENTVM
Circulandi Sanguinis,
SIVE
De Motu, & Vfu Pulmonum
Dissertatio Philosophico-medica,
AVTHORE
ALEXANDRO MAVROCORDATO
CONSTANTINOPOLITANO
Philosophiæ, & Medicinæ Doctore.

C

Bononiæ, ex Typographia Ferroniana 1664.
Superiorum permissu.

Ἡ σελίδα τίτλου τῆς πρώτης ἐκδοσης τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς
 τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου

έμπορία κεφαλαίων³ και, τέλος, άσκησε τήν Ιατρική⁴. Ήπέστρεψε ύστερα από σπουδές έπτά έτων σέ Ιταλικές πόλεις⁵, μέ έναν πνευματικό όπλισμό πού, άν καλά έκφράζεται στή διατριβή του⁶, θά μπορούσε νά συνοψιστεί σέ τρεῖς άρχές: πίστη στό δημιουργικό ρόλο τής έπιστήμης γιά τήν άποκρυπτογράφηση τής Φύσης⁷, κρι-

τήν ίδρυσιν τής Σχολής Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ νέων άνεκδότων πηγῶν», *Άθηνά* 54 (1950), 3–28.

3. Ήχουμε ήμερομηνία μαρτυρημένη τό 1667· βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ή εμφάνιση τής Σχολής τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στήν «τουρκοκρατούμενη» έλληνική κοινωνία*, τ. 1, *Ή ανάγκη μιᾶς νέας Ίδεολογίας*, Άθήνα 1980, σ. 85 έπ.

4. Γνωρίζουμε γιά παράδειγμα πώς ήταν γιατρός τοῦ Γάλλου πρέσβη στήν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπό τό 1672· βλ. *Journal du sieur de la Croix, secretaire de la France à la Porte Otomane, Première Partie*, Bibliothèque nationale, γφ FF 6101 σ. 41.

5. Τά σχετικά μέ τίς σπουδές του βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Άνέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547–1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν Ὁρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα*, Βενετία 1968, σ. 74–76· πβ. καὶ ΖΑΧ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΗΣ, «Άλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ έξ άπορρήτων (Νέα στοιχεία καὶ νέες άπόψεις)», *Δωδώνη* 4 (1975), 274 έπ.

6. *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis sive de motu et usu pulmonum. Dissertatio Philosophico–Medica, authore Alexandro Maurocordato, philosophiae, et medicinae doctore*, Bononiae [Μπολόνια] 1664. Βλ. E. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique... 17e siècle*, τ. 2, Παρίσι 1894, σ. 189, άρ. 461: περιγραφή τής πρώτης έκδοσης. Τίς άλλες έκδόσεις πού γνώρισε τό έργο τίς έχω σημειώσει στό μελέτημά μου «Ο Άλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τό “Ύπόμνημα” τοῦ Κορυδαλέα στό “Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς” τοῦ Ἀριστοτέλη», *Έλληνικά* 29 (1976), 314 σημ. 2 καὶ στήν έδῶ άναδημοσίευσή του, σ. 175 σημ. 13.

7. «Verum libeat ante quae de pulmonum usu vulgo circumferuntur in scholis digerere: siquidem veritatis quaerendae atque inveniendae unicum est intellectus criterium ipsa comparatio, quoadocunque sine praeiudicio fit. Cum enim natura id unum agat quod melius est, in comparatione quod melius apparet, id etiam verius est», *Pneumaticum instrumentum...*, σ. 3–4.

τική στάση απέναντι στην «αύθεντία» τῶν ἀρχαίων⁸ καὶ προσήλωσι στή θετική ἐπιστημονική ἔρευνα⁹.

Τίθεται ὅμως τὸ ζήτημα, ὅταν ἦρθε στή Βασιλεύουσα ἀναγκάστηκε νὰ παροπλιστεῖ; Πῶς τὸν δέχτηκε ἡ ἑλληνική κωνσταντινουπολίτικη πραγματικότητα; Ἀπὸ τίς δραστηριότητές του ἢ πιὸ πρόσφορη γιὰ μὰ τέτοια αὐτοψία εἶναι ἡ διδασκαλία του.

Ὡς τεκμήρια γιὰ τὸ πρόγραμμα τῆς διδασκαλίας του, πού κράτησε ἕξι ὡς ἑπτὰ χρόνια στή Σχολή Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ, εἶχαμε μέχρι τώρα τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν μαθημάτων του, τὰ δεκάδες χειρόγραφα πού ἔφεραν τὸ ὄνομά του καὶ πού πληροφοροῦσαν πῶς δίδαξε «Γραμματική», «Ρητορική» καὶ τὴν «Ἐρμηνεία» τοῦ Κορυδαλέα στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς»¹⁰.

8. «Quamvis enim antiquitatis e longinquo venerabilis nimia sit auctoritas, adeo tamen animi libertate delector ut nullius, etsi in multos dominetur, velim iuratum esse mancipem. Nec enim illud esse mancipem. Nec enim illud mihi triticum est quod tritum, sed quod verum aut verosimilius; neque verum illud tantum quod prius dictum. Quae tamen dextra manu porrecta absit ut aliquis vitio mortalitatis in peius bona etiam deto torquentis sinistra accipiat, meque putet, cum nondum Apollinem in ipso sacrario consalutaverium aut Palladem citra nebulem viderium, sapientium virorum statuta permutanti cupiditate teneri. Etenim eodem odio prosequor novatores, quorum pravo palato nil sapit quod antiquitatem redoleat; et mancipia verustatis, quae cum antiquis errare malunt quam recte sentire cum recentioribus», *ῥ.π.*, σ. 2–3.

9. «Quamvis mentis aciem exacuam, ne sicuti corvus Aesopicus portiunculum carnis, quam rostro ferebat obaecatus aviditate abjecit in flumen, ut speciosam in aque carnem subriperat, ita phaleris orationis abductus a verosimilibus decedas», *ῥ.π.*, σ. 181.

10. Γιὰ τὸ τελευταῖο ἔργο ἡ πρωτότυπη συμβολή τοῦ Μαυροκορδάτου ἦταν ἡ συγγραφὴ σχολίων στὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα· βλ. τὸ μελέτημά μου «Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τὸ “Ὑπόμνημα” τοῦ Κορυδαλέα...», 311–315· καὶ ἐδῶ σ. 169–178.

Σήμερα είναι δυνατό να προσθέσουμε δύο ακόμα μαρτυρίες που μπόρεσα να εντοπίσω. Ή μία είναι αρνητικά διατυπωμένη και μᾶς δείχνει τί δὲν ἐδίδαξε. Προέρχεται ἀπὸ τὸ μαθητὴ του Βησσαρίωνα Μακρῆ, πού σέ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Σωφρόνιο Δαράκιο λίγο διάστημα μετὰ τὸ χρόνο τῆς μαθητείας του, τὸ 1675, γράφει: «ὁ ἐμὸς Καθηγητὴς Ἀλέξανδρος [Μαυροκορδάτος] ὑπισχνεῖτο τοῖς μαθηταῖς ὁσημέραι παραδοῦναι αὐτοῖς τὸν τοῦ κήρυκος λόγον, ὃν οὔτε εἶδομεν, οὔτ' ἀκηκόαμεν· οὔτω γὰρ ὠλιγόθησαν αἱ ἀλήθειαι, ἔν' οὔτως εἶπω κἀγώ, ἀπὸ τῶν υἰῶν τῶν ἀνθρώπων...»¹¹. Ἡ ἄλλη μαρτυρία πηγάζει ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ἀρ. 1173 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης¹². Τὸ χειρόγραφο αὐτό, τοῦ 17ου αἰώνα, ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ νὰ ἀποκαλύψουμε ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος δὲν δίδαξε τὴν «Ἐρμηνεία» τοῦ Κορυδαλέα στὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» ἀδιαμαρτύρητα· ἔγραψε σχόλια δικὰ του πού ἄλλοτε διευκρίνιζαν τὴ σκέψη τοῦ ὑπομνηματογράφου καὶ ἄλλοτε προωθοῦσαν μιὰν ἐρμηνεία πού ἀπέιχε ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς ἀριστοτελικῆς Φυσικῆς. Τῆς κρίσεως αὐτῆς τὸ ἀσφαλὲς θὰ ἀποδειχθεῖ ὅταν ἐκδοθεῖ τὸ σύνολο τῶν σχο-

11. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ-ΚΕΡΑΜΕΑ, «Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας. Μέρους πρῶτον περιλαμβάνον ἐπιστολὰς λογίων ἀνδρῶν τῆς ἰστ' ἑκατονηταετηρίδος», *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* 17 (1882–1883), 88–90· τὸ χωρίο στὴ σ. 89. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ βλ. ΕΥΛΓΕΛΟΣ Ι. ΣΑΒΡΑΜΗΣ, «Ὁ Βησσαρίων Μακρῆς», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 5 (1930), 47–49· γιὰ τὴν τύχη μερικῶν ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του βλ. ΛΙΝΟΣ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, «Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν σχολίων στὸ “Περὶ ψυχῆς” τοῦ Ἀριστοτέλη τοῦ Νικολάου Κούρσουλα καὶ Γερασίμου Βλάχου. Ἀπὸ ἀφορμὴ τὴν ἀνεύρεση τοῦ κώδικα ἄλλοτε Καλλιπόλεως 23 τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ», *Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας* 2 (1986) —*Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Λίνου Πολίτη*—, 141 ἐπ. [= *Μεταβυζαντινὴ Φιλοσοφία, 17ος–19ος αἰῶνας. Ἐρευνα στὶς πηγές*, Ἀθήνα 2001, σ. 129 ἐπ.]

12. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τὸ “Ὑπόμνημα” τοῦ Κορυδαλέα...», σ. 312· καὶ ἐδῶ σ. 171.

λίων του Μαυροκορδάτου. Πά την ώρα, μπορούμε να ενισχύσουμε την έντύπωσή μας με τη χειρόγραφη σημείωση που υπάρχει στο χειρόγραφο αρ. 284 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου: «... Πῶς γάρ, ὅστις [ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος] ὑπὸ καθηγεμόνι τῷ [Ἰωάννη] Καρ[υ]οφίλῃ τὴν ἄπασαν προεμνήθη φιλοσοφίαν, ἀμέσως ὑπὸ τοῦ Κορυδαλέως αὐτὴν διδαχθέντι, πολλαχοῦ γὰρ ἐκεῖνος τὴν τοιαύτην ἐξελέγχει δόξαν...»¹³. Τὸ χειρόγραφο πὸν σώζει τὴ μαρτυρία εἶναι τοῦ 18ου αἰῶνα μὲ πυκνὰ σχόλια στὰ περιθώρια καὶ ἐπιγράφεται «Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαυροκορδάτου εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς ζητήματα»¹⁴. Ἀνήκει καὶ αὐτὸ στὴν οἰκογένεια τῶν χειρογράφων ἐκείνων πού, ἐνῶ περιέχουν αὐτούσιο τὸ κείμενο τῆς «Ἑρμηνείας» τοῦ Κορυδαλέα, φέρουν στὴν ἐπιγραφή τους τὸ ὄνομα τοῦ Μαυροκορδάτου¹⁵.

II

Τὰ σχόλια ὅμως τοῦ Ἀλέξανδρου στὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα συμπεριέχουν καὶ ὕλη πού ὑπηρετεῖ ἕναν ἄλλο, πέρα ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ ἢ νεότερη Φυσικὴ, κλάδο τοῦ ἐπιστητοῦ: τὴ Φυσιολογία, δηλαδή «τὴ μελέτη τῶν λειτουργιῶν τῶν ζώντων ὁργανισμῶν»¹⁶. Τὰ σχόλια αὐτὰ συνυφαίνονται στὴν προσπάθεια ἐρμηνείας τοῦ κεμένου καὶ ἡ ὕλη τῆς Φυσιολογίας προβάλλει ὅταν γίνεταί λόγος γιὰ τὸν ἀνθρώπινο ὁργανισμό.

Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ σχόλιο, πού καὶ μόνο αὐτὸ συνιστᾷ ἕνα πλήρες μάθημα Φυσιολογίας, πραγματεῦεται τὰ θέματα τοῦ μηχα-

13. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος, ΜΠΤ αρ. 284, σ. 107.

14. Τὸ χειρόγραφο ἔχει περιγράψει ὁ Αθ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετροῦπολη 1899, σ. 260^β. καὶ ὅσα ἀναφέρονται γιὰ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ πιὸ κάτω σ. 101.

15. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τὸ “Ὑπόμνημα” τοῦ Κορυδαλέα...», καὶ ἐδῶ σ. 169 ἐπ.

16. Χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο μὲ τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο πού τοῦ ἔχει δώσει ἡ σύγχρονη Ἐπιστημολογία.

νισμού τῆς θρέψης, τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος καὶ τοῦ μηχανισμού τῆς καρδιάς. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ γίνεται μιὰ ἀναφορὰ στὴν ἀνατομία ὡς μέθοδο θετικῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ μιὰ ἄρνηση τῆς παντογνωσίας, ἄρα καὶ τῆς «αὐθεντίας», τῶν ἀρχαίων¹⁷. Εἶναι, λοιπόν, ἓνα καλὸ ἀντικείμενο γιὰ τὴν αὐτοψία ποὺ ζητοῦμε νὰ κάνουμε. Στὸ τέλος τῆς μελέτης δημοσιεύουμε τὸ πλήρες κείμενο ἀπὸ τρία χειρόγραφα· ἐδῶ, ἔχουμε νὰ ἐντοπίσουμε ὀρισμένα ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα.

Τὸ ἀκανθῶδες θέμα σ' αὐτὸ τὸ μάθημα εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς ἀνακάλυψης τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, γιατί ἡ ἐπανάσταση ποὺ ἔφερε στὸν κόσμο τῆς Ἐπιστήμης ἡ θέση τοῦ William Harvey δὲν εἶχε γίνει ἀκόμα μιὰ ἀλήθεια γενικὰ ἀποδεκτὴ¹⁸. Στὴν Εὐρώπῃ ἀκόμα καὶ μετὰ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα θεωρεῖτο αἰρετικὴ¹⁹.

Αὐτὸς ποὺ δίδασκε στὸν «τουρκοκρατούμενο» ἑλληνικὸ χῶρο τὸ μάθημα αὐτό, αὐτὸς ποὺ παραμελοῦσε νὰ παραδώσει στοὺς μαθητές του «τὸν τοῦ κήρυκος λόγον», δὲν ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ θεωρία αὐτὴ γιὰ πρώτη φορά. Λίγο καιρὸ πρὶν εἶχε δημοσιεύσει στὴ Βολογνα τὰ συμπεράσματα τῶν προσωπικῶν του ἐρευνῶν γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν πνευμόνων στὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος²⁰. Ἐχοντας ἀποδεχθεῖ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Harvey περὶ κυκλοφορίας τοῦ αἵματος εἶχε, ἐκεῖ, προσπαθήσει νὰ ἐρευνήσει καὶ νὰ ἐντοπίσει τὴ συμβολὴ τῶν πνευμόνων σ' αὐτὴ τὴν κυκλοφορία²¹. Ὡστόσο, ἡ

17. «Ταῦτα μὲν οὖν ἔγνω οἱ πάλοι, οὐ μαθήσεως ἐλλείψει, ἀλλὰ τῆ τῆς ἀνατομῆς ἀπειρία, ἦν πλεῖστον ὅσον ἠκριβώσαν οἱ νεώτεροι», βλ. τὸ χωρίο πρὸ κάτω στὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύω, στ. 50-51.

18. Ὁ W. Harvey τόλμησε νὰ δημοσιεύσει τὴν ἀνακάλυψή του μόλις τὸ 1628· βλ. LOUIS CHAUNOIS, *William Harvey, sa vie et son temps*, Παρίσι 1957, σ. 157 ἑπ.

19. Βλ. ὡς παράδειγμα τὶς ἀντιδράσεις στὴ Γαλλία, LOUIS CHAUNOIS, ὁ.π., σ. 209 ἑπ.

20. Στὴ διατριβὴ του *Pneumaticum instrumentum...* (βλ. τὴ σημ. 6).

21. Κατὰ τὸν ἀφορισμὸ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἱατρικῆς KURT SPRENGEL,

προσχώρησή του στη θέση του Ἄγγλου φυσιολόγου δὲν εἶναι ἀπόλυτη· διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὴν αἰτία τῆς κυκλοφορίας. Ὁ Harvey τὴν ἀποδίδει στὴν κίνηση τῆς καρδιάς πού ἐπιτελεῖ τὴ λειτουργία ἑνὸς προωστήρα, ἐνῶ ὁ Maurocordatus, μένοντας στὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη ὅτι ἡ καρδιά εἶναι «πηγὴ τῆς ἐμφύτου θερμότητος»²², τὴν ἀποδίδει στὸν πνεύμονα. «Ὁ πνεύμων», γράφει στὸ σχόλιο πού δημοσιεύουμε ἀναπαράγοντας τὰ συμπεράσματα τῆς διατριβῆς του, «τῆ τε συστολῆ καὶ διαστολῆ τῆς τραχείας ἀρτηρίας διὰ τῆς τοῦ ἀέρος εἰσπνοῆς τε καὶ ἐκπνοῆς τὴν κίνησιν ἀποτελεῖ τοῦ αἵματος διὰ μὲν τῆς εἰσπνοῆς διατείνων τοὺς τῆς τραχείας δακτυλίσκους καὶ παραπέμπων αὐτό, διὰ δὲ τῆς ἐκπνοῆς συστέλλων τε τὴν τραχείαν καὶ ἀναπέμπων αὐτό»²³.

Περίληψη, λοιπόν, τῶν θέσεων τῆς λατινικῶς γραμμῆς διατριβῆς του ὑπάρχει στὸ μάθημα πού δημοσιεύουμε. Δύο ἀκόμα στοιχεῖα ὀφείλουμε νὰ ἐπισημάνουμε: πρῶτα, τὴν πεποίθησή του ὅτι ἡ κυκλικὴ κυκλοφορία τοῦ αἵματος στὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμό τὴν «ἀθάνατον κίνησιν» μιμείται κάπως «τῆ ἀεννάω ῥοῆ ἄσηπτον

«Personne avant Maurocordatus n'avait prouvé la circulation pulmonaire d'une manière aussi démonstrative», βλ. *Histoire de la Médecine depuis son origine jusqu'au 19e siècle. Traduit de l'allemand sur la seconde édition par A. J. L. JOURDAN*, τ. 4, Παρίσι 1815, σ. 129.

22. Ἦς σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἴδια ἄποψη μένει καὶ ὁ Καρτέσιος παρ' ὄλο πού καὶ αὐτὸς δέχεται τὸ γεγονός τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, βλ. *Traité de l'Homme* [= DESCARTES, *Œuvres et Lettres*, Παρίσι, Gallimard, 1953] σ. 807 ἐπ. Τὸ ἔργο δημοσιεύτηκε λατινικῶς τὸ 1662 καὶ γαλλικῶς τὸ 1664. Γιὰ τὴ Φυσιολογία τοῦ Καρτέσιου, βλ. πρόχειρα Ε. BRÉHIER, *Histoire de la Philosophie*, τ. II.I., Παρίσι 1968, σ. 86 ἐπ. καὶ Ε. GILSON, «Descartes, Harvey et la Scolastique», *Études sur le rôle de la pensée médiévale dans la formation du système cartésien*, Παρίσι 1967, σ. 51 ἐπ.

23. Στ. 54–58 τοῦ κειμένου πού δημοσιεύουμε πῶς κάτω· πβ. τὸ κεφάλαιο XVII «Conclusio de usu pulmonum» τῆς διατριβῆς του, σ. 170 ἐπ. τῆς πρώτης ἔκδοσης.

φυλαττόμενον»²⁴· μιὰ προσχώρηση, δηλαδή, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά σὲ ὕλοζωϊκὲς ἀντιλήψεις καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴ θέση ὅτι ὁ ἀνθρώπινος ὄργανισμὸς ἀκολουθεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ τοὺς νόμους τοῦ σύμπαντος. Καὶ δεύτερο, τὴν ἀναφορὰ πού κάνει στὴν ἀνακάλυψη τοῦ Ἰταλοῦ φυσιολόγου Gaspari Aselli περὶ χυλοφόρων λεμφαγγείων, μεταφράζοντας γιὰ πρώτη φορὰ στὰ ἑλληνικὰ τὸν ὄρο *venae lactae* ὡς «γαλακτοειδεῖς φλέβες»²⁵.

Μὲ ὅσα στοιχεῖα ἐντοπίσαμε γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας τοῦ Μαυροκορδάτου²⁶ στὴν Κωνσταντινούπολη, μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε στὸ πρῶτο ζήτημα πού θέσαμε: δὲν ἀναγκάστηκε νὰ παροπλιστεῖ ὅταν ἐπέστρεψε στὴ Βασιλεύουσα.

Τί ἐκπροσωποῦσε, ὅμως, ὁ νεαρὸς διδάκτωρ στὴν ἑλληνικὴ κωνσταντινουπολίτικη κοινωνικὴ πραγματικότητα καὶ τί νόημα μπορεῖ νὰ ἔχει αὐτὴ ἢ ἀπὸ ἔδρας λίγο «αὐθάδης πρωτοπορία»;

III

Ἡ κοινωνικὴ θέση τῆς οἰκογένειας Μαυροκορδάτου μέσα στὴ μεταβυζαντινὴ ἑλληνικὴ κοινωνία ἔχει ἀρκετὲς φορὲς μελετηθεῖ ἀπὸ ἐπιστήμονες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ εὐφάνταστους ἐραλδιστές, συνηγόρους τῶν βαθιὰ μέσα στὴν Ἱστορία ἀναγομένων τίτλων εὐγενείας τῆς οἰκογένειας. Ὡστόσο, τὴν ὅποια θέση κατεῖχε ἡ οἰκογένεια στὴν κωνσταντινουπολίτικη κοινωνία γύρω στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα δὲν τὴν ἔδινε ὁ πατέρας Μαυρογορδάτος²⁷ —ὁ πρὶν ἀπὸ τὸ

24. Στ. 48 τοῦ κεμένου.

25. Τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ GASPARI ASELLI δημοσιεύτηκε στὸ Μιλάνο τὸ 1627, μὲ τίτλο *De lactibus sive lacteis venis*.

26. Ἀποφασιστικὰ τεκμήρια γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα ἂν παροπλίστηκε ἢ ὄχι θεωρήσαμε ὅσα ἦταν πέρα ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ διδακτέα ὕλη.

27. Αὐτὸ ἦταν τὸ ἐπώνυμο τοῦ πατέρα τοῦ Ἀλέξανδρου, Νικόλαος Μαυρογορδάτος. Ὁ Ἀλέξανδρος τὸ ἄλλαξε σὲ Μαυροκορδάτος στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του στὴν Πάντοβα. Ὁ ΚΩΝ. ΑΜΑΝΤΟΣ, «Ἀλέξανδρος

γάμο του έμπορος μεταξωτών της έπαρχίας της Χίου— αλλά οι κοινωνικές σχέσεις και ή περιουσία της μητέρας του. Περιουσία που την είχαν συγκροτήσει δύο κληρονομίες: του πατέρα της Σκαρλάτου Βοδινοῦ²⁸, ἐνὸς Ἑλληνα που ἀνέβηκε οἰκονομικά τὸν 17ο αἰώνα²⁹, καὶ τοῦ πρώτου συζύγου της Ἀλέξανδρου Μιχρέα³⁰. Ἔτσι, ὁ Μαυροκορδάτος γύρω στὰ 1690³¹ θὰ μπορέσει νὰ γράφει αὐτάρεσκα: «ἐπειδὴ τοίνυν Θεοῦ διδόντος ἐν Βυζαντίῳ οὐκ ἔσσι τῶν ἀναγκαίων ἀπορήσας, ἀλλ' ἐπὶ τὰς ἀναλώσεις ἱκανὴν περιεχόμενος οὐσίαν [ἐκ κληρονομίας]... πολλὰς τῆς Εὐρώπης χώρας περιηγησάμην»³². Καὶ οἱ δύο διαθέτες εἶχαν ἀποκτήσει ἀξιώματα

Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων (1641 – 1709)», *Ἑλληνικά* 5 (1932), 348, θεωρεῖ πῶς ή ἀλλαγὴ αὐτὴ ἔγινε στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τοῦ Κάρλοβιτς (Ἰανουάριος τοῦ 1699)· στὴν πραγματικότητα τὸ γεγονός πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τριάντα πέντε χρόνια νωρίτερα, βλ. τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα που στηρίζουν αὐτὴ τὴ χρονολόγησι στὴ μελέτη μου *Ἡ ἐμφάνισι τῆς Σχολῆς...*, σ. 72 ἐπ. Στὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἐπωνύμου τὸν ἀκολούθησε, μετὰ κάποιον δισταγμὸ, καὶ ὁ ἀδελφὸς του Ἰωάννης, ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ Νικόλαου καὶ τῆς Ρωξάνδρας Μαυρογορδάτου, *ᾠ.π.*, σ. 74 ἐπ.

28. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικά γράμματα...*, σ. 76.

29. Βλ. τὴν ἐκθεσὴ τῆς 8ης Μαρτίου 1631 τοῦ Βενετοῦ βαίλου στὴν Κωνσταντινούπολι πρὸς τὴ Βενετικὴ Γερουσία. Περίληψή της εἶχε δημοσιεύσει ὁ ALEXANDRE STOURDJIA, *L'Europe orientale et le rôle historique des Maurocordato (1660–1830)*, Παρίσι 1913, σ. 354 καὶ ἑλληνικὴ μετάφρασι τοῦ κειμένου εἶχε δώσει ὁ ΚΩΝ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Πατριαρχικά ἤτοι ἀνέκδοτα πληροφορία σχετικὰ πρὸς τοὺς Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556–1702*, Ἀθήνα 1951, σ. 58–59· τὴν ἐκθεσὴ δημοσίευσε ἡ ΜΑΡΙΑ Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ, «Ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Παναγίου Τάφου», *Θεολογία* 41 (1970), 701.

30. ΚΩΝ. ΑΜΑΝΤΟΣ, *ᾠ.π.*, 336 καὶ NESTOR CAMARIANO, *Alexandre Mavrocordato, le grand drogman. Son activité diplomatique 1673–1709*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 12.

31. Πὰ τὴ χρονολόγησι βλ. πὺρ κάτω στὸ κείμενο.

32. Τὸ χωρίο τὸ ἔχει ἀξιοποιήσει ὁ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Alexandre Mavro-

στη διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας³³ καὶ φυσικὸ ἦταν νὰ κληροδοτήσαν, μαζὶ μὲ τὴν περιουσίαν τους, καὶ τὶς «ὑψηλές» σχέσεις καὶ γνωριμίες στοὺς κληροδόχους τους. Ἔτσι, ὁ Ἰησοῦιτης Francesco Martini στὴ συστατικὴ ἐπιστολὴ ποὺ στέλνει στὶς 29 Ἀπριλίου 1656 πρὸς τὸ Ρέκτορα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολεγίου τῆς Ρώμης γιὰ νὰ κάνει δεκτὸ τὸν νεαρὸ Ἀλέξανδρο, γράφει (μὲ ὅλη ἐκείνη τὴν ἀγαθὴ ὑπερβολὴ ποὺ χαρακτηρίζει τὸ εἶδος τῆς ἐπιστολῆς): «Il giovane di buon spirito, d'una delle più illustri casate che siano tra li Greci e della cui buona educatione si spera un giorno gran bene per la chiesa greca nella quale non li possono mancare, per essere così bene apparentato, le prime dignità insin' ad essere patriarcha»³⁴.

Φαίνεται, λοιπόν, βέβαιον ὅτι ἡ οἰκογένεια, μὲ τὰ ἐρείσματα ποὺ ἀναφέραμε, εἶχε μιὰ θέση μέσα στὴν κωνσταντινουπολίτικη κοινωνία. Πόσο ὑψηλὴ, ὅμως, ἦταν ἡ θέση αὐτὴ στὴν ἱεραρχία τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας; Ἀσφαλῶς δὲν ἦταν στὴν πρώτη σειρά· δὲν ἦταν οἱ «εὐγενεῖς», οἱ καθιερωμένοι, μὲ τὰ ἱστορικὰ δικαιώματα. Τὴ μαρτυρία τὴ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Μαυροκορδάτος· ἐπειδὴ, ὅμως, εἶναι ἔμμεσα διατυπωμένη εἶναι χρήσιμο νὰ δώσουμε ὀλόκληρη τὴν ἐνότη-

cordato, Machiavel et La Rochefoucauld. Notes de lecture», *Ὁ Ἐρانيστής* 4 (1966), 1 σμμ. 1 [= *La Grèce aux temps des Lumières*, Γενεύη 1969, σ. 19 σμμ. 1 καὶ *Ἱστορικὰ Φρονίσματα, Ἀ' Ὁ Διαφωτισμὸς καὶ τὸ κορύφωμά του*, Ἀθήνα 1992, σ. 285]. Γιὰ τὴν πηγὴ ποὺ τὸ παραδίδει βλ. πιὸ κάτω στὸ κείμενο.

33. Ὁ Σκαρλάτος ἦταν γιὰ παράδειγμα «διαχειριστὴς τῶν δημοτικῶν φόρων»· βλ. τὴ μαρτυρία τοῦ Βενετοῦ βαίλου στοῦ ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ, *ὁ.π.*, καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μιχνεά «βοεβόδας» τῆς Βλαχίας· βλ. πληροφορίες Ρουμάνων χρονικογράφων στοῦ NESTOR CAMARIANO, *ὁ.π.*

34. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν É. LEGRAND, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople redigée d'après des documents inédits*, Παρίσι 1900, σ. 43–45· τὸ χωρίο στὴ σ. 43–44. Ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ κεμένου τῆς ἐπιστολῆς ἔχει δημοσιευτεῖ στὸ βιβλίο τοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι. ΖΟΛΩΤΑ, *Ἱστορία τῆς Χίου, συνταχθεῖσα ἐπιμελείᾳ...* ΑΙΜΙΛΙΑΣ Κ. ΣΑΡΟΥ, τ. 3, μέρος πρῶτο, Ἀθήνα 1926, σ. 427–429.

τα τοῦ κειμένου τῆς πηγῆς ποὺ τὴν προσφέρει.

«Ὅσοι μὲν τῶν ἄλλων γενῶν, εὐπατριδαί», γράφει ὁ Μαυροκορδάτος, «ταῖς εἰς περιηγήσεις δαπάναις ἀποχρώντων εὐποροῦντες χρημάτων τῆς γεννησάσης ἐκδημοῦσι, καὶ γῆς ἀπανταχόσε στελλόμενοι πολλῶν ἀνθρώπων ἴδον ἄστεα, καὶ νόον ἔγνωσαν, τούτων μετὰ τὴν ἐπάνοδον οἱ μὲν πλείους, ὧν αὐτόπται γεγόνασιν, ἢ ἀκροαταί, τοῖς ὀμίλιξι μεταδόασι, καὶ ποιούσι τῆς αὐτῆς θεωρίας, καὶ τῶν ἀκουσμάτων, καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων κοινωνοῦς. Ἐνιοὶ δὲ ταῖς οἰκείαις διαλέκτοις τῇ γραφῇ τὰς μνήμας παρατιθέμενοι, ὥσανεὶ πλοῦτον ἀναφαίρετον εἰς διηλεκτὴ κληρονομίαν τοῖς ἔπειτα καταλιμπάνουσι, τὸ κοινὸν εὐεργετήσαντες. Ἐν δὲ δὴ τῷ τῶν Ἑλλήνων γένει, ἀφ' ὅτου τῇ ἐσχατιᾷ περιπέπτωκε τῆς δεινῆς αἰχμαλωσίας, οἱ τῶν εὐγενῶν παῖδες προσόδων ἀμοιροῦντες, δι' ἔνδειαν τῶν καθ' ἡμέραν ταῖς περὶ τὴν αὐτῶν αὐτάρκειαν μερίμναις ἀεννάως περισπῶνται, καὶ τὰ πρὸς τὸν βίον διαρκοῦντα ποικίλαις διαπονήσεσι προσποιοῦμενοι, τοῖς ὀρίοις τῶν ἐνεγκαμένων χωρίων ἐγκλείσθαι, καὶ καθεῖργνυσθαι ὑπὸ βίας ὠθοῦνται, εἰ δ' ἄνποτε καὶ τις ἐξ αὐτῶν ἀποδημοίη, οὐ φιλομαθείας, ἀλλ' ἐμπορίας ἔνεκεν ἄπεισιν». Καὶ συνεχίζει ὁ Μαυροκορδάτος: «Φύσει γὰρ ἄνθρωπος τῶν παρὰ πολλοῖς ἐπαινουμένων ἀτριξέχεται, ἐξυμνεῖται δ' ἄρα μᾶλλον αὐτῷ τὰ τῆς ἀποδημίας, ἣν οὐ μετὰ πολυμαθείας, ἀλλὰ μετὰ πολυχρηματίας ἀποβαίη, ἐπὶ ταύτῃ δὲ τῇ ταλαιπωρίᾳ τῶν κακῶν ἄει σωρηδὸν ἐνσκήπτειν εἰωθότων, καὶ ἄλλο τι συνείπετο δυστύχημα οὐχ ἦττον ἀνιαρόν. Πολλὰς ναὶ μὲν τῶν συγγραφέων βίβλους ὄλας τοῦ χρόνου διαφθείραντος, καὶ τῶν βαρβάρων τῷ πυρὶ παραδεδωκότων, τῶν πάλαι τε καὶ τῶν εἰσέλπειταπραχθέντων ἢ μνήμη παρ' αὐτοῖς μονοῦ παντάπασιν ἐξερρῦη, καὶ ἐξίτηλος ἐγένετο, ὥστε τὸ τρισάθλιον ἡμῶν γένος τῆς ἐξηκριβωμένης τῶν πραγμάτων ἱστορίας πάντη που πενόμενον, ὥσπερ ἀνεὶ ἀγλὺ ἐμπεσοῦση παχεῖα τῆς διανοίας τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπεσκοτῆσθαι ξυνέβη. Τούτων οὖν ἔνεκα παῖδες Ἑλλήνων εὐφυῖας τε ὀξυτάτης, καὶ μνήμης ἐγκρατεστάτης προτερήμασι, καὶ κρίσεως ἐμβριθοῦς πλεονεκτήμασι μηδ' ὄτουσιν ἀπολειπόμενοι, διὰ τὸν ἐπικείμενον ζυγὸν τῶν τε ἀπὸ τῆς περιηγήσεως, τῶν τε ἀπὸ

τῆς ἀναγνώσεως εἰδήσεων λίαν αὐτοὶ σπανίζουσι, καὶ τὰς ἐν τῇ οἰκουμένη ἀρχὰς κᾶν τε μοναρχίας, καὶ βασιλείας, κᾶν τε ἀριστοκρατίας, καὶ δημοκρατίας σχεδὸν ἀγνοοῦσι, καὶ μὴ μόνον τὰ τὸ γε νῦν ἔχον ἐν αὐταῖς πεπραγμένα παρὰ τε πολέμου, καὶ εἰρήνης καιρῶς, ἀλλὰ καὶ μικροῦ δεῖν τὰ ἐκ πολλοῦ γενόμενα καλῶς οὐκ ἴσασιν· ἀλλὰ τοῦτο γε τοῦ παρόντος αὐτῶν καταστήματος, καὶ τῆς ἀδυναμίας ἐστὶ πλημμέλημα, ἀλλ' οὐ τῆς φύσεως ἀμάρτημα, οὐδέ γε μὴν τῆς προαιρέσεως».

Εἶναι τὸ κείμενο αὐτὸ τὸ πρῶτο μέρος ἀπὸ τὸν Πρόλογο, «ὁ τῆς ξυγγραφῆς σκοπός», τοῦ ἔργου ποῦ εἶχε σχεδιάσει νὰ γράψει μὲ τὸν γενικὸ τίτλο «Ἐπιτομὴ Παντοδαπῆς Ἱστορίας»³⁵. Περιέχεται στὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου ποῦ φέρει τὸν τίτλο *Ἱστορία ἱερὰ ἤτοι τὰ Ἰουδαϊκά*³⁶. Τὸ ἔργο σχεδιάστηκε καὶ ἄρχισε νὰ γράφεται κατὰ τὴν τετράχρονη παραμονὴ τοῦ Μαυροκορδάτου στὸ ἐξωτερικὸ, ἀπὸ τὸ 1688 ὡς τὸ 1691³⁷. Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ θεωρήσουμε συμβατικὰ ὅτι ὁ Πρόλογος αὐτὸς γράφτηκε τὸ 1690.

Τὸ κείμενο ἔχει μιὰ ἐσωτερικὴ λογικὴ τὴν ὁποία καὶ θὰ πρέπει νὰ παρακολουθήσουμε γιὰ νὰ μᾶς ἀποκαλυφθεῖ ἡ μαρτυρία ποῦ περιμένουμε³⁸.

35. [ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ,] «Βίος Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων» δημοσιευμένος στὰ Προλεγόμενα τῆς ἔκδοσης ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλέξανδρου ἀπὸ τὸν ΘΕΑΓΕΝΗ ΛΙΒΑΔΑ, *Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Ἐπιστολαὶ ρ'*, Τεργέστη 1879, σ. ζ'-η· NESTOR CAMARIANO, *ὁ.π.*, σ. 18-19.

36. Ἐκδόθηκε τὸ 1716 στὸ Βουκουρεσί, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μαυροκορδάτου, βλ. Ἐ. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique... 18e siècle*, τ. 1, Παρίσι 1918, σ. 133 ἐπ. ἀρ. 105. Τὸ κείμενο ποῦ παρέθεσα περιέχεται στὴν πρώτη σελίδα τοῦ Προλόγου.

37. [ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ,] *ὁ.π.*, σ. ζ' ἐπ.

38. Ἡ σημασία τῆς πηγῆς αὐτῆς δὲν ἐξαντλεῖται στὸ ζήτημα τῆς θέσης τοῦ Μαυροκορδάτου στὴν ἱεραρχία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας· ἐδῶ ὁμως αὐτὴ μόνο τὴ μαρτυρία ἀξιοποιοῦμε.

Δύο μεγέθη συγκρίνονται: τὸ τί πράττουν οἱ «τῶν ἄλλων γενῶν εὐπατρίδαι», καὶ τὸ τί δὲν πράττουν οἱ «τῶν εὐγενῶν Ἑλλήνων παῖδες». Οἱ πρῶτοι, «χρημάτων εὐποροῦντες», ταξιδεύουν καὶ ἐπιστρέφοντας στὶς πατρίδες τους διηγοῦνται ὅσα εἶδαν καὶ ἄκουσαν καὶ διάβασαν· μερικοὶ μάλιστα ἀπὸ αὐτοὺς γράφουν τὶς ἐντυπώσεις τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καθιστοῦν κοινὲς τὶς ἐμπειρίες τους καὶ νὰ εὐεργετοῦν «τὸ κοινόν». Αὐτὸ ὅμως τὸ λειτουργημὰ δὲν τὸ ἐπιτελοῦν οἱ ἀπόγονοι τῶν Ἑλλήνων εὐγενῶν, πρῶτα γιατί «προσόδων ἀμοιροῦντες» δὲν ταξιδεύουν καὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς βιοτικὲς ἀνάγκες στοὺς τόπους ποὺ ἔχουν γεννηθεῖ, στὰ «ἐνεγκάμενα χωρία», καὶ ἔπειτα γιατί, ὅταν ποτὲ ταξιδέψουν, δὲν προσπαθοῦν νὰ ἐπωφεληθοῦν διότι ἡ «ἀξία» ποὺ ἰσχύει γιὰ αὐτοὺς εἶναι ἡ πολυχρηματία καὶ ὄχι ἡ πολυμάθεια. Ἔτσι, «τὸ τρισάθλιον ἡμῶν γένος», ἀφοῦ ἔχασε «πολλὰς τῶν συγγραφέων βίβλους» καὶ στερεῖται «τῆς ἐξηκριβωμένης τῶν πραγμάτων ἱστορίας παντῆ που», στερεῖται ἀκόμα εἰδήσεων «ἀπὸ τῆς περιηγήσεως» καὶ «ἀπὸ τῆς ἀναγνώσεως», μὰ ποὺ οἱ Ἕλληνες εὐγενεῖς δὲν ἐπιτελοῦν ὅ,τι πράττουν οἱ εὐπατρίδες τῶν ἄλλων γενῶν. Αὐτά, ὅμως, δὲν εἶναι «τῆς φύσεως ἀμάρτημα, οὐδέ γε τῆς προαιρέσεως» ἀλλὰ ἐπίκτητα μειονεκτήματα τοῦ γένους.

Καὶ τὸ κείμενό του συνεχίζει μὲ τὸ χωρίο ποὺ ἔχουμε ἤδη παραθέσει³⁹: ὁ ἴδιος, ἔχοντας περιουσία, περιηγήθηκε, ἄκουσε καὶ διάβασε στὶς χώρες ποὺ ἐπισκέφθηκε καὶ ἀποφασίζει «εἰς κοινὴν χρεῖαν παραδοῦναι ταμεῖον... εἰκόσ τε καὶ χρησίμιον»⁴⁰: νὰ ἀναπληρώσει, δηλαδή, ὅ,τι δὲν ἔκαναν καὶ οἱ λίγοι «παῖδες τῶν Ἑλλήνων εὐγενῶν» ποὺ τοὺς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ταξιδέψουν.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τῆς μαρτυρίας τοῦ Μαυροκορδάτου δείχνει καθαρά, κατὰ τὴ γνώμη μου, πὼς θεωρεῖ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ μὴ ἐξάιρεση μέσα στὴν κατηγορία τῶν ἀπογόνων τῶν

39. «Ἐπειδὴ τοίνυν Θεοῦ διδόντος ἐν Βυζαντίῳ... ἱκανὴν περιεκείμενος οὐσίαν... πολλὰς τῆς Εὐρώπης χώρας περιηγησάμεν»· βλ. πὺρ πάνω σ. 92.

40. Ἐκδοσὴ τοῦ 1716, σ. 2 χ. ἀ. τοῦ Προλόγου.

Ἑλλήνων εὐγενῶν· αὐτὸς εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τοὺς κατὰ παράδοση εὐγενεῖς: γενέθλιος καὶ τόπος κατοικίας του δὲν εἶναι κάποιο «χωρίον», ἀλλὰ ἡ Κωνσταντινούπολη· ἡ περιουσία πού ἔχει κληρονομήσει δὲν δημιουργήθηκε ἀπὸ ἐκμετάλλευση γαιῶν ἀλλὰ ἀπὸ ἐκμίσθωση ὑπηρεσιῶν στὴν Αὐτοκρατορία· καὶ τώρα προσπαθεῖ νὰ ἀναπληρώσει, στὴ συνείδηση τῶν ἀναγνωστῶν του, τὴ θέση πού εἶχαν οἱ «εὐγενεῖς» μὰ πού αὐτὸς ἀναπληρῶνει τὰ ἔργα τους, «πρὸς εὐεργεσίαν τοῦ κοινοῦ».

IV

Μένει νὰ δοῦμε τὸ νόημα πού εἶχε αὐτὴ ἡ ἀπὸ ἔδρας πρωτοπορία στὴν κωνσταντινουπολίτικη πραγματικότητα.

Τὸ κείμενο τοῦ Μαυροκορδάτου τοῦ 1690, τὸ κείμενο πού μόλις διαβάσαμε, δὲν περιέχει μόνο τὴ μαρτυρία γιὰ τὴ θέση του στὴν ἱεραρχία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας· προσφέρει καὶ ἓνα ἀκόμα στοιχείο: ἀποκαλύπτει ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα στὰ ὁποῖα διεξαγόταν ὁ ἀγώνας τῶν Φαναριωτῶν μὲ σκοπὸ τὴν καθιέρωσή τους. «Εἰ δ' ἂν ποτε», γράφει ὁ Μαυροκορδάτος, «καὶ τις ἐξ αὐτῶν [ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες εὐγενεῖς] ἀποδημοίη, οὐ φιλομαθείας, ἀλλ' ἐμπορίας ἔνεκεν ἄπεισι». «Φιλομάθεια», μία ἀπὸ τὶς νέες ἀξίες πού οἱ Φαναριῶτες προβάλλουν ἀπέναντι στὰ ἱστορικά δικαιώματα τῶν «εὐγενῶν».

Στὰ 1690 ὁ Μαυροκορδάτος ἔριχνε τὸ πάρθιο αὐτὸ βέλος κατὰ τῶν «εὐγενῶν»· εἴκοσι πέντε περίπου χρόνια πρὶν, ἐπιδείκνυε δημόσια τὶς ἀτομικὲς του ἐπιδόσεις φιλομάθειας διδάσκοντας ἀπὸ τὴν ἔδρα μιᾶς Σχολῆς πού ἡ ἴδρυσή της⁴¹ δὲν ἦταν ξένη ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς ὄραματισμοὺς τῶν Φαναριωτῶν καὶ τὶς νέες ἀξίες πού στηρίζαν. Διότι, πῶς ἀλλιῶς νὰ ἐρμηνεύσει κανεὶς τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1661, ἐνῶ ὑπῆρχε καὶ λειτουργοῦσε Σχολὴ στοὺς κόλπους

41. Βλ. τὴ βιβλιογραφία πού δίνω στὴ σημ. 2. Γιὰ τὸ χρόνο ἴδρυσης τῆς Σχολῆς βλ. τώρα καὶ τὶς σκέψεις πού ἐκφράζει ἡ Νίκη Παπατριανταφυλλοῦ-Θεοδωρίδη, «Ἡ Σχολὴ τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη. Χρονολογικά», *Ἑλληνικά* 32 (1980), 360–364.

του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, με διδάσκαλο τὸ μεγάλο χαρτοφύλακα τοῦ Πατριαρχείου Ἰωάννη Καρυοφύλλη, ὁ «ἄρχων κυρίτζης»⁴² Μανολάκης ἀποφασίζει, «καὶ ὑπὸ τῆς τῶν συνόντων αὐτῶ ἀγαθῶν προτροπῆς ποδηγετηθεὶς»⁴³, ἀντὶ νὰ ἐνισχύσει τὴν ὑπάρχουσα καὶ ἐπίσημη, νὰ χορηγήσει τὴν ἴδρυση ἄλλης Σχολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ ἰδιαίτερη οἰκονομικὴ διαχείριση καὶ νὰ τὴν ὑπαγάγει σ' ἓνα ἄλλο Πατριαρχεῖο, τῶν Ἱεροσολύμων; Τί ἄλλο σημαίνει παρὰ ὅτι οἱ κύκλοι ποὺ ἴδρυσαν τὴ νέα Σχολὴ δὲν ἀνήκαν καὶ δὲν ἐλέγχονταν ἀπὸ τὴν ἐξουσία ποὺ ἔδρευε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως⁴⁴;

Μὲ τοὺς κύκλους αὐτοὺς συνεργάστηκε ὁ Μαυροκορδάτος ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιστροφή ἀπὸ τὶς σπουδές του, τὸ 1665, στὴν

42. Ἔτσι χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Νεκτάριο στὴν «Ὁμιλία εἰς τὰ Θεοφάνεια» ποὺ ἐκφώνησε στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν 6η Ἰανουαρίου 1663· βλ. τὸ κείμενο εἰς Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Συμβολή...», σ. 11 στ. 40. Πὰ τὴν κοινωνιολογικὴ σημασία τοῦ ὄρου «κυρίτζης» βλ. [Μ. Δ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ,] «Μνημείων γραπτῶν περιουσιναγωγῆ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 1 (1881), 20–21.

43. Ὅπως ἀναφέρεται στὸ ἐπικυρωτικὸ πατριαρχικὸ γράμμα τῆς 1ης Ἰουνίου 1663· βλ. τὸ χωρίο στὴν ἐκδοση τοῦ γράμματος στὸ περιοδικὸ *Σωτήρ* 13 (1890), 146. Γιὰ τὶς δημοσιεύσεις ποὺ γνώρισε τὸ ἔγγραφο βλ. Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *ὁ.π.*, σ. 5 σημ. 5· βλ. τὴν τῶρα καὶ BORIS FONKITCH, «Τὸ Πατριαρχικὸ ἔγγραφο γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς Σχολῆς τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ καὶ τὸ ἀντίγραφο τῆς Πετρούπολης», *Θησαυρίσματα* 26 (1996), 309–316.

44. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπικύρωση μὲ πατριαρχικὴ πράξη δὲν ἔγινε παρὰ ἀφοῦ πέρασαν δύο χρόνια καὶ ἀφοῦ στὸ μεταξὺ εἶχε ἀλλάξει ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Πὰ τὸ πρόσωπο τοῦ νέου πατριάρχη καὶ τὴν κοινωνικὴ του προέλευση βλ. ΔΗΜ. Π. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, «Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Διονύσιος Γ' ὁ Βαρδαλῆς (1662 – 1665)», *Ἐναῖσμα... Χρυσόστομον Παπαδοπούλου*, Ἀθήνα 1931, σ. 318 ἐπ. Τὸ ἐπικυρωτικὸ ἔγγραφο τὸ σχετικὸ μὲ τὴ Σχολὴ τὸ συνυπογράφει καὶ ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων.

Κωνσταντινούπολη. Και ήταν μιὰ ένσυνείδητη πράξη έκλογής, γιατί του είχε τεθεί ένα δίλημμα: νά διαλέξει τήν έπίσημη και πατριαρχική ή τή σχολή Μανολάκη⁴⁵. Διάλεξε τή δεύτερη — με τó χορηγό τής όποίας θά έχει κοινές οικονομικές σχέσεις⁴⁶— και άγωνίστηκε για τόν κοινό σκοπό.

Λίγο άργότερα, θά άρχίσει νά άνεβαίνει τήν κλίμακα τών κοσμικών άξιωμάτων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, όί Φαναριώτες νά κατακτούν τούς στόχους τους και ή Σχολή, στήν όποία δίδαξε τó μάθημα Φυσιολογίας, θά άρχίσει νά θεωρείται ώς «αύτονόητη» συνέχεια τής Πατριαρχικής.

V

Τό μάθημα Φυσιολογίας φιλολογικά συνιστά ένα σχόλιο στο 'Υπόμνημα του Θεόφιλου Κορυδαλέα στο έργο του Άριστοτέλη «Περὶ γενέσεως και φθορᾶς»⁴⁷. Κατά συνέπεια ή όριστική κριτική έκδοσή του θά γίνει άφοῦ θά έχουν συγκεντρωθεί τὰ δεκάδες εκείνα χειρόγραφα που παραδίδουν τó 'Υπόμνημα του Κορυδαλέα μαζί με τὰ σχόλια του Μαυροκορδάτου. Έδω τó έκδίδω από τρία άντιπροσωπευτικά χειρόγραφα. Τὰ δύο από αυτά σώζουν

45. Η ίδρυση τής νέας Σχολής και ή ύστερα από δύο χρόνια επικύρωσή της δέν σήμαινε και τήν παύση λειτουργίας τής έπίσημης Πατριαρχικής Σχολής, που λειτουργούσε παράλληλα μέχρι τó 1664. Στο τέλος του χρόνου αυτού, ό διδάσκαλος τής Πατριαρχικής Ίωάννης Καρυοφύλλης παραιτείται (βλ. Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, Άθήνα 1966, σ. 202-203, σύμφωνα με στοιχεία που του παραχώρησε ό Μανούσκακας) και είναι πιθανό ότι και ή Σχολή Μανολάκη είχε μείνει χωρίς διδάσκαλο (Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΚΑΚΑΣ, «Συμβολή...», σ. 24 έπ.) όταν ό Μαυροκορδάτος έφθανε στήν Κωνσταντινούπολη.

46. Βλ. όσα άναφέρω στη σημείωση 3.

47. Για τή φιλογολική θέση του σχολίου στο 'Υπόμνημα του Κορυδαλέα βλ. τó μελέτημά μου «Ο Άλέξανδρος Μαυροκορδάτος και τó "Υπόμνημα" του Κορυδαλέα...», 313 έπ.· και έδω τρίτο Μέρος, Ι, σ. 173 έπ.

αὐτούσιο τὸ κείμενο τοῦ Κορυδαλέα καὶ τὸ μάθημα συνιστᾷ «σχόλιον περὶ τὴν ὄψαν»· ἀντίθετα στὸ τρίτο χειρόγραφο, ποὺ σώζει μόνον σχόλια τοῦ Μαυροκορδάτου, εἶναι τμήμα τοῦ ἐνιαίου κειμένου.

Τὰ χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποιοῦνται

1. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῃς ἀρ. 1173. Χειρόγραφο τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰώνα. Ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τοὺς ἸΩΑΝΝΗ καὶ ΑΛΚΙΒΙΑΔΗ ΣΑΚΕΛΛΙΩΝΑ, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῃς τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, σ. 213. Συμπληρωματικὴ περιγραφή τῶν περιεχομένων στὰ φύλλα 146^Γ–154^Υ σχολίων τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου ποὺ παραδίδονται μὲ τὴν ἐπιγραφή «Ψυχαγωγίαι εἰς τὴν περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς παράφρασιν τοῦ κυρίου Ἀλεξάνδρου» ἔχω δώσει στὸ μελέτημά μου «Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τὸ “Ἐπὶ τὸν Κορυδαλέα...”», σ. 313 ἐπ. καὶ μὲ περισσότερα στοιχεῖα στὴν ἐδῶ δημοσίευσή του (βλ. τρίτο Μέρος, I, σ. 173 ἐπ.).

Τὸ σχόλιο – μάθημα Φυσιολογίας στὰ φφ. 151^Υ–152^Γ.

2. Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη ἀρ. 284. Χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰώνα (1744). Ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ–ΚΕΡΑΜΕΑ στὸν τέταρτο τόμο τῆς *Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκῃς*, Πετρούπολη 1899, σ. 260. Σώζει τὸ Ἐπὶ τὸν Κορυδαλέα στὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» τοῦ Ἀριστοτέλη ἀλλὰ ἐπιγράφεται «Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς ζητήματα». Φέρει πυκνὰ σχόλια στὰ περιθώρια.

Τὸ σχόλιο καλύπτει τὰ περιθώρια τῶν σελίδων 301–302.

3. Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς ἀρ. 19. Χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰώνα. Ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ–ΚΕΡΑΜΕΑ, «Δύο κατάλογοι ἑλληνικῶν κωδίκων ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς καὶ τοῦ Ζωγραφεῖου», *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v'Konstantinopole*, τ. 14, Σόφια, D'gzaanva Petsatnista, 1909, σ. 45. Περιέχει τὸ Ἐπὶ τὸν Κορυδαλέα μὲ τὴν ἐπιγραφή «Τοῦ σοφωτάτου ἐξ ἀπορρήτων

ἐρμηνεία εἰς τὴν περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τοῦ Ἀριστοτέλους πραγματείαν». Φέρει σχόλια στὰ περιθώρια.

Τὸ σχόλιο καλύπτει τὰ περιθώρια τῶν σελίδων 303–305.

Τήρησα, κατ' ἀρχὴν, τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξη τῶν κεμμένων. Προσδιορίζω τὰ χειρόγραφα πού χρησιμοποιήσα μὲ τὰ ἀκόλουθα βραχυγραφικὰ στοιχεῖα: E = EBE 1173· M = Μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου 284· Γ = Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή 19.

Τὸ κείμενο

- 1 [151^v E, 301 M, 303 Γ] Πρῶτον μὲν οὖν τὰ ἐσθιόμενα οἶον ἀλέθεται τοῖς
 ὁδοῦσι ἐν τῷ στόματι, καὶ τῇ τοῦ πύσματος ἐπιμίξια οἶα ζύμης τινὸς
 χορηγούμενης παρὰ τοῦ στομάχου ἀμυδρὰν τινα πέψιν λαμβάνει· εἶτα
 διὰ τοῦ οἰσοφάγου εἰς τὸν στόμαχον παραπέμπεται ἔνθα ὡς ἐν ἀγγείῳ
 5 συνεχόμενα τῇ θερμότητι τῶν παρακεμμένων ἐντοσθίων πέπτεται ἐψόμε-
 να καὶ εἰς χυμὸν τινα ὁμοειδῆ μεταβάλλεται, ὃν ὁ στόμαχος ὀχληρὸν
 γενόμενον ἑαυτῷ διὰ τὴν τῆς θερμότητος ὑπερβολὴν καυστικὴν γενομέ-
 νην μετὰ τὴν ἀποχωρῶσαν τῶν ἐδεσμάτων πέψιν, ἣ καὶ δι' ἄλλην τινὰ αἰτίαν
 τὴν τοῦ συνεχομένου καταναγκάζουσαν ἔκκρισιν· ἐκ φύσεως γὰρ
 10 ἕκαστον τὸ μαχόμενον ἑαυτῷ ὡς ἔχει δυνάμεως ἐξωθεῖ εἰς τὰ συνεχῆ
 μετατίθῃσιν ἔντερα· τούτοις δὲ πλείους τινὲς φλέβες αἷς οἱ νεώτεροι γαλα-
 κτοειδεῖς ὀνομάζουσι διὰ τὴν ὀρωμένην ἐν αὐταῖς λευκότητα ὑπὸ τοῦ
 συνεχομένου χυμοῦ ἀπὸ τοῦ κοινοῦ τῶν φλεβῶν στελέχους γενόμενα
 προσοῖσι χαίνουσαι τῇ τροφῇ, ἣν ἀπομάττουσαι ὅση ἂν λεπτομερεστέρα
 15 ἐστί, τὰ λοιπὰ ἐν τοῖς ἐντέροις καταλείπουσι διαχωρήσοντα, ὅταν τῷ τε
 βάρει, καὶ τῇ ὀρμύτῃ τῆς ἐνσταλαττούσης διὰ τοῦ χοληδόχου χολῆς
 ἐρεθίσωσι τὴν ἐκκριτικὴν τῶν ἐντέρων ἰσχὴν καὶ μεταφέρουσιν εἰς τὸ
 ἦπαρ ἵνα αἷματος εἰδὸς τι καὶ διάθεσιν λάβῃ καθαρθεῖσα τῆς χολῆς, οὐ
 μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς φλεψίν ὡς καὶ Γαληνὸς ὑπομνηνῆσκει ὑπάρχει δύνα-
 20 μίς τις αἷματος ποιητικῆ, καθ' ἣν καὶ πρὶν εἰς ἦπαρ ἀφικέσθαι τὸν ἐκ τῶν
 σιτίων ἀναδιδόμενον χυμὸν αἵματοῦν αὐτὸν αἰ φλέβες πεφύκασι, ὥστε ἡ
 τοῦ αἷματος γένεσις ἐν αὐταῖς ταῖς φλεψίν ἀρξαμένη, ἐν μὲν τῷ ἦπατι
 τελεωτέρα γίνεται, τελειοῦται δὲ ἀκριβῶς ἐν αὐτῇ τῇ καρδίᾳ ἥτις πηγὴ
 τῆς ἐμφύτου θερμότητος οὕσα καὶ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ἐστία, λεπτο-

25 ποιείται τὸ αἷμα καὶ εἰς τροφήν καθίστησιν ἐπιτήδειον δεῖ δὲ εἰδέναι ὅτι διττῶν ὄντων ἐν τῷ ζώῳ ἀγγείων τῶν μὲν λεγομένων φλεβῶν, τῶν δὲ ἀρτηριῶν διὰ μὲν τῶν φλεβῶν οὐ μόνον ἀπὸ τοῦ ἥπατος ἀλλ' ἀπὸ πάντων [304 Γ] τῶν μερῶν τὸ αἷμα εἰς τὴν καρδίαν οἶον ἀπὸ περιφερείας εἰς τὸ κέντρον ἀναρῶρεῖ, ἵνα τὸ μὲν ὑπὸ τοῦ ἥπατος τὴν ἐσχάτην λάβη τελειώθη-

30 τα· τὸ δ' ἀπὸ τῶν μερῶν ἐξατμισθὲν πάλιν ἀναλάβη τῇ τῶν πνευμάτων ἐπιμυξία τὴν προτέραν ὑπεροχὴν αὐτοῦ· πᾶσαι μὲν οὖν αἱ φλέβες πρῶτον εἰς τὸ ἥπαρ διακομίζουσι τὴν ἐν αὐταῖς ὑγρότητα· ἀπὸ δὲ τοῦ ἥπατος διὰ τῆς κοίλης εἰς τὸ δεξιὸν τῆς καρδίας ὡτίον εἰσρεῖ τὸ αἷμα, ἐν ᾧ ἐπιφύσεις τινὲς εἰσὶ τὴν τούτου εἴσοδον συγχωροῦσαι, κωλύουσαι δὲ τὴν ἐπιστρο-

35 φήν, καὶ πάλιν [152^Ε Ε] ἀπὸ τοῦ ὡτίου εἰς τὴν δεξιὰν τῆς καρδίας κοιλότητα εἰσρεῖ τὸ αἷμα, ἀπὸ δὲ ταύτης εἰς τὴν πνευμονικὴν ἀρτηρίαν ἐγχεῖται παρὰ τὴν γένεσιν ταύτης, ὁμοίως ἐπιφύσεων τινῶν τὴν ἐπάνοδον ἐμ- [302 Μ]ποδιζουσῶν, συγχωρουσῶν τὴν ἔξοδον ἢ δὲ πνευμονικὴ ἀρτηρία διὰ τῶν συναναστομώσεων, ἃς μετὰ τῆς πνευμονικῆς φλεβὸς ἴσχει

40 ἀποφορτίζει εἰς τὴν πνευμονικὴν φλέβα τὸ αἷμα· διὰ δὲ ταύτης λέμπεται εἰς τὴν ἀριστερὰν τῆς καρδίας κοιλότητα· ἐν ᾗ πάλιν ἐπιφύσεις εἰσὶ τὴν εἴσοδον μόνον συγχωροῦσαι· ἐν ταύτῃ τοιγαροῦν τῇ κοιλότητι πνευμάτων ἐμπίπταται τὸ αἷμα, καὶ διὰ τοῦ ἀριστεροῦ ὡτίου εἰς τὴν μεγάλην ἀρτηρίαν διαπερῶ, καὶ διὰ τῶν ταύτης κλάδων πλειόνων ὄντων εἰς

45 ἅπαντα μετοχετεύεται τὰ μέρη, καὶ τὴν ἀποχρῶσαν αὐτοῖς ἀπονεῖμαι τροφήν, πάλιν ἀποματτόμενον διὰ τῶν φλεβῶν κατὰ τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἐπάνεισιν ἐπὶ τὴν καρδίαν, ὥστε ἀληθῶς κύκλω φέρεσθαι τὸ αἷμα καὶ τὴν ἀθάνατον κίνησιν μιμεῖσθαι πῶς τῇ ἀενάφῃ ὅσῃ ἄσπτον φυλαττόμενον προσέτι σύμπνουν καὶ σύρῳρον σώζον τὸ σῶμα πλείους τε ἄλλας παρέχον

50 λυσιτελήσεις· ταῦτα μὲν οὖν οὐκ ἔγνω οἱ πάλοι, οὐ μαθήσεως ἐλλείψει, ἀλλὰ τῇ τῆς ἀνατομῆς ἀπειρία, ἣν πλείστον ὅσον ἠκρίβωσαν οἱ νεώτεροι, ἡμεῖς τε ἐν τῷ ἡμετέρῳ περὶ τῆς τῶν [305 Γ] πνευμόνων ἐνεργείας διὰ μακρῶν ἀποδεδείχαμεν, καὶ τὴν ποιητικὴν τῆς κυκλοφορίας ταύτης αἰτίαν ἀποδεδώκαμεν, ὅτι δηλαδὴ ὁ πνεύμων τῇ τε συστολῇ καὶ διαστολῇ

55 τῆς τραχείας ἀρτηρίας διὰ τῆς τοῦ ἀέρος εἰσπνοῆς τε καὶ ἐκπνοῆς τὴν κίνησιν ἀποτελεῖ τοῦ αἵματος διὰ μὲν τῆς εἰσπνοῆς διατείνων τοὺς τῆς τραχείας δακτυλίσκους καὶ παραπέμπων αὐτό, διὰ δὲ τῆς ἐκπνοῆς συστέλλων τε τὴν τραχείαν καὶ ἀναπέμπων αὐτό· καὶ ταῦτα μὲν ἄλις· εἰ δὲ Θεὸς διδῶ, διὰ μακροτέρων εἰρησεταιί που.

Ἑπόμνημα

11 οἱ νεώτεροι πβ. Gaspari Aselli, *De lactibus sive lacteis venis*, Mediolani 1627. 11-12 γαλακτοειδεῖς... φλέβες *venae lactae*, 19 Γαληνός ὑπομνησκει βλ. Γαληνοῦ, Ἔρρα, ἔκδοση Kühn 1825, τ. XV, 385. 53 οἱ νεώτεροι ὁ William Harvey καὶ οἱ ὄπαδοί του· πβ. W. Harvey, *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*, Francofurti 1628. 53 ἡμεῖς τε ἐν τῷ ἡμετέρῳ περὶ τῶν πνευμόνων ἐνεργείας Al. Maurocordato, *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis sive de motu et usu pulmonum*, Bononiae 1664.

1 ἐσθιόμενα: αἰσθιόμενα M, Γ | 2 πτύσματος: στόματος E· οἶα: οἶον M, Γ· ζήμης: ζήμης M, Γ | 3 χορηγουμένης: χωρηγουμένης E, Γ | 4 οἰσοφάγου: ἰσοφάγου M | 9 τὴν παραλείπει M | 9-10 ἐκ φύσεως... ἐξωθεῖ: ἐντὸς παρενθέσεως M | 11-12 γαλακτοειδεῖς: γαλαμωειδεῖς E· διὰ τὴν ὄρωμένην ἐν αὐταῖς: διὰ τὴν ἐν αὐταῖς ὄρωμένην M, Γ | 13 φλεβῶν: φλεφῶν E· στελέχους: στελέγους M· γενόμενα: γεννώμενα M· γενόμενα Γ | 16 δρυμύτητι: δρυμύτητι M, Γ· χοληδόχον: χολιδόχον M, E | 17 ἐρεθίσωσι: ἐρεθήσωσι M· μεταφέρουσι: μεταφέρωσι M | 19 ἐν ταῖς φλεψίν: ἐν αὐταῖς φλεψίν E· ἐν αὐταῖς ταῖς φλεψίν Γ | 25 τροφήν: τροφή M | 27 διὰ μὲν τῶν φλεβῶν παραλείπει Γ· ἀπό: ὑπό E | 28-30 οἶον... τὸ δ' παραλείπει Γ· οἶον ἐν ἀκροτάτῳ μέρει εἰς αὐτὴν μένει καὶ M | 29 ἐσχάτην: ἐχάτην E | 30 ἀπὸ τῶν: ἀπὸ πάντων τῶν M· τῆ: τὴν Γ | 34 κωλύουσαι: κωλύουσι M | 35-36 τῆς καρδίας κοιλότητα: κοιλότητα τῆς καρδίας Γ· τὴν παραλείπει E | 38 συγχωροῦσιν: καὶ συγχωροῦσιν M | 42 μόνον παραλείπει Γ· συγχωροῦσαι: συγχωροῦσιν E | 45 αὐτοῖς: αὐτῆς E | 46 διὰ παραλείπει M, Γ | 49 τὸ σῶμα: τὸ αἷμα M· παρέχον: παρέχων E | 52 ἡμεῖς τε: καὶ ἡμεῖς M· ἡμετέρῳ παραλείπει M· τῆς τῶν παραλείπει M, Γ | 52-53 διὰ μακρῶν... ταύτης παραλείπει M | 53 ταύτης: ταύτην Γ | 54 αἰτίαν ἀποδεδώκαμεν: ἀποδεδώκαμεν τὴν αἰτίαν M | 56 διατείνων: διατείνον E | 57 τῆς τραχείας: τὰς τραχείας E· παραπέμπων: παραπέμπον E· αὐτό: αὐτῷ M, Γ | 58 συστέλλων: συστέλλον E· ἀναπέμπων: ἀναπέμπον E· αὐτό: αὐτῷ M, Γ· μὲν παραλείπει M | 58-59 εἰ δὲ... που παραλείπει M.

II

Διεκδικώντας την εφαρμογή του βυζαντινού δικαίου σὲ θέματα κληρονομικῆς διαδοχῆς

Ἡ Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου μὲ τὴ διαθήκη της ἐξέφρασε τὴ βούλησή της γιὰ τὴν τύχη τῆς περιουσίας της μετὰ τὸ θάνατό της. Τὸ γεγονός ὁμως πὼς δὲν ἐκτελέστηκαν ὅσα ἀνέφερε στὴ διαθήκη της, ἐπειδὴ κάποιος ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερόμενους ζήτησε τὴν εφαρμογὴ τῶν διατάξεων τοῦ ὀθωμανικοῦ δικαίου, ἀποκαλύπτει μιὰ σύγκρουση ἀνάμεσα σὲ δύο τάξεις δικαίου πού ἴσχυαν γιὰ τοὺς χριστιανούς πού ζοῦσαν στὴν ἐπικράτεια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ συμπεριφορὰ ὡστόσο τοῦ γιοῦ τῆς Ρωξάνδρας, τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, νὰ ζητήσει ὀκτὼ χρόνια μετὰ τὸ θάνατό της τὴν ἀναψηλάφηση τῆς ὑπόθεσης καὶ τὴν εφαρμογὴ τῶν διατάξεων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἀποκαλύπτει πτυχές ἀπὸ τὴν ἄνοδο τῶν Φαναριωτῶν.

I

Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ὄροι τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης ἔφεραν στὴν ἐπιφάνεια ἓνα παράξενο, σὲ πρώτη ὄψη, φαινόμενο: οἱ χριστιανοὶ τῆς αὐτοκρατορίας εἶχαν γιὰ ὀρισμένους τομεῖς τῶν βιοτικῶν τους σχέσεων τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιλέξουν ἀνάμεσα σὲ δύο τάξεις δικαίου, στοῦ βυζαντινοῦ ἢ τὸ ὀθωμανικὸ δίκαιο. Πὰ τὴ λύση τοῦ γάμου του, γιὰ παράδειγμα, ὁ χριστιανὸς πού ζοῦσε στοῦ πλαίσιο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας μποροῦσε νὰ προστρέξει στοῦ ἐκκλησιαστικὸ του κριτήριου, τὸ ὁποῖο θὰ ἐφάρμοζε διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου γιὰ νὰ διαμορφώσει τὴ δικανικὴ του κρίση, ἢ

Δημοσιεύτηκε στὸν *Ἐρανιστὴ* 22 (1999), σ. 29–43 μὲ τὸν τίτλο «Γύρω ἀπὸ τὴ διαθήκη τῆς Ρωξάνδρας Μαυροκορδάτου († 1684). Νομικὰ καὶ Φαναριώτικα».

νά προσφύγει στὸν Ὄθωμανὸ κριτὴ, πού θά ἔκρινε τὴν ὑπόθεσή του κατὰ τὶς διατάξεις τοῦ δικοῦ του δικαίου¹.

Τὸ ζήτημα ποιά τάξη δικαίου θά ἐπέλεγε ὁ χριστιανὸς γιὰ νὰ προσφύγει δὲν ἦταν νομικό· ἦταν θέμα ἄλλης φύσεως, «πολιτικό», κοινωνιολογικό. Ἡ κοινωνία βέβαια τῶν χριστιανῶν προσπαθοῦσε, ὅπως ἦταν φυσικό, νὰ κρατήσει μὲ κάθε μέσο τοὺς χριστιανούς πού ζοῦσαν στὴν αὐτοκρατορία στὴ δική της νομικὴ τάξη, καὶ ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, ὁ ἐξουσιαστικὸς θεσμὸς αὐτῆς τῆς κοινωνίας, ἀπειλοῦσε συχνὰ καὶ μὲ ἀφορισμὸ ὅσους ἐπέλεγαν νὰ λύσουν τὶς ὅποιες διαφορὲς τοὺς μὲ ἄλλον τρόπο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κριτηρίου². Ἀπειλὴ τὴν ὁποία ὅμως ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία δὲν τὴ θεωροῦσε ὡς ἀμφισβήτηση τῆς κυριαρχίας της, ἀφοῦ ἡ πολιτικὴ της δὲν ἦταν νὰ ἀποδώσει μὲ μιᾶς μορφῆς *Constitutio Antoniana* τὴν ἴδια νομικὴ ὑπόσταση σὲ ὅλους τοὺς ὑπηκόους της ἀλλὰ νὰ διατηρήσει τὶς διαφορὲς στὸ νομικὸ καθεστῶς —καὶ τὶς οἰκονομικὲς συνέπειες πού αὐτὸ συνεπαγόταν. «Τὸ χαράτζι ἀποτελεῖ τὴ δύναμη τῶν Μουσουλμάνων», δήλωνε τὸν 8ο αἰῶνα ἕνας μουσουλμάνος διοικητῆς τῆς Σαμαρκάνδης³ καὶ τὴν ἴδια περίπου φιλοσοφία φαίνεται ὅτι διατήρησαν τελικὰ καὶ οἱ κατακτητὲς τῆς Κωνσταντινούπολης τὸν 15ο αἰῶνα⁴.

1. Γιὰ τὴν προσφυγὴ χριστιανῶν στὸν ἱεροδίκη τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὶς περιπτώσεις λύσης ἐνὸς γάμου καὶ γιὰ τὴ φόρμουλα μὲ τὴν ὁποία τοὺς δεχόταν βλ. ΔΗΜ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ, «Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς τῶν Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν* τ. 8 —*Μνημόσυνον Περικλέους Βιζουκίδου*—, Θεσσαλονίκη 1960–1963, σ. 243–244.

2. Γενικότερα γιὰ τὸν ἀφορισμὸ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας βλ. τὴ μελέτη τοῦ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ἀφορισμός. Ἡ προσαρμογὴ μιᾶς ποινῆς στὶς ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1997.

3. Βλ. ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Δέκα τουρκικὰ ἐγγράφα γιὰ τὴν Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (1483–1567)*, Ἀθήνα 1996, σ. 54.

4. Γιὰ τὰ πολιτικὰ διλήμματα τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης βλ. D. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Les mécanismes d'une

“Όσον αφορά τὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν, ἀπὸ πολὺ νωρὶς προσπάθησε νὰ θέσει τοὺς φραγμοὺς ἐκείνους ποὺ θεώρησε πρόσφορους γιὰ νὰ κρατήσει τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς στοὺς κόλπους τῆς ἀλλὰ καὶ νὰ δώσει, μὲ κάποιες δικλείδες ἀσφαλείας, τὴ δυνατότητα σὲ κείνους ποὺ ἤθελαν νὰ ἐπιστρέψουν —γνωρίζοντας καλὰ ὅτι ἡ ἀπόλυτη αὐστηρότητα σὲ τέτοιες περιπτώσεις θὰ ὀδηγοῦσε μὲ ἀκρίβεια στὸν ἐξισλαμισμό τους. «Ἀπὸ πολὺ νωρὶς»: ἓνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα παραδείγματα ποὺ ἔχουμε ἐντοπίζει ἀνάγεται στὸ 1477. Τότε, εἴκοσι περίπου χρόνια μετὰ τὴν Ἄλωση, ὁ Μάξιμος Γ' στέλνει μίαν ἐγκύκλιον στοὺς χριστιανούς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας γιὰ νὰ τοὺς νουθετήσῃ καὶ γιὰ νὰ τοὺς ἀνακοινώσῃ τὶς ἀποφάσεις ποὺ ἔλαβε μὲ εὐρείας συνθέσεως σύνοδος ποὺ εἶχε συνέλθει, μὲ πρωτοβουλία του, στὴν Κωνσταντινούπολη⁵. Στὴν ἐγκύκλιον λοιπὸν αὐτὴ ἀπειλοῦνται μὲ τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ ὅσοι εἶχαν κάνει χριστιανικὸ γάμο καὶ δὲν φρόντιζαν νὰ λύσουν τὸ γάμο τους μέσω τῆς Ἐκκλησίας· μὲ τὴν ἴδια ὁμως ποινὴ ἀπειλοῦνται καὶ ὅσοι δὲν ρύθμιζαν μέσω τῆς Ἐκκλησίας τὰ ζητήματα τῆς προίκας. Γνωρίζοντας ὡστόσο καλὰ ὅτι ἀπὸ τὴν ἐπιλογή, κάποια στιγμή τῆς ζωῆς τους, τῆς ἄλλης τάξης δικαίου μοροῦσαν οἱ χριστιανοὶ νὰ ὀδηγηθοῦν στὴν ὑπέρβαση τῶν ὁρίων τῆς κοινωνίας τους, νομοθετοῦνται διατάξεις μὲ πῶ εὐέλκτο περιεχόμενο. Πὰ παράδειγμα, ἀπαγορεύεται ἡ σύναψη γάμου διὰ καπηνίου⁶ καί, ἐπειδὴ μὲ τὴν πράξη τους αὐτὴ εἶναι σὰν νὰ ἀρνοῦνται τὴ χριστιανικὴ πίστη, δὲν θὰ ἀξιωθοῦν ταφῆς —ἀν δὲν μετανοήσουν. Ἄν μετανοήσουν, ἐπιστρέφουν στὴν κοινωνία τῶν χρι-

Conquête: adaptations politiques et statut économique des conquis dans le cadre de l'Empire Ottoman, *Économies méditerranéennes; équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, τ. 3, Ἀθήνα 1986, σ. 191–204.

5. Τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου σώζεται στὸν κώδικα Laurent. gr. Pl. LIX, 13· δὲν ἔχει δημοσιευτεῖ καὶ ἔχω ἐξαγγεῖλει τὴν ἔκδοσή του.

6. Βλ. σχετικά Νικ. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Κεπήνιον. Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ θεσμοῦ τοῦ πολιτικοῦ γάμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Γ. Λιτζερόπουλο*, Ἀθήνα 1985, σ. 205–235, ὅπου τὴν ἀρχαιότερη μαρτυρία τὴν ἐντοπίζει στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ.

στιανών: «Τοὺς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν εὐλογίαν τῆς ἐκκλησίας ἀφιέ-
ντας καὶ ἐθνικῶ τρόπῳ καπηνιαζομένους, ὡς τὴν πίστιν ἀρνούμέ-
νους, ἀσυγχωρήτους ἔχομεν καὶ μηδὲ ταφῆς ἀξιούσθωσαν, εἰ μὴ
μετανοήσουσιν», διαβάζουμε στὴν ἐγκύκλιο.

Παλαιά, ὅπως διαπιστώσαμε, ἦταν ἡ προσπάθεια τῆς κοινωνίας
τῶν χριστιανῶν νὰ κρατήσῃ στὸ πλαίσιο τῆς τὰ μέλη τῆς· χρήσιμος
ὅμως γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα εἶναι καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τῶν περιπτώ-
σεων ἐκεῖνων ποὺ χριστιανοὶ ἐπιλέγουν τὸ ἄλλο σύστημα δικαίου
γιὰ νὰ ρυθμίσουν κάποια βιοτικὴ τους σχέση. Εἶναι χρήσιμη ἡ μελέ-
τη τῶν παραβιάσεων ὄχι μόνο γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ τὸ ποσοστὸ ἐπιτυ-
χίας τῆς συσπείρωσης τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ γιατί
προσφέρει συνήθως ποικίλης μορφῆς ἱστορικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴν κοινω-
νία ποὺ ζοῦσε στὸν κλοιὸ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Τοὺς μηχανι-
σμοὺς μιᾶς τέτοιας περιπτώσεως παραβιάσεως ἀλλὰ καὶ ἐπιστροφῆς
στὸν κανόνα θὰ ἤθελα νὰ παρουσιάσω ἐδῶ: πρόκειται γιὰ μὴν
ὑπόθεση κληρονομικοῦ δικαίου ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεῦτερο
μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ προσφέρει χρήσιμα, νομίζω, στοιχεῖα καὶ
γιὰ τὸν μεταβυζαντινὸ νομικὸ βίο καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νεοελλη-
νικῆς κοινωνίας τὴν περίοδο τῆς ἀνόδου τῶν Φαναριωτῶν.

II

Τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἀντλήσω στοιχεῖα γιὰ νὰ τὴν παρουσιά-
σω εἶναι τρεῖς ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου
Μαυροκορδάτου (1641–1709): δύο δικές του καὶ μιὰ ἐπιστολὴ ποὺ
ἔλαβε —χρονολογημένες ὅλες στὰ 1693.

Καὶ οἱ τρεῖς ἐπιστολὲς εἶναι πρωτότυπες καὶ σώζονται συσταχω-
μένες στὸν κώδικα ποὺ σώζεται σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμα-
νικῆς Ἀκαδημίας μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 974: πρόκειται γιὰ τὸν
λεγόμενον κώδικα τοῦ Κριτίου, στὸν ὁποῖο ἔχουν συσταχθεῖ πρωτό-
τυπες κυρίως ἐπιστολὲς Ἑλλήνων λογίων τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰ.⁷

7. Βλ. ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Νικολάου Κριτίου τοῦ Μεγάλου Ἐκκλη-
σιαρχου, Συλλογὴ αὐτογράφων ἐπιστολῶν τοῦ δεκάτου ἐβδόμου καὶ

Οί δύο επιστολές του Μαυροκορδάτου εκδόθηκαν πρόσφατα⁸, ενώ η τρίτη επιστολή που είναι αυτόγραφη του Ραλάκη Καρυοφύλλη και απευθύνεται στον Μαυροκορδάτο είναι, όσο γνωρίζω, ανέκδοτη⁹.

Το ιστορικό της υπόθεσης, όπως εξάγεται από τα τρία αυτά σωζόμενα επιστολικά κείμενα¹⁰, είναι το ακόλουθο.

Όταν η Ζωή Μαυροκορδάτου, θυγατέρα του Νικολάου Μαυροκορδάτου και της Ρωξάνδρας Σκαρλάτου Βοδινοῦ¹¹, παντρεύτηκε τον Μανολάκη Καρυοφύλλη, τον γιό του Ἰωάννη Καρυοφύλλη, προικίστηκε¹². Τό γεγονός αὐτό τό ἔλαβε ὑπόψη τῆς ἡ μητέρα τῆς ὅταν μέ τή διάταξη τῆς τελευταίας βούλησῆς τῆς προσδιόρισε

δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 4 (1907), 206–224. Τόν κώδικα ἔχει περιγράψει ἀναλυτικά ὁ ΝΕΣΤΩΡ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ, *Catalogul manuscriselor grecești*, τ. 2, Βουκουρέστι 1940, σ. 72–116. Δέν ἔχει ὡς τώρα ἀποκαλυφθεῖ ἡ ταυτότητα ἐκείνου πού πραγματικά συγκρότησε τόν κώδικα, οὔτε ἔχουν ἐντοπιστεῖ οἱ διάφοροι κτήτορες του, πρὶν φτάσει στήν οἰκογένεια Ράλλη· θά χρειαστεῖ νά ἐπανεῖλω στά ζητήματα αὐτά.

8. P. CERNOVODEANU — M. CARATAȘU, «Correspondance diplomatique d'Alexandre Mavrocordato l'exaropite, 1676–1703», *Revue des Études sud-est européennes* 20 (1982), 331–333.

9. Θά δημοσιευτεῖ πάντως στήν ἔκδοση τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου πού ἔτομάζω.

10. Ὅσο γνωρίζω δέν σώζονται ἄλλα ἔγγραφα γιά τήν ὑπόθεση αὐτή.

11. Ὁ Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ στή μελέτη του *Ἀνέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547–1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν Ὁρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα*, Βενετία 1968, σ. 76, ὑπέδειξε ὅτι τὸ πατρικὸ ἐπώνυμο τῆς Ρωξάνδρας ἦταν Βοδινοῦ· Σκαρλάτος ἦταν τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τῆς. Ἀπὸ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. ΜΑΝΟΥΗΛ Ι. ΓΕΔΕΩΝ, «Ρωξάννη Σκαρλάτου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 4 (1884), 505–508.

12. Ἡ Ζωὴ γεννήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη στίς 10 Ἰανουαρίου τοῦ 1653, σύμφωνα μέ τὴν ιδιόχειρη ἐνθύμηση πού σημείωσε ὁ πατέρα τῆς στὰ ἐμπρὸς παράφυλλα ἐντυπου βιβλίου, ἔκδοση Ἄλδου Μανούτιου, τοῦ 1518. Στὸ ἴδιο αὐτὸ βιβλίο ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος συνέχισε νά

τήν τύχη τῶν περιουσιακῶν της στοιχείων μετὰ τὸ θάνατό της: στή διαθήκη ποὺ συνέταξε —ὁ ἄνδρας της εἶχε πεθάνει ἄρκετὰ χρόνια πρὶν¹³— συνυπολόγισε ὅτι ἡ θυγατέρα της εἶχε πάρει ἓνα μέρος τῆς γονικῆς περιουσίας ὡς προίκα καὶ ἀνάλογα προσδιόρισε τὰ μερίδια γιὰ τοὺς ἄλλους κληρονόμους¹⁴.

“Ὅταν ὁμως στὰ 1684 πεθαίνει ἡ Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου, ἡ οἰκογένεια τοῦ γαμπροῦ ζήτησε —καὶ κατόρθωσε— ἡ ἐπαγωγή τῆς κληρονομίᾳς νὰ γίνει «τουρκικώτερα», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Ζωῆς, τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, δηλαδή νὰ ἐφαρμοστεῖ γιὰ τὴν κληρονομικὴ διαδοχὴ της τὸ ὀθωμανικὸ δίκαιο ποὺ δὲν ἐγνώριζε τὸν διὰ διαθήκης προσδιορισμὸ τῶν κληρονομικῶν μερίδων, οὔτε ἀναγνώριζε τὸ θεσμὸ τῆς συνεισφορᾶς¹⁵.

καταγράφει τὶς γεννήσεις τῶν δικῶν του παιδιῶν. Τὸ ἔντυπο, ποὺ ἔχει τὴν ἐπιγραφή *Πάντα τὰ κατ' ἐξοχὴν καλούμενα θείας δηλαδή γραφῆς παλαιᾶς τε καὶ νέας*, βρέθηκε στή Βιβλιοθήκη τῆς Σχολῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸ Κόρθιο τῆς Ἀνδρου· βλ. ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Γενεαλογικὰ σημεῖώματα Νικολάου καὶ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων», *Ἐπετηρὶς* [Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός], 3 (1899), 139–141 καὶ ΔΗΜ. Π. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, «Χρονικὰ καὶ ἱστορικὰ σημεῖώματα ἐκ τῶν ἐν τῇ νήσῳ Ἀνδρῶν χειρογράφων κωδίκων καὶ παραφύλλων παλαιῶν ἐντύπων βιβλίων ἀπὸ τοῦ ἔτους 1193 μέχρι τοῦ 1853», *Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον* 5 (1930), 79–83.

13. Ὁ ÉMILE LEGRAND, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople rédigée d'après des documents inédits*, Παρίσι 1900, σ. 9, θέτει ὡς terminus post quem τὸ 1652· δεδομένου ὅμως ὅτι στὰ ἰδιόχειρα σημεῖωμάτά του (βλ. τὴν προηγούμενη σημεῖωση) ἔχει καταγράψει καὶ τὴ γέννηση τῆς θυγατέρας του Ζωῆς, ποὺ ὅπως εἶδαμε γεννήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη στίς 10 Ἰανουαρίου τοῦ 1653, τὸ ὄριο θὰ πρέπει νὰ μετατεθεῖ ἀνάλογα.

14. Ἡ διαθήκη τῆς Ρωξάνδρας Μαυροκορδάτου δὲν σώζεται σήμερον· σὸς ὅταν πάντως στὰ χέρια τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τὸ 1693, ὅπως ρητὰ δηλώνει στήν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Παλάκη Καρυοφύλλη μὲ ἡμερομηνία 18 Ἰανουαρίου 1693: «τῆς εὐρισκομένης ἔτι καὶ νῦν μητρικῆς διαθήκης».

15. Βλ. πρόχειρα Δ. Ν. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, *Ἱερονομικὸν κληρονομικὸν τῶν Μωαμεθανῶν δίκαιον Φεραῖς*, Ἀθήνα 1915, σ. 7 ἑπ. Πβ. καὶ ΔΗΜ. Σ. ΓΚΙ-

πρακτικό αποτέλεσμα, ή ήδη προικισθείσα θυγατέρα να πάρει τελικά μερίδιο πολύ μεγαλύτερο από τους άλλους κληρονόμους της Ρωξάνδρας Μαυροκορδάτου.

Όκτώ χρόνια αργότερα, στα τέλη του 1692, όταν έχουν πιά πεθάνει η Ζωή, ο άνδρας της και το παιδί τους, ο αδελφός της, ο Άλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ζητά από την οικογένεια Καρνοφύλλη την αναψηλάφηση της υποθέσεως και την εφαρμογή των διατάξεων «των πολιτικῶν τῶν χριστιανῶν νόμων» προκειμένου το μερίδιο τῆς ἀδελφῆς του να προσδιοριστεί ἀναδρομικά κατά τὸ βυζαντινὸ δίκαιο.

Τὸ αἴτημά του τὸ ἐκθέτει στὸν Ραλάκη Καρνοφύλλη, τὸν ἀδελφὸ τοῦ ἀνδρα τῆς ἀδελφῆς του, σὲ προφορική συζήτηση πού εἶχε μαζί του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοῦ θέτει μιὰ διορία γιὰ νὰ τὸ διακανόνισι. Ἐκεῖνος τὴν ἀποδέχεται ὕστερα ὁμως ὑπαναχωρεῖ, ἀφήνει νὰ περάσει ἀπρακτὴ ἢ προθεσμία στὴν ὁποία εἶχε συναίνεσι καί, ἕνα μῆνα μετὰ, στέλνει μιὰ ἐπιστολὴ στὸν Μαυροκορδάτο, στὴν Ἀδριανούπολη ὅπου βρισκόταν, γνωστοποιώντας τὶς νέες ἀπόψεις του γιὰ τὴν ὑπόθεση. Τὸ ἐπιστολικὸ αὐτὸ κείμενο τοῦ Καρνοφύλλη λανθάνει, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Μαυροκορδάτου πού σώζεται φαίνεται πὼς ὑποστήριξε ὅτι ὅλα ἔγιναν νόμιμα καὶ πὼς ἂν εἶχε διαφορετικὴ γνώμη θὰ μπορούσε νὰ προσφύγει στὸν «κριτῆ», προφανῶς στὸν Ὄθωμανὸ δικαστῆ. Ἀπάντηση πού ἐξοργίζει βέβαια τὸν Μαυροκορδάτο. Τὸν ἐγκαλεῖ γιὰ τὴν ὑπαναχώρησή του: «ἔπρεπεν ἢ τότε εἰς τὴν Πόλιν νὰ μὴ δεχθῆ [ἢ ἐντιμότης σου] τὴν διωρίαν, καὶ νὰ κάμη [τότε] ταύτην τὴν ζήτησιν, ἢ περνῶντας τόσοσ καιρὸς νὰ ἀποκριθῆ διακριτικώτερα». Ποιὰ εἶναι ἡ «ζήτησις» τοῦ Καρνοφύλλη πού ὑπονοεῖ στὴν ἐπιστολὴ του ὁ Μαυροκορδάτος, ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὴν ἐπόμενη παράγραφο: «Ὡς φαίνεται γράφει [ἢ ἐντιμότης σου] νὰ κάμω ἀγωγὴν, τοῦτο θέλει νὰ εἰπῆ».

ΝΗΣ, «Ἀνέκδοτον ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικῆς διαδοχῆς κατὰ τὸ ὀθωμανικὸν δίκαιον», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 27 (1957), 272-291.

‘Ο Μαυροκορδάτος στην απαντητική επιστολή του θέλει να δείξει ότι δεν φοβάται για την έκβαση της υπόθεσης ακόμα και αν εφαρμοστεί τὸ ὀθωμανικὸ δίκαιο, κάνει λόγο γιὰ φετβάδες πού θὰ προσκομίσει, γιὰ γνωμοδοτήσεις δηλαδή πού θὰ δείξουν ὅτι τὸ δίκαιο εἶναι μὲ τὸ μέρος του. Τὸ καλύτερό του ὅμως ὄπλο εἶναι δικονομικῆς φύσης καὶ τὸ προβάλλει ὅσο πιὸ δραματικά μπορεῖ στὸν ἀντίδικό του: «ἡ ἀγωγή», κατὰ τὸ ὀθωμανικὸ δίκαιο πού θέλεις νὰ εφαρμοστεῖ, «διὰ γράμματος δὲν γίνεται, ἀλλὰ διὰ στόματος, καὶ συμπαρόντων ἀμφοτέρων ἡμῶν, καὶ ἔμπροσθεν κριτοῦ»¹⁶. ‘Ο Μαυροκορδάτος εἶναι βέβαια κάτοικος Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως καὶ ὁ Καρυοφύλλης, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ γίνει ἡ ἀγωγή· βρίσκεται ὅμως τότε στὴν Ἀδριανούπολη ὡς γενικὸς διερμηνεὺς τῆς Πύλης, καὶ τὴ δωσιδικία πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ φαίνεται νὰ προβάλλει ὅταν συμπληρώνει λίγο πιὸ κάτω στὴν ἐπιστολή του: «μετὰ δωριάν εἴκοσιν ἡμερῶν ἢ θέλει ἔλθῃ μοναχὴ τῆς [ἡ ἐντιμότης σου], ἢ θέλει τὴν φέρομεν» —προφανῶς μὲ τὴ βία.

Ἀνακεφαλαιῶν πρὶν προχωρήσω· ἡ ἐπαγωγή τῆς κληρονομίας τῆς Ρωξάνδρας Μαυροκορδάτου ἔγινε κατὰ τὶς διατάξεις τοῦ ὀθωμανικοῦ δικαίου καὶ ὁ γιὸς τῆς Ἀλέξανδρος ὀκτῶ χρόνια ἀργότερα ζητᾷ τὴν ἀναψηλάφηση τῆς υπόθεσης καὶ τὴν ἐφαρμογὴ στὴν περίπτωση τῆς κληρονομίας τῆς μητέρας του τῶν διατάξεων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου.

Αὐτὴ εἶναι ἡ νομικὴ βάση τοῦ αἰτήματός του, τὴν ὁποία ἀσφαλῶς θὰ ἐξέθεσε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, ὅταν πρωτοσυναντήθηκε μὲ τὸν Καρυοφύλλη στὴν Κωνσταντινούπολη. Νομικὴ βάση τὴν ὁποία, ὅπως εἶδαμε, ἀπέρριψε ὁ Καρυοφύλλης.

‘Οταν λοιπὸν στὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Μαυροκορδάτο, μὲ ἡμερομηνία 30 Ἰανουαρίου 1693, ὁ Καρυοφύλλης γράφει «ὅτι ἐπειδὴ ἡ σὴ σοφολογιότης προβάλλουσα τοὺς ἱερούς τῆς χριστιανῶν Ἐκκλησίας νόμους εὐαρεστεῖται εἰς τὴν ἐκείνων ἀπόφα-

16. Πὰ τὰ δικονομικά τοῦ μουσουλμανικοῦ δικαίου βλ. L. MILLIOT, *Introduction à l'étude du droit musulman*, Παρίσι 1953, σ. 725 ἑπ.

σιν, και ἡμεῖς ὄχι μόνον και στέργομεν και ὑποτασσόμεθα ἀλλὰ και χάριτας αὐτῇ ὁμολογοῦμεν», πρόκειται για καθαρὴ ἀναδίπλωση περιτυλιγμένη σὲ μεγάλη δόση ὑποκρισίας. Ἀναδίπλωση ποὺ τὴν προκάλεσε ὁ δικονομικὸς ἐλιγμὸς τοῦ Μαυροκορδάτου, ὅπως νομίζω φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἐπόμενη φράση: «Λοιπὸν τίνος ἔνεκεν νὰ ἔμπωμεν εἰς κόπους και ἔξοδα, μάλιστα δὲ ἐν καιρῷ χειμῶνος ὁποῦ και ἡ ποδαλία ἄρχισε νὰ μᾶς δαμάζει, νὰ ἔλθωμεν αὐτοῦ, ἢ νὰ στεῖλλη ἢ σὴ λογιότης, ὡς σημείωσε, νὰ μᾶς φέρη». Ἐλιγμὸς ποὺ εἶχε ἄμεσα και πρακτικὰ ἀποτελέσματα, καθὼς ὁ ἀντίδικος ἀποδέχεται τὴν ὑποβολὴ τῆς διαφορᾶς τους στὸ ἄλλο σύστημα δικαίου, ποὺ δὲν θεωρεῖ ὄρο ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ τὴν αὐτοπρόσωπη παρουσία τῶν διαδίκων. «Πράγμα ὁποῦ ἡμπορεῖ ἐν εὐκολίᾳ», διαπιστώνει πιά ὁ Καροφύλλης, «καὶ ἄνευ τούτων νὰ πάρη τέλος: ὁ παναγιώτατος π(ατ)ριάρχης ὡς ἀκούομεν ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν εἶναι ἐδῶ εἰς τὴν Πόλιν¹⁷, δι' ὃ και ἡ σὴ λογιότης ἄς κάμη ἐπίτροπὸν τῆς ὄντινα βούλεται, και γινομένης τῆς κατὰ νόμους ἀποφάσεως ἔμπροσθεν τοῦ παναγιωτάτου, ἡμεῖς και στέργομεν και ὑποτασσόμεθα ὡς χριστιανοί». Μὲ ἄλλα λόγια δηλώνει ὅτι ἀποδέχεται νὰ ἰσχύσουν για τὴν ἐπίλυση τῆς διαφορᾶς τους οἱ διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου και προτείνει ἢ ἐπίλυσή τῆς νὰ γίνεῖ μέσω τοῦ θεσμοῦ τῆς διαιτησίας. Ἀναδίπλωση λοιπὸν, ποὺ ἔχει ὡς κορῶνα ὑποκρισίας τὴν τελευταία φράση: «ὡς κληρικοὶ ἀμφοτέρωι [ἐννοεῖ ὡς ὀφικιάλιοι τοῦ Πατριαρχείου]¹⁸ εἶναι χρεῖα νὰ ὑποταχθῶμεν εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικὸς νόμους και κανόνας διὰ νὰ μὴν δώσωμεν αἰτίαν ἀψηφίσεως τῶν τοιούτων πρὸς τὸν κοινὸν λαόν».

Ἄρα Μαυροκορδάτος στὴ σύντομη ἀπαντητικὴ του ἐπιστολῇ, μὲ ἡμερομηνία 6 Φεβρουαρίου 1693, ἐκφράζει τὴ λύπη του για τὴν ποδαλία τοῦ Ραλάκη —ὅταν ἔχεις ἐπιβάλει τὴν ἀποψὴ σου

17. Πατριάρχης ἦταν τότε ὁ Καλλίνικος Β' ὁ Ἀκαρνάν και διένυε τὴ δεύτερη πατριαρχία του (ἀπὸ 7 Μαρτίου 1689 ὡς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1693).

18. Ὁ Μαυροκορδάτος ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μέγας λογοθέτης και ὁ Ραλάκης Καροφύλλης μέγας ἐκκλησιάρχης.

μπορείς να δείχνεις ενδιαφέρον και για την υγεία του αντιδίκου σου—, του γνωστοποιεί το πρόσωπο που ὄρισε ὡς ἐπίτροπόν του γὰρ τὴ λύση τῆς διαφορᾶς στὴν Κωνσταντινούπολη¹⁹, καὶ στὸ ὑστερόγραφο τῆς ἐπιστολῆς ἐπιδεικνύει τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ γὰρ τὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας: «Τὴν μητέρα σου ἀσπάζομαι καὶ τὴν ἀρχόντισά σου, καὶ τὰ ἀνέψια μου».

Τὴν τελικὴ ἔκβαση τῆς ὑπόθεσης δὲν τὴ γνωρίζουμε ἀπὸ ἔγγραφα στοιχεῖα, μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε μὲ κάποια βεβαιότητα ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος, μὲ βάση τοὺς κανόνες τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου πού ὁ ἀντίδικός του ἀποδέχθηκε ὡς σύστημα δικαίου μὲ τὸ ὁποῖο θὰ κρινόταν ἡ διαφορά, θὰ πήρε πίσω τὸ μερίδιο πού εἶχε ἰδιοποιηθεῖ ἢ οἰκογένεια Καρυοφύλλη.

III

Ἡ περίπτωση πού παρουσιάσαμε ἀποτελεῖ τεκμηριωτικὸ ὑλικό, χρήσιμο νομίζω, γὰρ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ μεταβυζαντινοῦ νομικοῦ μας βίου· ἀποτελεῖ ὅμως χρήσιμο ὑλικό καὶ γὰρ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἐξηγοῦμαι.

Ἡ πρωτοβουλία γὰρ τὴ μὴ ἐφαρμογὴ στὴν περίπτωση τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς τῆς Ρωξάνδρας Μαυροκορδάτου τῶν κανόνων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἦταν, φαίνεται, τοῦ πεθεροῦ τῆς Ζωῆς Μαυροκορδάτου, τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη. Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος στὴν πρώτη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ραλάκη Καρυοφύλλη εἶναι κατηγορηματικός: «ἄς ἐρευνήσῃ [ἢ ἐντιμότης σου] νὰ καταλάβῃ, ἂν δὲν ἐκατάλαβεν ἕως τῶρα τὰς μηχανὰς τοῦ πατρὸς του, ὅπου ἔκαμεν εἰς τὴν Πόλιν εἰς τὸν καιρὸν τῆς μοιρασίας»²⁰, δηλαδὴ στὰ 1684, μετὰ τὸ θάνατο τῆς Ρωξάνδρας. Πατὴ ὅμως ὁ Ἰωάννης Καρυοφύλλης, ὅταν μάλιστα ἦταν ὀφφικιᾶλιος τοῦ Πατριαρχείου καὶ θὰ περιμένε κανεῖς λόγῳ τῆς ιδιότητάς του αὐτῆς νὰ

19. Πρόκειται πιθανότατα γὰρ τὸν Χουρμούζη, λογοθέτη τοῦ Πατριαρχείου.

20. P. CERNOVODEANU — M. CARATAȘU, «Correspondance diplomatique...», σ. 331 στ. 7-10.

σέβεται τὸ δίκαιο πὸν εἶχε ἐνστερνιστεῖ ἡ Ἐκκλησία, νὰ ἔχει αὐτὴν τὴν πρωτοβουλία; Τὸ κέρδος πὸν θὰ ἀπέφερε στὴν οἰκογένεια τοῦ γιοῦ του μὰ διευθέτηση τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς κατὰ τὸ ὀθωμανικὸ δίκαιο εἶναι μία ἀλλὰ ὄχι ἐπαρκῆς ἐρμηνεία γιὰ τὸ κίνητρο πὸν ὥθησε τὸν Καρυοφύλλη ἢ ἐνέργειά του ζητᾶ περαιτέρω διερεύνηση καὶ ἴσως μὰ πιὸ σύνθετη ἐρμηνεία.

Ἡ ὑπόθεση πὸν ἀναλύσαμε συνέβη σὲ μὰ περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας πὸν ὀνομάστηκε, ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος, περίοδος τῆς «ἀνόδου τῶν Φαναριωτῶν». Αὐτὸς πὸν θὰ διεκδικήσει γιὰ λογαριασμὸ τῆς οἰκογένειάς του ὅ,τι θεώρησε πὸς παρανόμως τοὺς στέρησαν, ὀκτὼ χρόνια ἀργότερα, ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ γνωστὸς μὲ τὸ προσωνύμιο «ὁ ἔξ ἀπορρήτων», αὐτὸς πὸν θὰ ὀνομαστεῖ «γενάρχης τῶν Φαναριωτῶν»²¹ ἐνῶ ἐκεῖνος πὸν, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶχε τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ δικαίου στὴν περίπτωση τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς τῆς Ρωξάνδρας Μαυροκορδάτου ἦταν ἕνας πρῶην φίλος τῆς οἰκογένειας πὸν τελικὰ συμμάχησε, συνέδεσε τὴν κοινωνικὴ του τύχη μὲ ὅ,τι θὰ μποροῦσε νὰ ὀνομαστεῖ στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία τοῦ 17ου αἰ. «παλαιὸ καθεστῶς»²². Μὲ ἄλλα λόγια θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε μὴπως σὲ αὐτὴ τὴν ἀπλή, σὲ πρώτη ἀνάγνωση, ὑπό-

21. Βλ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τ. 1, Ἀθήνα 1948, σ. 99: «τυπικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ φαναριωτικοῦ πνεύματος, αὐτοῦ πὸν θὰ πρυτανεύσει γιὰ ἑκατὸ χρόνια στὴν ἐλληνικὴ ζωὴ, εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος» καὶ Ο ἸΔΙΟΣ, «Alexandre Mavrocordato, Machiavel et La Rochefoucauld. Notes de lecture», *Ὁ Ἐρρασιτῆς* 4 (1966), 1 [= *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη 1969, σ. 19· πβ. *Ἱστορικὰ Φροντιστάματα. Α' Ὁ Διαφωτισμὸς καὶ τὸ κορύφωμά του*, Ἀθήνα 1992, σ. 139]: «Alexandre Mavrocordato... sera le premier des Phanariotes et le fondateur de la dynastie la plus puissante dans ce monde particulier».

22. Πὰ τίς κοινωνικὲς αὐτὲς κατηγορίες καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ συνείδηση τῶν Φαναριωτῶν βλ. ὅσα ἀναφέρω στὴ μελέτη μου *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν «τουρκοκρατούμενη» ἐλληνικὴ κοινωνία*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1980-1983. Ἀπὸ τὴ νεότερη βιβλιογραφία βλ. SOCRATE

θεση κληρονομικού δικαίου, πού συνιστᾶ ἓνα παράδειγμα μὴ ἐφαρμογῆς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὑπάρχουν σημάδια ἀπὸ τὴν ἔντονη κοινωνικὴ διαμάχη πού διεξαγόταν τότε, μὲ ὅλα τὰ μέσα, καὶ πού τὴν ἔκβασή της δὲν μπορούσαν νὰ τὴ γνωρίζουν, ἀκόμα τότε, τὰ πρόσωπα πού ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς μάχονταν.

Τὸ 1684, ἡ χρονιά πού πεθαίνει ἡ Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου, ἦταν μιὰ πικρὴ χρονιά γιὰ τοὺς Μαυροκορδάτους. Εἶχαν περάσει ἔντεκα χρόνια ἀφότου τὸ ἄστρο τῆς οἰκογένειας, ὁ Ἀλέξανδρος —ἕστερα ἀπὸ λαμπρὲς σπουδὲς στὶς ἰταλικὲς πόλεις, μὲ διδακτορικὸ δίπλωμα στὴν Ἱατρικὴ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μπολόνιας, ἕστερα ἀπὸ μιὰ περίοδο λαμπρῆς διδασκαλίας στὴ Σχολὴ Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Κωνσταντινούπολη²³— εἶχε ἀναλάβει τὴ θέση τοῦ διερχομένου τῆς Πύλης —μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Παναγιώτη Νικουσίου. Μιὰ ἐπιλογή πού κάποιοι δὲν τὴν ἐνέκριναν²⁴, ἀλλὰ ἡ ὁποία ἀσφαλῶς τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἐνισχύσει καὶ τὴν κοινωνικὴ ἰσχύ τῆς οἰκογένειας του καὶ τὰ εἰσοδήματά τους. Ἡ ἄνοδος ὁμως τῶν Φαναριωτῶν δὲν ἔγινε χωρὶς ἐμπόδια, καθὼς τὸ «παλαιὸ καθεστῶς» δὲν ἦταν ἔτοιμο νὰ χαρίσει τὴν ἐξουσία του. Ὅσα συνέβησαν τὸ 1684 ἀποτελοῦν ἓνα καλὸ παράδειγμα.

ZERVOS, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique (1666-1821)*, τ. 1-2, Παρίσι 1990.

23. Βλ. πρόχειρα Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Πὰ τὴν προϊστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Στοιχεῖα Φυσιολογίας τὸν 17ο αἰῶνα στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* 11 (1974) —*Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ*—, 296 ἐπ.: καὶ ἐδῶ σ. 83 ἐπ.

24. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγένιου Παννούλη ἀπὸ τὰ Βραβιανὰ, μὲ ἡμερομηνία Ἰούλιος 1677, πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο στὴν ὁποία μὲ τὸν γνωστὸ ἥδὺ ἀλλὰ καὶ ἀλύγιστο τρόπο του σημειώνει: «ἐγὼ τὰς τοιαύτας φύσεις δυναμένας τυραννίδας ὑπηρετεῖν ἐμακάρισα [ἀναφερόμενος στὸν Παναγιώτη Νικουσίου] καὶ νῦν οὐχ ἤττον μακαρίζω, εἴ γε πρὸς ἀρετὴν καὶ μὴ πρὸς κακίαν ἀφορᾷ· ἔστι γὰρ μέσον πρὸς ἐκατέρωθεν...». Ἡ ἐπιστολὴ στὴν ἔκδοσή Ι. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗ καὶ ΝΙΚΗΣ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑ-

Δύο είναι οι πηγές που θα χρησιμοποιήσουμε για να αναπλάσουμε και να κρίνουμε τα γεγονότα. Η πρώτη είναι το προσωπικό ημερολόγιο, οι «Εφημερίδες», που κρατούσε ο Ίωάννης Καρυοφύλλης και στις όποιες κατέγραφε ό,τι ήθελε να απομνημονεύσει²⁵. Η άλλη πηγή έχουμε την τύχη να προέρχεται από την άλλη πλευρά: πρόκειται για το έργο του Δημητρίου Ραμαδάνη «Ιστορία των συμβάντων», που συντάχθηκε πριν το 1735 με την προτροπή του έγγονου του Άλέξανδρου, του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου, ήγεμόνα της Βλαχίας. Στην «Ιστορία» περιγράφονται γεγονότα της περιόδου 1648–1704, που συνέβησαν στην οθωμανική αυτοκρατορία και στις παραδουάβιες ήγεμονίες²⁶. Γεγονότα που

ΦΥΛΛΟΥ–ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, *Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ, Ἐπιστολές. Κριτική ἔκδοσις*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 264–265· τὸ χωρίο στοὺς στ. 13–16.

25. Τὸ δημοσίευσε ὁ ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Ἐφημερίδες», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας* 3 (1890–1891), 293–315 ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Add. 8232, χειρόγραφο πού προέρχεται, καὶ αὐτὸ, ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ καὶ τὸ ὁποῖο ἔφτασε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου μέσω τοῦ Γκίλφορντ (βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου στὴ βιβλιοθήκη Νικολάου Καρατζᾶ», *Ὁ Ἐρριανστής* 21 (1997), 377 καὶ ἐδῶ σ. 203–205· βλ. τώρα καὶ Γ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Χειρόγραφα τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (ἄλλοτε χειρόγραφα Guilford)», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 49 (1994–1998), 241–256).

26. Βλ. ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Δημήτριος Ραμαδάνης, ἕνας ἱστοριογράφος τοῦ 18ου αἰῶνα σὲ ἀφάνεια», *Ὁ Ἐρριανστής* 20 (1998), 20–35· ἰδίως σ. 30. Τὸ ἔργο τοῦ Ραμαδάνη ἀποδόθηκε στὸν Δαπόντε καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομά του τὸ δημοσίευσε ὁ ΚΩΝ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872, σ. 1–70. Ἄς σημειωθεῖ πάντως ὅτι τὸ κείμενο πού βρέθηκε σὲ χειρόγραφο τοῦ Δαπόντε καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Σάθα διαφέρει σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ραμαδάνη. Ἐδῶ θὰ χρησιμοποιήσουμε, ὅπως εἶναι φυσικό, τὸ κείμενο πού ἀποδίδεται στὸν Ραμαδάνη (γιὰ τὴν παράδοσή του βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴ σημ. 28).

ένα μέρος τους ασφαλῶς θὰ εἶχε ζήσει ὁ Ραμαδάνης καί, προκειμένου γιὰ τὰ σχετιζόμενα μὲ τὴν οἰκογένεια Μαυροκορδάτου, τὴ μνήμη τοῦ συγγραφέα θὰ τὴν ἐνίσχυσαν — ἴσως καὶ νὰ τὴν κατηύθυναν — στοιχεῖα ποὺ σώζονταν στὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐντολοδόχου του.

Ἄς δοῦμε πρῶτα πῶς παρουσιάζει τὴ ροὴ τῶν γεγονότων ὁ Ραμαδάνης.

Στὰ τέλη τοῦ 1683 ὁ Μαυροκορδάτος εἶχε μιὰ ἐπιτυχία: ἄσκησε μιὰ ἀγωγή ἐναντίον τοῦ χριστιανοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Şervan Καντακουζηνοῦ, μέλους μιᾶς ἀπὸ τὶς πιὸ ἰσχυρὲς οἰκογένειες τοῦ «παλαιοῦ καθεστῶτος», «διὰ μιάν ποσότητα ἄσπρων ὁποῦ εἶχε νὰ λάβῃ ἀπὸ τὸν Σερμπὰν βόδα» καὶ τὰ ὁποῖα προφανῶς ὁ Καντακουζηνὸς δὲν τοῦ τὰ ἀπέδιδε. Ἡ ἀγωγή ἀσκήθηκε ἐνώπιον τοῦ βεζίρη στὸ Βελιγράδι, ὅπου βρισκόνταν καὶ οἱ δύο, «καὶ ἐπρόσταξεν ὁ ἐπίτροπος²⁷ [τὸν Καντακουζηνὸ] νὰ τοῦ τὰ δώσῃ».

Στὴ συνέχεια ὁμως ἡ τύχη τοῦ Μαυροκορδάτου ἄλλαξε ραγδαία. Ἡ ἀποτυχία τῆς ἐκστρατείας τῶν Ὀθωμανῶν νὰ καταλάβουν τὴ Βιέννη βρῆκε στὸ πρόσωπο τοῦ βεζίρη Καρᾶ Μουσταφᾶ τὸ πρῶτο ἐξίλαστήριο θύμα: ὁ σουλτάνος στέλνει στὸ Βελιγράδι ἕναν ἀξιωματοῦχο τῆς Πύλης ποὺ τὸν ἀποκεφαλίζει καὶ «φέρνοντας τὸ κεφάλι του... εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, ἤφεραν καὶ μερικοὺς ἀνθρώπους οἰκείους του, τὸν ρεῖς ἐφένδην, τὸν μέγαν δραγουμάνον καὶ ἄλλους».

Στὴν Ἀδριανούπολη ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς, τὸν ρεῖς ἐφένδη, τὸν κρέμασαν καὶ τὸν Μαυροκορδάτο τὸν φυλάκισαν. Διαβλέποντας πῶς ὁ κίνδυνος καὶ γιὰ τὴ δική του ζωὴ εἶναι ἄμεσος, ὁ Μαυροκορδάτος χρησιμοποίησε ἕναν παλαιὸ καὶ δοκιμασμένο τρόπο: τοὺς «ὑπεσχέθη νὰ δώσῃ τριακόσια πουργία ἄσπρα καὶ νὰ τὸν ἀφήσουν» ἐλεύθερο. Ἔδωσε μιὰ ποσότητα ἐκεῖ, στὴν Ἀδριανούπολη, «καὶ μὴν ἠμπορῶντας νὰ τὰ ἀποπληρώσῃ ὅλα, τὸν ἔφεραν εἰς τὴν Πόλιν καὶ τὸν ἐφυλάκωσαν καὶ δίδοντας καὶ ἐκεῖ πάλιν ἄλλην ποσότητα πάλιν δὲν ἠδυνήθη νὰ τὰ ἀπογεμίση, καὶ ἐπῆραν ὅλον του

27. Μὲ τὸν ὄρο «ὑπέρτατος ἐπίτροπος» ἢ «ἐπίτροπος τῆς βασιλείας» ἀπέδιδαν στὰ ἑλληνικὰ τὸν ὄρο μέγας βεζίρης.

τὸ τίποτε εἰς βασιλικὸν λογαριασμὸν, καὶ ἐβούλωσαν τὰ σπίτια του· τὴν δὲ σύζυγόν του Σουλτάναν καὶ τὴν μητέρα του δόμναν Ρωξάνδραν ταῖς ἔβαλαν εἰς τὴν φυλακὴν· καὶ τὸν Ἀλέξανδρον μέγαν δραγουμάνον τὸν ἐπῆραν ἀπὸ τὴν Πόλιν πάλιν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, καὶ τὸν ἔβαλαν εἰς τὴν φυλακὴν.

Μετὰ ταῦτα, ἀφ' οὗ ἐπέρασαν ἕξ μῆνες, ἔδωκε τὸ κοινὸν χρέος εἰς τὴν φυλακὴν ἢ μήτηρ αὐτοῦ δόμνα Ρωξάνδρα»²⁸.

28. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ραμαδάνη, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ (258^v-259^r) ποῦ σώζεται σήμερα στὸ Σπουδαστήριον Ἱστορίας Νεοτέρων Χρόνων τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴ μελέτη τῆς ΜΑΧΗΣ ΠΑΙΖΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Δημήτριος Ραμαδάνης...», σ. 20 ἑπ.) εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«Ἀπὸ τὸ Μπούδομι ἐσηκώθη ὁ ἐπίτροπος καὶ ἐπῆγεν εἰς τὸ Μπελιγράδι μὲ ὄλους τοὺς πασάδες καὶ μὲ τοὺς δύο αὐθέντας· ὅπου οἱ αὐθένται ἔχοντες διαφορὰν ἀνάμεσόν τους διὰ ζαχιρὲν ὅπου ἔμεινε ραμασιτζα ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ Τζεχρινίου, ὧντας ὁ Δούκας βόδας εἰς τὴν Βλαχίαν, περὶ τοῦ ὁποίου ἐκρίθησαν εἰς τὸν ἐπίτροπον, καὶ ἐφόρτωσεν ὁ Σερμπάν βόδας τὸν Δούκα βόδαν μὲ ἑκατὸν σαράντα πουργία.

Μετὰ ταῦτα πάλιν ἔκει εἰς τὸ Μπελιγράδι ἔκαμεν ἀγωγὴν καὶ ὁ μέγας δραγουμάνος τῆς βασιλείας Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος διὰ μίαν ποσότητα ἄσπρων ὅπου εἶχε νὰ λάβει ἀπὸ τὸν Σερμπάν βόδα, καὶ ἐπρόσταξεν ὁ ἐπίτροπος νὰ τοῦ τὰ δώσῃ.

Ἦντας ὁ βεζιραζέμης εἰς τὸ Μπελιγράδι, ἔστειλεν ὁ βασιλεὺς ἓνα καπιτζίμπασην, καὶ πέρωντάς τον τὴν βοῦλλαν τὸν ἀπεκεφάλισεν, ὁμοῦ καὶ τὸν τεφτερδάρ ἐφένδην, θυμωθεὶς διὰ τὴν αἰτίαν ὅπου ἔγινεν αὐτὸς ὁ πόλεμος, καὶ φέρωντας τὸ κεφάλι του καὶ μὲ τὴν βοῦλλαν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, ἤφερεν καὶ μερικοὺς ἀνθρώπους οἰκείους του, τὸν ρεῖς ἐφένδην, τὸν μέγαν δραγουμάνον καὶ ἄλλους· καὶ τὴν βοῦλλαν τὴν ἔδωκε τῷ Καρᾷ Ἰμπραχίμ πασᾷ ὅπου ἦτον ρεκιὰπ καϊμεκάμης, καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἔκαμε τὸν Σουλεϊμάν πασᾶν, ὅπου ἦτον μέγας ἱμροχόρης· καὶ ἀπὸ ρηθέντας ἀνθρώπους του ὅπου τοὺς ἤφεραν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, τὸν μὲν ρεῖς ἐφένδην, τὸν ἐκρέμασε, τὸν δὲ μέγαν δραγουμάνον τὸν ἐφυλάκωσε, καὶ ἔκαμε δραγουμάνον τὸν Σεφέραγα· ὁ δὲ μέγας δραγουμάνος βλέπωντας τὸν θάνατον τοῦ ρεῖς ἐφένδη, καὶ τὴν τόσην ὀργὴν τοῦ βασιλέως, καὶ φοβηθεὶς νὰ μὴ κινδυνεύσῃ

Οί αντίστοιχες έγγραφες από τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Καρυοφύλλη δὲν δίνουν ριζικά διαφορετικές πληροφορίες γιὰ τὴ ροὴ τῶν γεγονότων, τὰ προσδιορίζουν ὅμως μὲ μεγαλύτερη χρονολογικὴ ἀκρίβεια καὶ ἐντυπωσιάζει ἡ ψυχρότητα μὲ τὴν ὁποία καταγράφονται τὰ δεινὰ τοῦ Μαυροκορδάτου. Καὶ ἀκόμα σώζουν τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἰσχυρίστηκε ὅτι ὁ Καρυοφύλλης κρατοῦσε χρήματά του πρὸς φύλαξη. Ἰσχυρισμὸ βέβαια πού ὁ Καρυοφύλλης τὸν ἀπέρριψε²⁹.

Ὅταν λοιπὸν στὰ 1684 πεθαίνει ἡ Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου στὴ φυλακὴ καὶ ὁ Καρυοφύλλης ὄχι μόνο δὲν εἶχε βοηθήσει τὸν διωκόμενο τότε Μαυροκορδάτο ἀλλὰ φρόντισε ὥστε καὶ ἀπὸ τὴν κληρονομία τῆς μητέρας του νὰ πάρει ὁ Ἀλέξανδρος ὅσο γίνεται μικρότερο μερίδιο —ἐνῶ γνώριζε ὅτι ἔχει ἀπόλυτὴ ἀνάγκη ἀπὸ χρήματα γιὰ νὰ ἀποφυλακιστεῖ—, ἡ ἐνέργειά του αὐτὴ ἰσοδυνα-

καὶ ἡ ζωὴ του, ὑπεσχέθη νὰ δώσει τριακόσια πουργία ἄσπρα καὶ νὰ τὸν ἀφήσουν· ἀπὸ τὰ ὁποῖα δίδοντας μίαν ποσότητα ἐκεῖ εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, καὶ μὴν ἠμπορῶντας νὰ τὰ ἀποπληρώσῃ ὅλα, τὸν ἔφεραν εἰς τὴν Πόλιν καὶ τὸν ἐφυλάκωσαν· καὶ δίδοντας καὶ ἐκεῖ πάλιν ἄλλην ποσότητα πάλιν δὲν ἠδυνήθη νὰ τὰ ἀπογεμίσῃ, καὶ ἐπῆραν ὅλον του τὸ τίποτες εἰς βασιλικὸν λογαριασμόν, καὶ ἐβούλωσαν τὰ σπιτία του· τὴν δὲ σύζυγόν του Σουλτάναν καὶ τὴν μητέρα του δόμναν Ρωξάνδραν ταῖς ἔβαλαν εἰς τὴν φυλακὴν· καὶ τὸν Ἀλέξανδρον μέγαν δραγουμάνον τὸν ἐπῆραν ἀπὸ τὴν Πόλιν πάλιν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, καὶ τὸν ἔβαλαν εἰς τὴν φυλακὴν.

Μετὰ ταῦτα, ἀφ' οὗ ἐπέρασαν ἕξ μῆνες, ἔδωκε τὸ κοινὸν χρῆος εἰς τὴν φυλακὴν ἡ μήτηρ αὐτοῦ δόμνα Ρωξάνδρα».

29. Οἱ σχετικὲς ἐγγραφές στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη εἶναι οἱ ἀκόλουθες (τὶς ἀναδημοσιεύω ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ΠΕΡΙΚΛΗ ΖΕΡΛΕΝΤΗ, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Ἐφημερίδες»..., σ. 305–307).

«[1683]

Δεκέμβριος 3. Ἐπεμψεν ὁ ἀναξ τὸν τζαούσπασην καὶ τὸν αὐτοῦ καπιτζηλάρ κεχαϊάν εἰς τὸ Βελιγράδιον, ὅπου ἦν ὁ βεζύρης Μουσταφᾶ πασιᾶς, καὶ ἔκοψαν τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ ἐδέσμευσαν καὶ 17 τινὰς οἰκείους αὐτοῦ ὁμοῦ καὶ τὸν Ἀλέξανδρον.

μοῦσε μὲ βούληση ἐκμηδένισης ἐνὸς ἀντιπάλου.

Τὸ θέμα πού τίθεται τώρα εἶναι ἂν ὁ Καρσοφύλλης κινεῖται ἀπὸ προσωπικὴ ἐμπάθεια ἢ ἐνεργεῖ ἔτσι ὑπακούοντας σὲ ἐντολὲς ἄλλων. Πρὶν ἀπαντήσουμε ἄς παρακολουθήσουμε τὴ συνέχεια τῆς ἱστορίας ὅπως τὴ διηγεῖται ὁ Ραμαδάνης. «Μετὰ παρέλευσιν ἄλλων πέντε

1684

Ἰανουάριος 2. Ἔφεραν τὴν κεφαλὴν ἐκείνου [τοῦ βεζύρη Μουσταφᾶ πασιᾶ] καὶ ἔρριψαν εἰς τὸ ἔμπροσθεν τοῦ σεραγίου τοῦ[=τῆς] Ἀδριανοῦ, θέαμα τοῖς πᾶσι. Ἐπρεπε πρὸ πολλῶν ἐτῶν τοῦτο γενέσθαι.

15. Ἀφῆκαν τὸν Ἀλέξανδρον τῆς εἰρκτῆς βασανίσαντες πρῶτον, καὶ ἀποκόψοντες διὰ ποσότητα χρημάτων πουργία 300, μεσολαβήσαντος τοῦ κυρ Παύλου εἰς ἀπολύτρωσιν. Διὰ δὲ τὸ μὴ ἔχειν ἐγγυητάς, ἔθεντο πάλιν εἰς τὴν εἰρκτὴν.

...

23. Ἐφερε τὸν Ἀλέξανδρον δέσμιον ὁ Τζατραπατρόγλους εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ ἐπὶ τῷ πληρῶ[σαι] τὴν κλόπαν, καὶ ἐγένετο ἄθλιος ὑπὸ τῆς ὀδύνης· εἶτα ἔθετο εἰς φυλακὴν.

...

Φεβρουάριος ια'. Συνελήφθη ὑπὸ τοῦ καγμακάμη Καραχασάνογλη καὶ ἀπήχθη ἐνώπιον αὐτοῦ, ὅστις ζητῶν παρ' ἐμοῦ πουργία ... [καὶ] γρόσια τετρακόσια, ἔθετό με εἰς τήρησιν τοῦ μουχσουάγα, λέγων δῆθεν εἶναι ταῦτα τοῦ Ἀλέξανδρου, δόντος μοι πρὸς φύλαξιν.

...

Μάρτιος ιε'. Τὸν μὲν Ἀλέξανδρον ἔδειρεν ὁ καγμακάμης εἰς τὸν ντιβανχανὲν αὐτοῦ, τὴν δὲ μητέρα αὐτοῦ καὶ τὴν συμβίαν ἐρωτήσας πρότερον ἐὰν ἔχωσιν ἄσπρα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀρνούμενων ἔθετο εἰς τὴν δημοσίαν φυλακὴν μετὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου.

...

[Αὐγούστου] 29. Ἐμακαρίσθη ἡ κυρία ἢ συμπεθέρα μου [Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου], καὶ τῇ ἐπαύριον τὴν ἐθέσαμεν εἰς τὸ κάθισμα τῆς θυγατρὸς τῆς κοκόνας καὶ τὴν ἐκηδεύσαμεν ἐντίμως.

Στὶς ἐγγραφές τοῦ Καρσοφύλλη σώζεται ἡ πληροφορία ὅτι ὑπὲρ τοῦ Μαυροκορδάτου παρενέβη «ὁ κύρ Παῦλος», πρόσωπο γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ περισσότερα στοιχεῖα. Σῶζονται δύο ἐπιστολικά κείμενα

μηνῶν [ἀπὸ τὸ θάνατο τῆς μητέρας του], πλησιάζοντας νὰ ἀποπληρωθεῖ ἡ σοῦμμα τῶν τριακοσίων πουγγίων, ἐλευθέρωσαν τὴν σύζυγόν του ἀπὸ τὴν φυλακὴν, καὶ μετὰ ἓνα μῆνα ἐλευθέρωσαν καὶ αὐτόν». Ὑστερα ἀπὸ δύο μῆνες τὸν ἔκαμαν πάλι μεγάλο διερμηνέα καὶ τοῦ ἔδωσαν τὰ σπίτια του καὶ τὶς ὁμολογίες του καὶ τοῦ ἐφόρεσαν «καβάδι, καὶ ἦλθε πάλιν εἰς τὴν προτέραν του τιμὴν»³⁰.

Δύο ἐγγραφές στοῦ ἡμερολόγιου τοῦ Καρυοφύλλη, δύο περιήπου χρόνια ἀργότερα, δίνουν χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὶς διασυνδέσεις τοῦ Καρυοφύλλη μὲ ὅ,τι ὀνομάσαμε «παλαιὸ καθεστῶς».

τοῦ Μαυροκορδάτου, ἀχρονολόγητα, ποῦ ἀπευθύνονται σὲ κάποιον Παῦλο, τὸν ὁποῖο ὁ ἐπιστολογράφος ἀποκαλεῖ «φιλέταιρον»· ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο (καὶ τὰ δύο κείμενα ἔχουν δημοσιευτεῖ· βλ. Κ. Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, «Ἀνέκδοτα ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 24 χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης Λάμπρου», *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 18 (1924), 323–325). Χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις ποῦ συνέδεαν, πρὶν τὸ 1684, τοὺς δύο ἄνδρες σώζονται στὸν χειρόγραφο κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Yale μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀρ. Ziskind 22.

30. Ἴδου τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν «Ἱστορία τῶν συμβάντων» (φ. 259^{r-v}).

«Μετὰ παρέλευσιν ἄλλων πέντε μηνῶν, πλησιάζοντας νὰ ἀποπληρωθεῖ ἡ σοῦμμα τῶν τριακοσίων πουγγίων, ἐλευθέρωσαν τὴν σύζυγόν του ἀπὸ τὴν φυλακὴν, καὶ μετὰ ἓνα μῆνα ἐλευθέρωσαν καὶ αὐτόν.

Ἄφ' οὗ εὐγῆγεν δὲ ἀπὸ τὴν φυλακὴν, ἐζήτησεν θέλημα νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν Πόλιν διὰ νὰ ἰδῆ τὴν σύζυγόν του καὶ τὰ παιδιά του· καὶ ἐρχόμενος ἐκάθησεν μόνον μίαν ἡμέραν, καὶ τὴν δευτέραν ἡμέραν ἔστειλαν ἀπὸ τὴν Ἄδριανούπολιν καὶ τὸν ἐπῆραν ὀπίσω, τὸν ὁποῖον ἄρχισεν ὁ ἐπίτροπος νὰ τὸν μεταχειρίζεται εἰς μυστικὰς ὑποθέσεις τῆς βασιλείας ἕως δύο μῆνας· μετὰ ταῦτα τὸν ἔκραξεν ὁ ἐπίτροπος καὶ φέρωντάς τον εἰς τὸ βασιλικὸν μέγαλον διβάνι τὸν εἶπε τὰ τοιαῦτα: μὲ τὸ νὰ μὴν ἐγνώρισεν ἡ βασιλεία καμμίαν δολιότητα εἰς τοῦ λόγου σου, ἀλλ' ἐδούλευσες πιστά, ἰδοὺ ὁποῦ πάλιν σὲ ἔκαμε μέγαν δραγουμάνον τῆς κραταιᾶς βασιλείας, καὶ σὲ ἐλέησε καὶ μὲ τὰ σπίτια σου καὶ μὲ ταῖς ὁμολογίαις σου (αὐταῖς ἢ ὁμολογίαις περιεῖχον ὡς πενήντα πουγγία καὶ ἦτον ἀμανετί διὰ τὰ ἄσπρα ὁποῦ τοῦ ἐξητοῦσαν)· καὶ τὸν ἐφόρεσε καβάδι, καὶ ἦλθε πάλιν εἰς τὴν προτέραν του τιμὴν».

«[1687]

[Νοεμβρίου] 27. Μᾶς ἔκαμε χάψι [=μᾶς φυλάκισε] ὁ ἐπίτροπος Σιγιαγούς πασιᾶς διὰ διαβολῆς τοῦ πλείστα παρ' ἐμοῦ εὐεργετηθέντος, μετὰ τοῦ υἱοῦ μου Μανολάκη, θεοκαταράτου Ἀλεξανδρῆ.

1688

Ἰανουάριος 26. Τῇ ἡμέρᾳ τοῦ ἁγίου Ξενοφώντος. Θεοῦ ἐλέει καὶ πρεσβείαις τῆς ἀειπαρθένου, καὶ μεσιτείας τοῦ ἐκλαμπροτάτου ἡγεμόνος Σερβάνου βοεβόδα, ἐλυτρώθημεν. Φύλαττε Σωτῆρ ἀπὸ τοιούτων ἀδικημάτων ἀεὶ³¹.

Ἐο «Σερβάνος» εἶναι ὁ «χριστιανὸς πρίγκιπας» Şervan Καντακουζηνός, ἡγεμόνας τότε τῆς Βλαχίας, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ὄφειλε νὰ ἀποδώσει στὸν Μαυροκορδάτο ποσότητα χρημάτων πού τοῦ χρεωστοῦσε· ἐνῶ ἐκεῖνος πού ἀπελευθερώθηκε μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Καντακουζηνοῦ ἦταν ὁ Ἰωάννης Καρυοφύλλης, ἔμπιστος τῆς οἰκογένειας τῶν Καντακουζηνῶν καὶ πιθανότατα ὁ καπικεχαγιάς τους στὴν Κωνσταντινούπολη.

Εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἔκδηλο πλέον πὼς ἢ μὴ τήρηση τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στὴν ὑπόθεση κληρονομικοῦ δικαίου στὰ 1684 δὲν ἐρμηνεύεται μόνο ἀπὸ τὴν ἀπλησία τῆς οἰκογένειας Καρυοφύλλη. Ἡ ὑπόθεση στροβιλίστηκε στὴ δίνη τῆς κοινωνικῆς διαμάχης πού τότε διαδραματιζόταν. Καὶ ὁ ἀνερχόμενος ἀνευλαβὴς πρὸς τὸ παλαιὸ καθεστῶς Μαυροκορδάτος ἔπρεπε νὰ πάρει ἕνα καλὸ μάθημα. Ὁ Βενετὸς βάλιος στὴν Κωνσταντινούπολη, πού παρακολουθεῖ τὰ γεγονότα καὶ ἐνημερώνει τὴν Κυβέρνησή του, σὲ ἀναφορὰ του μᾶς προσφέρει μιὰ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία γιὰ τὴν πτυχή πού ἐξετάζουμε³². «Τὸν κατηγοροῦν [τὸν Μαυροκορδάτο] ὡσαύτως [ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀποτυχία τῆς πολιορ-

31. ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Ἐφημερίδες»..., σ. 312.

32. Τὸ ἀπόσπασμα πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἀπὸ τὴ μετάφραση πού δίνει ὁ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Μικρὸς Ἑλληνομνήμων – Τεῦχος Γ'», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 19 (1970), 676. Πρὸκειται γιὰ ἀναφορὰ τοῦ 1684.

κίας τῆς Βιέννης] διότι, παρὰ τὰς Σουλτανικὰς διαθέσεις καὶ προθέσεις, οὗτος δυσηρέστησε ὅλους τοὺς Χριστιανοὺς Πρίγκηπας διὰ τῶν ὑπερηφάνων καὶ γλίσχρων μεθόδων του».

Ἐς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι δὲν εἶναι ἐκτὸς τῆς λογικῆς τῆς διαμάχης αὐτῆς καὶ ἡ στιγμή πού ὁ Μαυροκορδάτος ἀνακίνησε τὸ θέμα τῆς ἀναδρομικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου προκειμένου νὰ πάρει πίσω ὅ,τι θεώρησε πῶς τοῦ ὄφειλαν. Στὰ τέλη τοῦ 1692 εἶχε ἐκμηδενίσει τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη· σύνοδος τὸν εἶχε καταδικάσει ὡς καλβινόφρονα, εἶχε χάσει τὸ ὄφρῆκιο τοῦ μεγάλου λογοθέτη —πού τὸ πῆρε ὁ ἴδιος ὁ Μαυροκορδάτος—, ὁ Καρυοφύλλης εἶχε ἀναγκαστεῖ νὰ ἀναχωρήσει γιὰ τὴ Βλαχία γιὰ νὰ βρεῖ ἐκεῖ καταφύγιο στοὺς προστάτες του³³. Ἡ στιγμή ἦταν κατάλληλη ὄχι μόνο γιὰ νὰ αὐξήσῃ ὁ Μαυροκορδάτος τὴν περιουσία τῆς οἰκογένειας, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ταπεινώσῃ, μὲ τὴ σειρά του, τοὺς Καρυοφύλληδες, πρώην φίλους καὶ συγγενεῖς πού προσέφεραν τελικὰ τίς ὑπηρεσίες τους στοὺς κοινωνικοὺς τους ἀντιπάλους.

Ἡ ἄνοδος πάντως τῶν Φαναριωτῶν θὰ ὀλοκληρωθεῖ λίγα χρόνια ἀργότερα, ὅταν ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος, μὲ τὴν ἀμέριστη βοήθεια τοῦ πατέρα του καὶ καταβάλλοντας βέβαια μεγάλα χρηματικὰ ποσά, θὰ ἐκπορθῆσῃ ἓνα ἀπὸ τὰ κάστρα τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος, θὰ γίνῃ ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας καὶ λίγο ἀργότερα τῆς Βλαχίας. Ὅσα συνέβησαν στὰ 1684 καὶ στὰ 1692–1693 ἦταν ἀπλὰ ἐπεισόδια μέσα στὴ διαδικασία μιᾶς κοινωνικῆς ἀναστρωμάτωσης.

33. Τὰ σχετικὰ μὲ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ βίου τοῦ Καρυοφύλλου βλ. στὸ ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Πρὸς Μελέτιον Χορτάκιον καὶ Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολαί», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 6 (1901), 76 ἐπ.· καὶ ΜΑΝΟΥΗΛ Ι. ΓΕΛΕΩΝ, «Φαναριωτικὰ ὑπομνήματα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1883), 374–375.

III

Μέρες του 1707: τὰ σοβαρὰ ζητήματα καὶ οἱ μικρὲς ἀπολαύσεις

Μέρες ἀπὸ τῆ ζωῆ τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου· μέρες τοῦ 1707, ὅταν ὁ Μαυροκορδάτος, κατεστημένος καὶ θαλερός, ζοῦσε στὴ Βασιλεύουσα τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Μέρες μὲ εὐθύνες γιὰ τὴ διεκπεραίωση σοβαρῶν ὑποθέσεων ἀλλὰ καὶ στιγμὲς ἀπόλαυσης. Στοιχεῖα καὶ συμπεριφορὲς ποὺ ἀνακλύπτουν κυρίως ἀπὸ τὶς ἀνέκδοτες ἐπιστολές του, τὶς ὁποῖες ἔγραψε καὶ ἔστειλε τὴ χρονιά ἐκείνη.

I

Κάποιες μέρες ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς τουρκοκρατούμενης ἑλληνικῆς κοινωνίας φιλοδοξεῖ νὰ φωτίσει ἢ μελέτη αὐτή. Μέρες ποὺ θὰ ἀναπλάσουμε μὲ κύριο ὕλικό ἓνα τμῆμα τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων —ποὺ πρόσφατα ἐντοπίστηκε¹. Πρόκειται δηλαδὴ νὰ ξαναζήσουμε, ἂν πετύχουμε στὴν προσπάθειά μας, μέρες κωνσταντινουπολίτικες καὶ φαναριώτικες, καθὼς ἔχουμε τὰ κείμενα εἴκοσι τριῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἔστειλε τὸ 1707 ὁ Μαυροκορδάτος ἀπὸ τὴ Βασιλεύουσα, ὅπου, ἐγκατεστημένος, κατεστημένος καὶ θαλερός, ζοῦσε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του².

¹ Ἀνακοίνωση στὸ Β' Τριήμερο Ἐργασίας, Σαντορίνη 7-9 Σεπτεμβρίου 1990. Δημοσιεύθηκε στὸν τόμο *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κρασιοῦ*, Ἀθήνα, Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα ΕΤΒΑ, 1992, σ. 191-196· ἐδῶ μὲ προσθήκες καὶ διορθώσεις.

1. Βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Νέα εὐρήματα γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 1 (1989), 26 ἐπ.

2. Ὁ Μαυροκορδάτος, ποὺ γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1641, θὰ πεθάνει στὴν ἴδια πόλη τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1709.

Τὸ σημεῖο ὡστόσο ὅπου διασταυρῶνται ὅλα αὐτὰ μὲ τὴν «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κρασιοῦ» εἶναι ὅτι πέντε φορές μέσα στὴ διάρκεια τοῦ 1707 ὁ διάσημος Φαναριώτης δέχτηκε ὡς δῶρο οἶνο. Ἡ συνήθεια βέβαια νὰ προσφέρεται τὸ προῖόν ποῦ προστάτευε ὁ Διόνυσος ὡς δῶρο εἶναι παλιὰ —τόσο ἀρχαία ὅσο καὶ ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀμπελώνα³· ὡστόσο ἡ ἀποτίμηση τῆς εἰδικότερης σημασίας ποῦ ἔχει κάθε φορά ἢ προσφορά αὐτῆ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς ποῦ γίνεται.

II

Στὰ 1707 ὁ Μαυροκορδάτος ἀσχολήθηκε μὲ τρεῖς σημαντικὲς καὶ σοβαρὲς ὑποθέσεις: α) μὲ τὸ θέμα τῆς διαδοχῆς στὸ θρόνο τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, β) μὲ τὸ θέμα τῆς ὑπεράσπισης τῶν δικαιωμάτων τῶν Ὀρθοδόξων ἐπὶ τῶν λεγομένων ἱερῶν προσκυνημάτων, δηλαδὴ τῶν μνημείων καὶ τῶν τόπων ποῦ συνδέθηκαν μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ στὴ Βηθλεὲμ καὶ στὰ Ἱεροσόλυμα, καὶ γ) μὲ τὸ θέμα τῶν οἰκονομικῶν ἐνὸς μητροπολίτη. Θέματα ποῦ ἀπαιτοῦσαν λεπτοὺς χειρισμοὺς καὶ ποῦ ἦταν ἱκανὰ νὰ προκαλέσουν τὴν ἀνταλλαγὴ πολλῶν ἐπιστολικῶν κειμένων —καθὼς οἱ ἐνδιαφερόμενοι δὲν βρισκόνταν στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου, ὅπως θὰ δοῦμε, ἦταν τὸ κέντρο στὸ ὁποῖο λαμβάνονταν ὅλες οἱ ἀποφάσεις. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία αὐτὴ ἔτυχε νὰ σωθεῖ τὸ ἓνα σκέλος: οἱ ἀπαντήσεις τοῦ Μαυροκορδάτου, μὲ πληροφορίες γιὰ τὶς ἐνέργειες ποῦ ἔκανε ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ δῶρα ποῦ δέχτηκε⁴. Ἄς δοῦμε λί-

3. Βλ. τὴν ἀνακοίνωση τοῦ HUBERT PETERSMANN, «Ἡ Ὀδύσσεια τοῦ Ὀμήρου καὶ ἡ προέλευση τοῦ κρασιοῦ», *Σπονδὲς στὸν Ὀμηρο. Ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τοῦ 5 Συνεδρίου γιὰ τὴν Ὀδύσσεια (2-5 Σεπτεμβρίου 1990)*, Ἰθάκη 1993, σ. 215-231. Ὁ Petersmann ἀξιοποιεῖ τὶς πληροφορίες ποῦ περιέχονται στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β καὶ τὶς συνδυάζει μὲ ὅσα ἀναφέρονται στὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ Γραμματεία γιὰ τὸν οἶνο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἐδῶ οἱ ὄροι «οἶνος» καὶ «κρασί» χρησιμοποιοῦνται ὡς ὄροι ταυτόσημοι.

4. Οἱ εἴκοσι τρεῖς ἐπιστολὲς ποῦ ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ τὸ 1707 δὲν ἀποτε-

γο πιό αναλυτικά τις ένασχολήσεις του στην καθημερινή τους ροή.

α) Στις 7 Φεβρουαρίου πέθανε ο πατριάρχης Ίεροσολύμων Δοσίθεος· έπρεπε να εκλεγεί νέος. Το κατάλληλο πρόσωπο υπήρχε, ο Καισαρείας τής Παλαιστίνης Χρύσανθος Νοταράς, αλλά έπρεπε να γίνουν οι κατάλληλοι χειρισμοί ώστε να έξασφαλιστεί ή εκλογή του με τρόπο νόμιμο. Το κανονικό δίκαιο επέβαλλε ή εκλογή να γίνει από σύνοδο του Πατριαρχείου Ίεροσολύμων· ώστόσο ή μοναρχική δομή του όθωμανικού πολιτεύματος είχε, φαίνεται, έπηρεάσει και το κανονικό δίκαιο τής Όρθόδοξης Έκκλησίας, και το δικαίωμα τής εκλογής είχε περάσει, άτυπα, στη σύνοδο του Οίκουμηνικού Πατριαρχείου. Ό Χρύσανθος την έποχή εκείνη βρισκόταν στη Μολδοβλαχία· στην Κωνσταντινούπολη ό Μαυροκορδάτος ανέλαβε να χειριστεί το θέμα από την άρχη ως το τέλος.

Ό σύνοδος συνήλθε την έπομένη του θανάτου του Δοσιθέου και εξέλεξε πράγματι το Χρύσανθο ως πατριάρχη Ίεροσολύμων. Στο «συνοδικόν σιγλιλιώδες γράμμα» που εκδόθηκε⁵ —το κείμενο του όποιου συνέταξε ό ίδιος ό Μαυροκορδάτος⁶— αναφέρεται,

λουν ούτε το μοναδικό δείγμα των έπιστολικών επιδόσεων του Μαυροκορδάτου ούτε, ασφαλώς, είναι οι μόνες που έγγραψε και έστειλε μέσα στη χρονιά αυτή. Έπιλέξαμε ώστόσο το 1707, επειδή άποτελεί την πιό πλούσια σε σωζόμενες έπιστολές χρονιά και επειδή σ' αυτές βρίσκουμε σαφέστερα διατυπωμένες τις άπόψεις του για το κρasi. Πά τις έπιστολογραφικές επιδόσεις του Μαυροκορδάτου βλ. τη βιβλιογραφία που έχω παραθέσει στη μελέτη μου «Νέα εύρηματα...», σ. 27–29.

5. Το κείμενο του γράμματος σώζεται αντιγραμμένο στον λεγόμενο Β' Κώδικα Κριτίου και έχει δημοσιευτεί αρκετές φορές· βλ. πρόσχειρα το κείμενο στην έκδοση Αθ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ–ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Άνάλεκτα Ίεροσολυμικής Σταχυολογίας*, τ. 4, Πετρούπολη 1897, σ. 528–534. Το χωρίο που παραθέτω πιό κάτω, στη σ. 532.

6. «Φαίνεται... το παρόν είναι πόνημα του μακαρίτου έξ άπορρήτων... Άλεξάνδρου, εκ τής του λόγου δεινότητος και του κάλλους των νοημάτων...». Αυτά αναφέρονται, μεταξύ άλλων, στην έπιγραφή κάτω από την όποία ό Κριτίας άντέγραψε το κείμενο του γράμματος στον κώδικα

μεταξύ άλλων, ότι η σύνοδος συνήλθε «όμογνωμονούντος και συναδόντος τοῦ ἐκλαμπροτάτου, ἐξοχωτάτου καὶ σοφωτάτου αὐθέντου πρώην μεγάλου λογοθέτου τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ ἐξ ἀπορρήτων τῆς κραταιᾶς βασιλείας κυρίου Ἀλεξάνδρου [Μαυροκορδάτου]». Τὴν ἐπομένη τῆς ἐκλογῆς τοῦ Χρυσάνθου, ὁ Μαυροκορδάτος στέλνει ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ἀγιοταφικὴ Ἀδελφότητα στὰ Ἱεροσόλυμα γιὰ νὰ τοὺς γνωρίσει τὸ θάνατο τοῦ Δοσιθέου καὶ νὰ τοὺς διαβεβαιώσει γιὰ τὴ νομιμότητα τῆς ἐκλογῆς τοῦ νέου πατριάρχη⁷. Δεκαεξί μέρες ἀργότερα, καὶ ἐνῶ ὁ νέος πατριάρχης δὲν εἶχε ἀκόμα πάει στὰ Ἱεροσόλυμα⁸, ὁ Μαυροκορδάτος συντάσσει δύο ἀκόμα γράμματα: ἓνα πρὸς τὴν Ἀγιοταφικὴ Ἀδελφότητα, τονίζοντας καὶ πάλι τὴ νομιμότητα τῆς ἐκλογῆς τοῦ νέου πατριάρχη καὶ συμβουλευόντας τὰ μέλη τῆς νὰ παραμείνουν ἐνωμένα⁹, καὶ ἓνα γράμμα πρὸς τὸν «ἐπίτροπον τῶν

του. Ἀποψη πού, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες ἐνδείξεις, νομίζω ὅτι ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

7. Ἡ ἐπιστολὴ σώζεται συσταχωμένη στὸν κώδικα «Ἀλληλογραφία τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλων Διερμηνέων πρὸς διαφόρους ἀπὸ 1671 μέχρι 1797» τοῦ Ἀρχείου τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη, φ. 71^{Γ-Υ}. Τὸ κείμενο ἔχει δημοσιεύσει ὁ Μ. ΓΕΛΕΩΝ, *Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1911, σ. 126–128.

8. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, Ἱεροσόλυμα – Ἀλεξάνδρεια 1910, σ. 607: τὰ δύο πρῶτα ἔτη δὲν κατόρθωσεν ὁ νέος πατριάρχης νὰ μεταβῆ εἰς Ἱεροσόλυμα.

9. Ἡ ἐπιστολὴ σώζεται στὸν κώδικα «Ἀλληλογραφία...», φ. 73 καὶ ἔχει δημοσιευτεῖ τρεῖς φορές: [Μ. ΓΕΛΕΩΝ,] «Ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὸν βίον Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων τοῦ Νοταρᾶ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 4 (1883–1884), 179–180. É. LEGRAND, *Ἑλληνικὸν Ἐπιστολάριον. Épistolaire Grec ou recueil de lettres adressées pour la plupart à Chrysanthé Notaras, Patriarche de Jérusalem, par les Princes de Valachie et de Moldavie etc., etc.*, Παρίσι 1888, σ. 17–18 [Bibliothèque Grecque Vulgaire 4] καὶ Ε. ΗΡΜΟΥΖΑΚΙ, *Documente privitoare la istoria românilor...*, τ. 14.1 (ἔπιμ. Ν. ΙΟΡΓΑ), Βουκουρεστί 1915, σ. 382–383.

σεβασμιών ἐν ἀγία πόλει Ἱερουσαλήμ προσκυνημάτων» Νεόφυτος Νοταρά, γιὰ νὰ τὸν διαβεβαιώσει, καὶ προσωπικά, ὅτι ἡ ἐκλογή τοῦ Χρυσάνθου καὶ ἐπιθυμία τοῦ Δοσιθέου ἦταν καὶ ἐγινε μὲ τρόπο νόμιμο¹⁰.

β) Λίγους μῆνες ἀργότερα ἀσχολήθηκε μὲ τὰ θέματα τῶν Ἁγίων Τόπων. Χρειάστηκε πρῶτα νὰ φροντίσει ὥστε νὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὴν Πύλη «ὄρισμός», μὲ τὸν ὁποῖο νὰ νομιμοποιεῖται ἡ κατασκευὴ ἑνὸς κτίσματος στὴ λαύρα τοῦ ἁγίου Σάββα. Ἐνέργειες πού δὲν τελεσφόρησαν, καθὼς ὁ «Ἐπέρτατος Ἐπίτροπος», δηλαδή ὁ Μ. Βεζίρης, ἀρνήθηκε, ὅπως γνωστοποίησε ὁ Μαυροκορδάτος στὶς 28 Ἰουλίου στὸ Χρῦσανθο Ἱεροσολύμων, νὰ ἐκδώσει τέτοιον ὄρισμό¹¹. Ὁ νέος πατριάρχης τοῦ πρότεινε, φαίνεται, τότε νὰ ἀκολουθήσει ἕναν παλιὸ καὶ δοκιμασμένο δρόμο: τὴ δωροδοκία. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Μαυροκορδάτου εἶναι ἀποκαλυπτική καὶ διδακτική: «ὅταν αὐτοὶ γευθοῦν ἄσπρων ἡδύτητα οὔτε κόρον ἡξεύρουν, οὔτε λήξιν. Ἄν πάρουν πέντε, γυρεύουν δέκα, ὅταν πάρουν τὰ δέκα γυρεύουν εἴκοσι, καὶ πολλαπλασιάζουσι τὴν ἀπαίτησιν κατὰ διαδοχάς, διὰ τοῦτο πολλὰ προσέχομαι...· δὲν φείδομαι [χρημάτων] χρείας νυττούσης, ἀλλὰ δὲν ὀρμῶ»¹².

Τὸ θέμα δὲν εἶχε λυθεῖ ὡς τὸν Ὀκτώβριο, ὁπότε ἕνα νέο ζήτημα προέκυψε. Ἐμφανίστηκε, ὅπως τοῦ ἔγραψαν ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, κάποιος ὀνόματι Ὁσμάναγας, μὲ «βασιλικὸν ὄρισμόν» καὶ ἐντολὴ νὰ

10. Ὁ Νεόφυτος Νοταρὰς ἦταν ἀδελφὸς τοῦ νεοεκλεγέντος πατριάρχου. Ἡ ἐπιστολὴ πού τοῦ ἔστειλε ὁ Μαυροκορδάτος σώζεται, καὶ αὐτὴ, στὸν κώδικα «Ἀλληλογραφία...», φ. 72^{r-v} καὶ ἔχει δημοσιευτεῖ τέσσερις φορὲς: «Ἐγγραφα...», σ. 179· Ἐ. LEGRAND, *ὁ.π.*, σ. 18–19· Ε. HURMUZAKI, *ὁ.π.*, σ. 383 καὶ *Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία*, Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1955, σ. 55.

11. Ἡ ἐπιστολὴ σώζεται στὸν κώδικα «Ἀλληλογραφία...», φ. 85^{r-v} καὶ εἶναι ἀνέκδοτη.

12. Ἡ ἐπιστολὴ, πού φέρει ἡμερομηνία 13 Αὐγούστου 1707 καὶ εἶναι ἀνέκδοτη, σώζεται στὸν κώδικα «Ἀλληλογραφία...», φ. 88^{r-v}.

ἐρευνήσει «πάσας τὰς ἐκεῖ οἰκοδομὰς ὀρθοδόξων, λατίνων καὶ Ἀρμενίων»¹³. Δέκα τρία «πουγγία» ἀναγκάστηκαν νὰ δώσουν οἱ Ἄγιοταφίτες γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸν Ὀσμάναγα. Ἡ δραματικότερη ὁμως πτυχή τῆς ὑπόθεσης ἀποκαλύφθηκε λίγο ἀργότερα, ὅταν διαπιστώθηκε ὅτι ὁ Ὀσμάναγας ἦταν ἀπατεὼν καὶ ὁ «βασιλικὸς ὄρισμὸς» ποὺ εἶχε ἦταν πλαστός. Νέα διαβήματα χρειάστηκαν γιὰ νὰ διατυπωθεῖ ἐπισημῶς ἡ πλαστότητα καὶ γιὰ νὰ ὑπάρξει κάποια ἱκανοποίηση γιὰ ὅσα μὲ δόλο ἀφαιρέθηκαν. Ἐψάξαν, πληροφοροεῖ ὁ Μαυροκορδάτος τὸν Χρῦσανθο¹⁴, καὶ οὔτε ἀντίγραφο τοῦ ὄρισμοῦ ὑπῆρχε στὴ Γραμματεία τῆς Πύλης, οὔτε κάποιο ἴχνος τοῦ Ὀσμάναγα —τὸ σπῖτι ἢ κάποιο περιουσιακὸ του στοιχεῖο— βρέθηκε στὴν Πόλη. Ἐμενε λοιπὸν νὰ γίνει ἡ καταγγελία τοῦ περιστατικοῦ στὸν «Ἐπέρτατον Ἐπίτροπον» καὶ στὸν «Ἕπατον», δηλαδὴ τὸ Μ. Βεζίρη καὶ τὸ Σουλτάνο. Ἐπιχείρηση ριψοκίνδυνη, ἐπειδὴ κανεὶς δὲν μποροῦσε νὰ προβλέψει τίς ἀντιδράσεις τους. Πὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Μαυροκορδάτος ἐπέλεξε τὴ μέθοδο τῶν διαδοχικῶν προσεγγίσεων πρὸς τὴν ἀνώτατη πολιτικὴ ἐξουσία. Πλησίασε πρῶτα τὸ Μ. Βεζίρη μὲ τὸν Ρεῖζ ἐφέντη, ἀξιωματοῦχο τῆς Πύλης, καί, γνωρίζοντας ἔτσι τίς ἀπόψεις του, ζήτησε νὰ τὸν ἐπισκεφτεῖ καὶ ὁ ἴδιος. Τὸ θέμα ἦταν πιά ὥρμιο νὰ φτάσει στὸ Σουλτάνο. Φαίνεται ὅτι καὶ ἐκεῖνος τὸ ἄκουσε θετικά, ἀφοῦ ὁ Μαυροκορδάτος γνωστοποιεῖ στίς 10 Δεκεμβρίου στὸ Χρῦσανθο ὅτι ὁ «Ἕπατος ἐπρόσταξε νὰ γένη μεγάλη ἔρευνα εἰς ὅλην τὴν Πόλιν» γιὰ νὰ βρεθεῖ «καὶ νὰ πιασθῇ ὁ ραδιοῦργος [ὁ Ὀσμάναγας], καὶ λάβῃ τὴν πρέπουσαν παιδείαν»¹⁵.

13. Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μαυροκορδάτου πρὸς τὸ Χρῦσανθο μὲ ἡμερομηνία 26 Ὀκτωβρίου 1707 διαβάζουμε: «Ἀπὸ τὴν ἁγίαν πόλιν ἦλθαν γράμματα πρῶτα, καὶ δεύτερα· διηγοῦνται τὴν κάθοδον τοῦ Ὀσμάναγα...». Ἡ ἐπιστολή, ποὺ σώζεται στὸν κώδικα «Ἀλληλογραφία...», φ. 105^Γ–106^Γ, δὲν ἔχει ἐκδοθεῖ στὸ σύνολό της· ὁ Μ. ΓΕΛΕΩΝ (*Ἀρχεῖον...*, σ. 125–126) ἔχει δημοσιεῦσει μόνον τὸ τελευταῖο τμῆμα της.

14. Ἡ ἐπιστολὴ φέρει ἡμερομηνία 1η Δεκεμβρίου 1707· σώζεται στὸν κώδικα «Ἀλληλογραφία...», φ. 110^Γ–^ν καὶ εἶναι ἀνέκδοτη.

15. Αὐτὰ ἀναφέρονται στὴν τελευταία ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε ὁ Μαυρο-

γ) Τὸ τρίτο πὸν τὸν ἀπασχόλησε ἦταν τὰ οἰκονομικά τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Νεόφυτου. Ὁ Νεόφυτος ὄφειλε νὰ καταβάλλει στὸ Πατριαρχεῖο τὴ συμμετοχὴ του γιὰ νὰ πληρωθεῖ τὸ ἐτήσιο «βασιλικὸν χαράτζιον», ἀλλὰ καὶ ἄλλες εἰσφορὲς πὸν εἶχαν κατὰ καιροὺς ἐπιβληθεῖ. Στὴν προσπάθειά του νὰ συγκεντρώσει τὰ ἀπαιτούμενα χρήματα, παρακάλεσε φαίνεται τὸ Μαυροκορδάτο νὰ ζητήσει ἀπὸ κάποιους στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ τοῦ ἐπιστρέψουν χρήματα πὸν τοῦ ὄφειλαν. Τὸ ποσὸ ὅμως δὲ συγκεντρώθηκε, διότι ὅπως τοῦ γράφει ὁ Μαυροκορδάτος στὶς 30 Ἰουνίου, αὐτοὶ στοὺς ὁποίους ἀπευθύνθηκε «δυστροποῦν καὶ περικλώθουν μυριάς προφάσεις»¹⁶. Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ὁ ἴδιος ὁ Μαυροκορδάτος προθυμοποιεῖται νὰ τὸν βοηθήσει νὰ καταβάλλει ἐκεῖνος στὸ Πατριαρχεῖο ὅ,τι ὄφειλε ὁ Νεόφυτος, χωρὶς νὰ τοῦ ζητήσει τόκο· ἀκόμα, νὰ τοῦ δανείσει καὶ ἄλλα χρήματα μὲ λιγότερο τόκο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς ἀγορᾶς, ὅχι τὰ δέκα δώδεκα ἀλλὰ «τὰ δέκα ἐνδεκάμισυ»¹⁷.

III

Ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ τμήμα τῆς ἀλληλογραφίας πὸν ἔχει σωθεῖ μορῶς ὡστόσο νὰ πληροφορηθοῦμε καὶ κάποιες ἄλλες πτυχὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ ἰσχυροῦ Φαναριώτη: ὅτι, γιὰ παράδειγμα, μέσα στὸ 1707 ἔγινε ἀποδέκτης ἑπτὰ δώρων· μία φορὰ τοῦ ἔστει-

κορδάτος στὸ 1707. Ἀποδέκτης ἦταν ὁ Νεόφυτος Νοταρὰς στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ ἡ ἡμερομηνία γραφῆς τῆς 10 Δεκεμβρίου. Σώζεται στὸν κώδικα «Ἀλληλογραφία...», φ. 118^{Γ-Υ} καὶ εἶναι ἀνέκδοτη.

16. Τὸ πρωτότυπο τῆς ἐπιστολῆς λανθάνει (βλ. ὅσα ἀναφέρω στὸ Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σ. 30)· ἀντίγραφο σώζεται στὸν κώδικα Μ 100 τῆς Μ. Λαύρας. Ἐνα μικρὸ τμήμα τοῦ κειμένου ἔχει δημοσιεύσει ὁ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, «Νεόφυτος ὁ Μαυρομάτης, μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης», *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς* 1 (1932), 181.

17. Πὰ τὸν τόκο στὴν ἀγορὰ τῆς Κωνσταντινούπολης βλ. παρομοίους περιεχομένου ἐπιστολὴ τοῦ Μαυροκορδάτου πρὸς τὸ Νεόφυτο, μὲ ἡμερομηνία 1η Δεκεμβρίου 1706: «Θέλω τῆς εὐρεθῆ [τῆς σῆς πανιερότητος] γράσια πεντακόσια τὰ δέκα ἐνδεκάμισυ, διὰ νὰ μὴν δίνης τὰ δέκα δώδεκα».

λαν βότκα, μία φορά βούτυρο και πέντε φορές κρασί. Και ακόμα να διαπιστώσουμε, από τις απαντήσεις του, ότι όχι μόνο αγαπούσε τὸ κρασί ἀλλὰ εἶχε καὶ ἀπόψεις γιὰ τὶς ποικιλίες, τὸν τρόπο παρασκευῆς κ.λπ. — ἀπόψεις πού, καθὼς δὲν ἔχουν ἐκδοθεῖ οἱ σχετικὲς ἐπιστολές του, εἶναι ὡς σήμερα ἀθησαύριστες καὶ ἴσως ἐνδιαφέρουν τοὺς ἐρευνητὲς τῆς ἱστορίας τοῦ οἴνου.

Κρασί κόκκινο ἦταν τὸ πρῶτο δῶρο πὺ ἔλαβε ὁ Μαυροκορδάτος ἀπὸ τὸ Χρῦσανθο Ἱεροσολύμων, πὺ διέμενε ἀκόμα στὴ Μολδοβλαχία. Στὶς 7 Αὐγούστου τὸν εὐχαριστεῖ καὶ στὴν ἐπιστολή του ἐκείνη πλέκει ἕνα ἐγκώμιο γιὰ τὸ κόκκινο κρασί. «Ἐλαβον τὸ κρασί... καὶ εὐχαριστῶ. Τὸ κόκκινον εἶναι πολλὰ ἀδρῦ, ὡς φαίνεται δὲν τὰ ἐπιμελοῦνται τὰ κόκκινα, καὶ αὐτὰ εἶναι ὑγιεινότετα καὶ ὠφελιμώτατα τοῖς ποδαλγοῖς, καὶ τοῖς γέρουσι, καὶ τοῖς αἰμορροῦσιν, ὅτι φέρουσι δύναμιν καὶ ἔχουσι τὸ ροῶδες»¹⁸.

Κοντὰ σ' αὐτό, τὸ ρητὰ ἐκφρασμένο ἐγκώμιο γιὰ τὸ κόκκινο κρασί, ὑπάρχει μιὰ ἄλλη, λιγότερο ρητὴ, ἀλλὰ ἐξίσου κατηγορηματικὴ ἔκφραση τῶν προτιμήσεών του, πὺ γίνεται μὲ ἀφορμὴ ἕνα νέο δῶρο πὺ φτάνει λίγες μέρες ἀργότερα. «Ἐλαβον καὶ τὸ βαρελλάκι τὸ κρασί...», γράφει στὶς 13 Αὐγούστου, «... εἰς τὸ τρύγος ἂν ἐσκευάζετο τὸ κόκκινον ἤθελεν εἶσθαι ὠφέλιμον... ὅτι τὸ ἄσπρον εἶναι ρευστικὸν καὶ διαχυτικόν»¹⁹.

Στὶς 29 Αὐγούστου παρέχει τὶς συμβουλές του καὶ πάλι στὸν Χρῦσανθο: «Τὸ τοῦ Πασίου [τὸ κρασί] φθάνει νὰ γένη ἀπὸ ὄρμα σταφύλια, καὶ νὰ σταθῆ μὲ τὰ τζίπουρα ὀλίγαις ἡμέραις, βασιτᾶ καὶ γίνεται στυφούτζικον»²⁰. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο, τῶν παραινέσεων, ἐντάσσονται καὶ ὅσα συμβούλευε στὶς ἀρχὲς Αὐγούστου: «τὸ κόκκινον πελίνον δὲν εἶναι ἀχαμνόν, ἀμὴ πρέπει νὰ γίνεται ἀπὸ μαῦρα

18. Ἡ ἐπιστολὴ σώζεται στὸν κώδικα «Ἀλληλογραφία...», φ. 86^{r-v} καὶ εἶναι ἀνέκδοτη.

19. Πὰ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴ σημείωση 12.

20. Ἡ ἐπιστολὴ σώζεται στὸν κώδικα «Ἀλληλογραφία...», φ. 93^{r-v} καὶ εἶναι ἀνέκδοτη.

σταφύλια, και ὄχι ἀνακατωμένα»²¹, ἐνῶ τὴν 1η Ὀκτωβρίου πληροφορεῖ τὸν Χρῦσανθο, σταθερὸ προμηθευτὴ του, ὅτι «τὸ ἐντεῦθεν ἀποσταλὲν κόκκινο κρασί ἤρεμισαν ἴσασε»²².

IV

Ἡ προσφορὰ οἴνου ὡς δώρου εἶναι, ὅπως ἦδη ἀναφέραμε, τόσο παλιά ὅσο και ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀμπελώνα· παλιά ὅμως εἶναι και ἡ πεποίθησι πὼς τὸ κρασί εἶναι προϊόν πού βοηθᾷ στὴ διατροφή και στὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Μαυροκορδάτος, διατηρώντας ζωντανὴ αὐτὴ τὴν παράδοσι, γράφει στὰ 1707 στὸ δωρητὴ του: «περὶ τῆς φροντίδος τοῦ κρασιοῦ, ἃς εἶναι πολὺχρονος ἡ μακαριότης αὐτῆς» —πρόκειται και πάλι γιὰ τὸν Χρῦσανθο Ἱεροσολύμων— «ὅπου ἔχει τὴ μέριμνα τῆς ὑγείας μου»²³. Ὡστόσο στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι πού μελετοῦμε νομίζω ὅτι ἡ προσφορὰ τοῦ οἴνου ἐπιτελοῦσε και μιὰν ἄλλη ἀφανὴ λειτουργία, πού γιὰ νὰ τὴ φέρουμε στὸ φῶς θὰ πρέπει νὰ ξαναγυρίσουμε στὰ σοβαρὰ και δύσκολα θέματα πού ἀπασχόλησαν τὸ δωροδόχο στὴ διάρκεια τοῦ 1707.

Ἰδωμένα ἀπὸ μιὰν ἄλλη ὀπτική, ὅλα ὅσα ἀπασχόλησαν στὰ 1707 τὸ Μαυροκορδάτο εἶναι ἐκφάνσεις φαινομένων μακρᾶς διάρκειας, μηχανισμῶν λειτουργίας τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους κανένας δὲ δημιουργήθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα.

Πὰ τὴ βαθμιαία προσαρμογὴ τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὴν ἀπολυταρχικὴ δομὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ πολιτεύματος μιλήσαμε ἦδη. Πενήντα και πλέον χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν περίπτωσι τῆς ἐκλογῆς τοῦ Χρυσάνθου ὡς πατριάρχη Ἱεροσολύμων στὴν Κωνσταντινούπολι, εἴχαμε μιὰ δῆξυτερη ἐκφανσι τοῦ ἴδιου φαινομένου: τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καθαιρεῖ τὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας

21. Πὰ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴ σημείωσι 18.

22. Ἡ ἐπιστολὴ σώζεται στὸν κώδικα «Ἀλληλογραφία...», φ. 99Γ^v και εἶναι ἀνέκδοτη.

23. Πὰ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὴ σημείωσι 20.

καί ἐκλέγει τὸ διάδοχό του²⁴. Ἡ ἐξάρτηση λοιπὸν ἀπὸ τὸ κέντρο αὐτὸ τῆς ἐξουσίας ἦταν ἤδη καθιερωμένη ὅταν ἀνέκυψε, στὰ 1707, τὸ θέμα ἐκλογῆς νέου πατριάρχη Ἱεροσολύμων.

Ἡ ἀνάγκη νὰ ὑπάρχουν στὴν Κωνσταντινούπολη συνήγοροι τῶν ὑποθέσεων ποὺ σχετίζονταν μὲ τὰ προσκυνήματα στοὺς Ἁγίους Τόπους δὲν προέκυψε στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀνατρέχει, ἀπὸ μιὰ μεριά, στὸ γεγονός ὅτι ἡ Παλαιστίνη ἀπὸ τὸ 1516 εἶχε κατακτηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, σχετίζεται μὲ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἐπιδείκνυαν καθολικὲς χώρες τῆς Εὐρώπης νὰ κυριαρχήσουν στὰ προσκυνήματα. Καθὼς λοιπὸν ὅλα ἀποφασίζονταν στὴν Πύλη, τὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων καὶ ἡ Ἁγιοταφικὴ Ἀδελφότητα φρόντιζαν νὰ ἔχουν ἐκπροσώπους τῶν συμφερόντων τους κοντὰ στὰ κέντρα λήψεως τῶν ἀποφάσεων, ὥστε νὰ ἀναχαιτίζουν ἔγκαιρα τυχόν παραχωρήσεις προσκυνημάτων στοὺς καθολικοὺς — ἢ καὶ σὲ Ἀρμενίους —, νὰ φροντίζουν γιὰ τὴν ἀνανέωση ἢ καὶ τὴν ἀνάκτηση τῶν προνομίων τῶν ὀρθοδόξων, νὰ ἐπιμελοῦνται γιὰ τὴν ἔκδοση «ὀρισμῶν», προκειμένου νὰ ἐπισκευαστοῦν τὰ κτήρια κ.λπ. ἓνα πλέγμα ὑπηρεσιῶν, ποὺ προϋπέθετε ὑψηλὲς γνωριμίες καὶ ἀπαιτοῦσε πολλὰ χρήματα. Οἱ ἀνάγκες λοιπὸν ποὺ ἀνέκυψαν στὰ 1707 ἦταν ὀχληρὲς καὶ πολυδάπανες, ἀλλὰ δὲν ἦταν ἓνα πρωτόγνωρο φαινόμενο.

Ἀκόμα παλαιότερη εἶναι ἡ ἐμφάνιση τοῦ φαινομένου ἀρχιερεῖς νὰ ἀναζητοῦν οἰκονομικῆς φύσεως ἐξυπηρετήσεις ἀπὸ κεφαλαιούχους· ἰδιαίτερα μετὰ τὸ 1474, ὅταν τὸ Πατριαρχεῖο «συναίνεσε» νὰ καταβάλλει ἐτήσιο φόρο πρὸς τὸ ὀθωμανικὸ Δημόσιο. Ὑπόλογος ἔναντι τῆς Πύλης ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης, τὸ βᾶρος ὅμως τῆς συγκέντρωσης τοῦ ποσοῦ εἶχε μοιραστεῖ στοὺς μητροπολίτες,

24. Καὶ τὰ δύο κείμενα σώζονται ἀντιγραμμένα στὸν κώδικα 2 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριο*, Α', Ἀθήνα 1987, σ. 152–153, λήμματα ἀρ. 142 καὶ 143).

οί όποιοι όφειλαν, σέ τακτη ήμερομηνία, επί ποινη καθαιρέσεως, νά αποδώσουν ό,τι ποσό αναλογούσε στη μητρόπολή τους²⁵. Κάποτε κατόρθωναν νά συγκεντρώσουν τό ποσό· συχνά όμως όχι, όποτε για νά αποφύγουν τίς συνέπειες τής ανυπακοής έπρεπε κάποιος πού είχε διαθέσιμα χρήματα, κάποιος κεφαλαιούχος — συνήθως κάτοικος τής Κωνσταντινούπολης— νά τούς δανείσει τό όφειλόμενο ποσό.

Μέσα σέ αυτός τούς, προϋπάρχοντες, μηχανισμούς ό Μαυροκορδάτος δρᾶ ως ένα από τά γρανάζια τους· και από την άποψη αυτή, τό κρασί πού τοῦ προσφέρουν ως δῶρο, χωρίς νά χάνει τίς παραδοσιακές του ιδιότητες, γίνεται και ένα «λιπαντικό» —για την έλάττωση τῶν τριβῶν, για την καλύτερη λειτουργία τῶν μηχανισμῶν.

25. Βλ. πρόχειρα D. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Les mécanismes d'une conquête», *Économies Méditerranéennes: Équilibres et Intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, τ. 3, Άθήνα 1986, σ. 203-204· και, έκτενέστερα, στην πρόσφατη μελέτη ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Άφιρώματα και δωρεές τόν 16ο αϊ. στη Μ. Έκκλησία. Θεσμικές όψεις τής ευσέβειας*, Άθήνα 2002, τό κεφάλαιο «Τό ιστορικό πλαίσιο τής ευσέβειας», σ. 91-107.

IV

Ἀναζητώντας χρήσιμα ἔργαλεῖα γιὰ τὰ νέα καθήκοντα

Ἡ ἄνοδος τῶν Φαναριωτῶν ἐπισφραγίστηκε μὲ τὴν ἀνάληψη τοῦ ἀξιώματος τοῦ «βοεβόδα» στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες. Τὰ νέα ὁμως καθήκοντα ἐπέβαλαν καὶ τὴν ἀναζήτηση χρησίμων ἔργαλείων γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν ὑποψήφων γιὰ τὶς νέες θέσεις. Ἐδῶ ἐντοπιῆζεται ἓνα τέτοιο πρῶμο ἔργαλεῖο — μετάφρασμα ἀπὸ τὰ λατινικά, ἀποκαλύπτεται τὸ ἄγνωστο πρωτότυπό του καὶ παρουσιάζονται τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ τὸ ἐντάσσουν στὸ φαναριώτικο ἰδεολογικὸ κλίμα.

I

Στὶς 12 Αὐγούστου 1715 ὁ Δημήτριος Γεωργούλης Νοταρὰς ὀλοκληρώνει, στὸ Βουκουρέστι, τὴ μετάφραση ἑνὸς ἔργου ποὺ τὸ ἐπιγράφει στὰ ἑλληνικά «Περὶ τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος»¹. Τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ καὶ τὸ στίγμα γιὰ τὸ χρόνο καὶ τὸν τόπο ὅπου ὀλοκληρώσε τὸ μεταφραστικὸ του ἐγχείρημα τὸ πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ποὺ σώζεται στὸ τέλος τοῦ κειμένου.

Δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Ὁ Ἐρασιστῆς* 22 (1999), σ. 251–252, μὲ τὸν τίτλο «Τὸ πρωτότυπο τοῦ “Περὶ τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος”»· ἐδῶ συναρῶ στοιχεῖα ἀπὸ προηγούμενη μελέτη πού, μὲ τὸν τίτλο «“Περὶ τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος”». Ἐνα ἀκόμα φαναριώτικο ἐγχειρίδιο Πολιτικῆς», δημοσιεύτηκε καὶ αὐτὴ στὸ ἴδιο περιοδικὸ τ. 21 (1997) —*Μνήμη Λέανδρου Βρανούση*—, σ. 31–42.

1. Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι σχοινοτενής: «Περὶ τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος βιβλίον ἓν, ἐν ᾧ ἡ ματαιότης καὶ ἡ ἀλήθεια τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, πολιτικοῖς καὶ ἠθικοῖς λόγοις καθαρώς ἀποδείχεται καὶ διαλογικῶς παραδίδεται».

από του θεου του φθόνου, καὶ ἀπὸ αἰδίου
 του σου παραμύθου
 ἡλιαρχαί:
 γίνου:

Ἰεσοῦ καὶ θεοῦ ^{αἰ} φῶς ἀφ' ἑσῶ μεγίστου
 δίδου:

Δουμπίετος ^{αἰ} Σουάρος Ἰαλοσι:
 οἰκιστὴ εἰμὴν χιῶτη:

Ἰε:
 Ἐπιπέδου πορφυρῆς ^{αἰ} θεοῦ αὐτῶν:
 γούσου ἀφ' ἑσῶ: οὐδ' ἔσθ:

καὶ εἰς:

Ἰε ^{αἰ} θεοῦ Ἰ: μόνου θεοῦ ἑσῶ ἀπὸ θεοῦ ἀφ' ἑσῶ σπερὶν
 ἑσῶ καὶ ἑσῶ, θεοῦ ἀφ' ἑσῶ, ἑσῶ καὶ ἑσῶ καὶ ἑσῶ
 αἰδίου ^{αἰ} φ: μόνου, καὶ ἀφ' ἑσῶ καὶ ἑσῶ ἑσῶ ἑσῶ
 καὶ ἑσῶ ἑσῶ:

Τὸ τέλος τοῦ χειρογράφου 498 (σ. 145) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας

Δημήτριος Νωταράς Ιατροσο-
φιστής έμεταγλώττι-
ζε.
Έπετέθη κορωνίς τῷδε βῆ αν-
γούστου αφιεῶ. Έν Βου-
κουρεστίῳ².

Ποιό όμως είναι τὸ πρωτότυπο καὶ ποιὸς ὁ συγγραφέας του;

Ὁ Νοταράς ὅταν μετέφρασε, τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, τὸ ἔργο τοῦ Emmanuel Tesauro *La Filosofia morale*³, δὲν παρέλειψε νὰ ἀναγράψει στὴν ἐπιγραφή τοῦ ἔργου τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τοῦ πρωτότυπου ἔργου, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ δικό του: «Βιβλίον α΄ ἦτοι Ἠθικὴ Φιλοσοφία... ἦντινα συνέθεσεν ὁ κόμης καὶ ἱππεὺς Ἐμμανουὴλ Θησαυρὸς εὐπατριδῆς τοῦ Τουρίνου, τὴν ἐμεταγλώττισε δὲ Δημήτριος Νωταράς ἱατροφιλόσοφος ὁ Πελοποννήσιος...»· ἐνῶ στὸ τέλος, στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, ἀνέγραψε, καὶ ἐκεῖ, τὸ χρόνο καὶ τὸν τόπο ὅπου περάτωσε τὴ μετάφραση: «μεθερμηνεύθη ἔτει ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ: αψιζῳ. Έν Βουκουρεστίῳ τῆς Οὐγγροβλαχίας»⁴.

2. Βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ποὺ σώζεται στὸ χειρόγραφο ἀρ. 58(498) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (βλ. πανομοιότυπό του στὴν σ. 138)· ἀνάλογο σημεῖωμα παραδίδεται καὶ στὸ χειρόγραφο ἀρ. 681 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη. Περισσότερα γιὰ τὰ χειρόγραφα ποὺ σώζουν τὸ ἔργο βλ. πιὸ κάτω στὸ κείμενο.

3. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι: *La Filosofia morale derivata dall' alto fonte del grande Aristotele Stagirita*.

4. Θυμίζω τὰ χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὴ μετάφραση ἔργου τοῦ Tesauro ἀπὸ τὸν Νοταρά: α΄) Τὸ ἀρ. 59(422) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας· β΄) τὸ ἀρ. 681 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γ΄) τὸ ἀρ. 100 τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου — τὸ τελευταῖο τὸ γνωρίζουμε πλέον ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Ν. ΒΕΗ (*Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου*, τ. 1, Λιψία – Ἀθήνα 1915, σ. 95), καθὼς, ὅπως εἶναι γνωστὸ, κήχηε στὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1934.

Στὸ ἔργο ὁμως «Περὶ τῆς τῶν συμβουλευτῶν ματαιότητος» παραλείπεται στὴν ἐπιγραφή τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τοῦ πρωτοτύπου, οὔτε ἀναφέρεται στὸ τέλος, στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, ὅπου, ὅπως εἶδαμε, ἀναγράφεται μόνον τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ. Πατί αὐτὴ ἢ σιωπῆ;

II

Ἡ μετάφραση γνώρισε μὴν ἀξιοσημεῖωτη χειρόγραφη παράδοση. Σήμερα σώζονται τέσσερα τουλάχιστον χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ ἔργο. Συγκεκριμένα, τὴ μετάφραση παραδίδουν τὰ ἀκόλουθα χειρόγραφα:

α') Τὸ ἀρ. 58 (498) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, σ. 1-145⁵.

β') Τὸ ἀρ. 92 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη, φ. 1^Γ-46^{Γ6}.

γ') Τὸ ἀρ. 73 τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης, φ. 3^Γ-58^{Γ7} καὶ

δ') Τὸ ἀρ. 95 τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ζαγοράς, σ. 187-282⁸.

Στὰ τρία ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά, τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, τοῦ Μετοχίου καὶ σὲ ἐκεῖνο τῆς Κοζάνης, περιέχεται τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ μόνον· στὸ χειρόγραφο τῆς Ζαγοράς σώζεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἔργα⁹. Στὰ δύο πρῶτα ἀναφέρεται καὶ τὸ ὄνομα ἐκείνου ποὺ τὸ «ἔμεταγλώττισε»: «Δημήτριος Νωταράς».

5. C. LITZICA, *Academia Română. Catalogul manuscriselor grecesti*, Βουκουρέστι 1909, σ. 44.

6. ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετρούπολη 1899, σ. 96-97.

7. ΑΝΤ. ΣΙΓΑΛΑΣ, *Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α. Ἀρχεῖα καὶ Βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 37-38.

8. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ζαγοράς», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 13 (1916), 456.

9. Πὰ τὰ ἄλλα ἔργα βλ. ὅσα ἀναφέρει στὴν περιγραφή του ὁ Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Στὸ ἴδιο*.

Κανένα από αυτά δεν είναι αυτόγραφο του μεταφραστή. Γνωρίζουμε τη γραφή του Δημητρίου Νοταρά, καθώς, για παράδειγμα, σώζονται αυτόγραφες επιστολές του στο Άρχαιο του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη¹⁰, μπορούμε έτσι να συγκρίνουμε το χέρι του με εκείνα που έγραψαν τα παραπάνω χειρόγραφα και να βεβαιωθούμε πώς κανένα από αυτά δεν είναι γραμμένο από τον ίδιο. Όλα πάντως τα αντίγραφα πρέπει να χρονολογηθούν, σύμφωνα με τους καταλογογράφους, στον 18ο αιώνα. Άς σημειωθεί τέλος πώς το καλύτερο και πληρέστερο αντίγραφο είναι εκείνο της Ρουμανικής Ακαδημίας.

Η νεοελληνική πάντως επιστήμη ελάχιστα έχει ασχοληθεί με τη μετάφραση αυτή — ίσως επειδή δεν είχε έντοπιστεί το έργο που μεταφράστηκε και η ταυτότητα του συγγραφέα του πρωτοτύπου. Καταγράφω εδώ τις αναφορές που γνωρίζω.

Ο Ματθαίος Παρανίκας αναφέρει το έργο για πρώτη φορά στο *Σχεδιάσμα* του στα 1867: «Δημητρίου Νοταρά (1715)... γράψαντος “περί τῆς τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος”» και ύποσημειώνει: «Ἐν χειρ. ὑπ’ ἀρ. 205 τῆς τοῦ Ἁγιοταφ. Μετοχίου βιβλιοθήκης»¹¹.

10. Στο φάκελο «Ἀλληλογραφία τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλων Διεργημένων πρὸς διαφόρους ἀπὸ 1671 μέχρι 1797» εἶναι οἱ ἀρ. 162, 163, 164, 173, 177 καὶ 182. Ἀπὸ τὴν πηγὴ αὐτὴ ἀντλώντας ὁ ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, 1500–1912*, Ἀθήνα 1936–1938, σ. 219, δημοσίευσε πανομοιότυπο τῆς ὑπογραφῆς του. Βλ. καὶ ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ καὶ ΜΑΡΙΑ ΠΟΛΙΤΗ, «Βιβλιογράφοι 17ου–18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφὴ», *Δελτίον τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 5 (1994), 418: τὸν ἐντοπίζουν ὡς γράφει δύο χειρογράφων.

11. Μ. Κ. ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως, μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 107, καὶ σημ. 4. Τὸ χειρόγραφο ποὺ ἀναφέρει ὁ Παρανίκας εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἔχει τώρα τὸν ἀρ. 92 (βλ. ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ–ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετρούπολη 1899, σ. 479).

Ἄπὸ τὸν Παρανίκα ἀντλεῖ —ὅπως τὸ δηλώνει ἄλλωστε— ὁ Κων. Σάθας τὴ σχετικὴ πληροφορία, πὺ τὴ δημοσιεύει στὴ *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*: «Τοῦ [Δημητρίου Νοταρᾶ] εὑρηται, ὡς ἤκουσα... καὶ περὶ τῆς ματαιότητος τῶν συμβουλῶν [= συμβουλιῶν] (Παρανίκας, σελ. 107)»¹². Προσθήκη τῆς τελευταίας στιγμῆς —καθὼς τὸ βιβλίον τοῦ Παρανίκα κυκλοφόρησε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1867 καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Σάθα εἶναι πιθανὸ νὰ τυπωνόταν ἤδη, ἀφοῦ θὰ κυκλοφορήσει τὴν ἐπόμενη χρονιά— πὺ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Δημητρίου Νοταρᾶ δὲν πρόφτασε νὰ περάσει στὸ Εὐρετήριο τοῦ ἔργου.

Ἀκολουθεῖ μιά μακρὰ σιωπὴ καί, ἕναν αἰῶνα μετὰ, τὸ ἔργο ἐπανεμφανίζεται στὴ βιβλιογραφία. Στὴ νέα αὐτὴ συγκομιδὴ πρῶτος εἶναι ὁ Βαγγέλης Σκουβαράς, πὺ τὸ ἀναφέρει στὴν *Ἀντέκθεσή* του: «Στὸν ὑπ' ἀριθ. 498 κώδ. τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας περιέχεται μετάφραση τοῦ Δημ. Νοταρᾶ μὲ τὸν τίτλο: “Περὶ τῆς τῶν συμβουλῶν ματαιότητος βιβλίον ἕν”, ὅπου καὶ σημείωση πὺ μᾶς πληροφοροεῖ ὅτι ἡ μετάφραση τελείωσε στὶς 12 Αὐγούστου 1715». (Ὁ Σκουβαράς δίνει καὶ τὴν παραπομπὴ στὸν Κατάλογο χειρογράφων τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας πὺ εἶχε δημοσιεύσει ὁ C. Litzica τὸ 1909¹³.)

Ἀκολουθεῖ τὸ 1974 μιά «βουβή» ἀναφορὰ στὸ ἔργο πὺ τὴν δίνει ἡ Ἀριάδνη Καμαριανοῦ—Cioran στὴ μελέτη της γιὰ τὶς Σχολὲς στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες. Γράφει συγκεκριμένα: «Le même personnage —Démètre Notaras— avait traduit à Bucarest en 1715 un autre ouvrage de morale (ms. gr. 498 de la Bibl. de l'Acad., provenant de l'ancienne bibliothèque du Collège de Saint-Sabbas)»¹⁴. Τέλος, ὁ Ἄθ. Καραθανάσης ἐπανεκδίδοντας στὰ 1978 τὰ «Ἄνθη Εὐλαβείας» καὶ μιλώντας γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς συλ-

12. ΚΩΝ. ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 435 σημ. 1.

13. ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, *Ἀντέκθεση*, Ἀθήνα 1968, σ. 54.

14. ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 222 σημ. 312.

λογής, τὸν Δημήτριο Νοταρά, ἀναφέρει γιὰ τὸ ἔργο ὅσα ὁ Σκουβαράς εἶχε περὶ δέκα χρόνια νωρίτερα¹⁵.

III

«Περὶ ματαιότητος», γιὰ τὸ ἀνώφελο, τὸ ἄσκοπο «τῶν συμβουλιῶν» ἐξαγγέλλεται στὴν ἐπιγραφή τοῦ ἔργου. Ἄς θυμίσουμε ἀμέσως ὅτι ὁ ὄρος «συμβουλία» δὲν εἶναι λέξη «πλασθεῖσα ὑπὸ τινος νεωτέρου λογίου»· εἶναι λέξη τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ λεξιλογίου, ἡ ὁποία στὸ Λεξικὸ τῶν Liddell – Scott ὀρίζεται καταρχὰς ὡς συνώνυμη τῆς συμβουλῆς, ἀλλὰ στὴ συνέχεια τῆς ἀποδίδεται καὶ ἡ ἰδιαίτερη χροιά πού εἶχε: «συμβουλή δοθεῖσα, μάλιστα περὶ δημοσίων πραγμάτων». Πὰ τὸ ἀνώφελο λοιπῶν τῶν συμβουλῶν πού ἀφοροῦν τὰ δημόσια πράγματα μᾶς ἐξαγγέλλει ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἔργου.

Τὸ ἔργο χωρίζεται σὲ εἴκοσι πέντε μέρη—κεφάλαια· καὶ κάθε κεφάλαιο πού ἔχει μία ἐπιγραφή περιέχει ἐρωταποκρίσεις —ἀπὸ τρεῖς ἕως πέντε. Αὐτοὶ πού φέρονται νὰ διαλέγονται δὲν εἶναι πρόσωπα ἀλλὰ ἀφηρημένες ἔννοιες: ἡ «ματαιότης» καὶ ἡ «ἀλήθεια». Ὅταν ὡστόσο διαβάσουμε τίς πρώτες κιώλας ἐρωταποκρίσεις, κατανοοῦμε ἀμέσως τὸ συμβολισμό πού κρύβουν οἱ διαλεγόμενες ἔννοιες.

Συμβουλία αʹ.

Περὶ συμβουλίας καὶ συμβουλευτῶν.

Αʹν. Ματαιότης: Τὸ ὠραιότατον τῶν πραγμάτων, καὶ τὸ ἀναγκαιότατον εἰς τὸν πρίγκηπα, εἶναι ἡ συμβουλή.

Ἀλήθεια: Ναί, ἂν ἡξεύρω νὰ προγνωρίσω τὰ μέλλοντα.

Βʹν. Ματαιότης: Ἐγὼ ἀγαπῶ περισσὸν τὴν συμβουλήν.

Ἀλήθεια: Δὲν εἶσαι ὁ πρώτος ὁποῦ τὴν ἠγάπησες πολὺ μὲ τόσον ἔπαινον· ἡξεύρω πολλοὺς ὁποῦ δι' ἀγάπην τῆς συμβουλῆς ἔχασαν τὴν βασιλείαν.

¹⁵ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ (Ἐπιμ.), Ἔνθη Εὐλαβείας, Ἀθήνα, Ἐρμής, 1978, σ. σθ'.

Γ' ον. Ματαιιότης: Ἡ συμβουλή θέλει μὲ σώση.

Ἀλήθεια: Καθὼς τὸν ἀσθενῆ οἱ ἰατροί, οἱ ὁποῖοι εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς συμβουλῆς του, ἔλαβον εἶδησιν τοῦ βεβαιωτάτου θανάτου. [...]

Εἶναι νομίζω ἀμέσως φανερό ὅτι τὸ ἓνα σκέλος ἀπὸ τὶς διαλεγόμενες ἔννοιες, «ἡ ματαιιότης», παρουσιάζει κοινούς τόπους, φράσεις στερεότυπες, καὶ τὸ ἄλλο, «ἡ ἀλήθεια», τὶς ἀναιρεῖ μὲ τρόπο κατὰ κανόνα εἰρωνικό.

Ἐὰν ὅμως δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τοῦ πρωτοτύπου στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου, ὑπάρχουν κάποια ἐσωτερικὰ τεκμήρια, χρῆσιμα γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου ποῦ γράφτηκε καὶ τὸν ἐντοπισμὸ του.

Στὸ ἔργο ἀναφέρονται καὶ χρησιμοποιοῦνται συγγραφεῖς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας. Πὰ παράδειγμα, Πλάτωνας, Σοφοκλῆς, Σενέκας, Πλαῦτος· ἐνῶ σποραδικὰ συναντοῦμε καὶ κάποια ρητὰ στὰ λατινικά, μὲ τὰ ὁποῖα διανθίζοταν προφανῶς τὸ πρωτότυπο. Πὰ παράδειγμα, στὴ δέκατη συμβουλία, στὸ τέλος, διατηρεῖται στὰ λατινικά ἡ φράση *occasio ob casum dicta est* — ποῦ ἀποδίδεται βέβαια καὶ στὰ ἑλληνικά.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς στὴν ἀρχαία γραμματεία, στὸ κείμενο ἀναφέρεται καὶ ἓνας συγγραφέας τοῦ 13ου αἰ. ποῦ τιμήθηκε ἰδιαίτερα τὸν 17ο αἰ. Συγκεκριμένα, στὴ δωδέκατη συμβουλία ποῦ ἐπιγράφεται: «Περὶ τῶν μερικῶν συνελύσεων τῶν ἐπαρχιῶν...» ἀναφέρεται σὲ κάποια ἀπόκριση πὼς «διὰ νὰ κάνεις τὸν ἑαυτὸν σου μίαν καθόλου ἁρμονίαν, εἰς τόσον πλῆθος πραγμάτων, λόγων, καὶ ὑλῶν ἐναντιότητα, καὶ καμία φορᾶ, σύγχυσις, θέλεις ἀναγκαστῆ νὰ συμβουλευθῆς τὸ βιβλίον Ῥαῦμούντου τοῦ Λουλλίου Περὶ τῆς συζευ[κ]τικῆς τέχνης». Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν σχολαστικὸ φιλόσοφο καὶ ἀλχημιστὴ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰώνα Raimon Lullus ἢ Lullius (1235–1315), πρόσωπο ποῦ ἔμεινε στὴν ἱστορία κυρίως γιὰ τὴ μεγαλειώδη προσπάθειά του νὰ συνθέσει σὲ πίνακες τὶς λογικὲς ἔννοιες τῆς ἀνθρώπινης νόησης ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλη ἡ

σύνθεσή τους. Τὸ βασικὸ τοῦ ἔργου ὀνομάζεται «Ars Magna». Τὸ ὄνομά του ἀναφέρεται πολὺ μετὰ τὸ Μεσαιῶνα, εἴτε μὲ τρόπο εἰρωνικὸ εἴτε μὲ θαυμασμὸ γιὰ τὸ ἐγγεῖρημά του. Τὸν 17ο αἰ. γιὰ παράδειγμα ὁ Καρτέσιος ἀναφέρεται «[à] l'art de Lulle» μὲ τρόπο ἀποδοκιμαστικὸ¹⁶. ἀντίθετα ὁ Leibniz τὸν ἀναφέρει μὲ μεγάλο θαυμασμὸ σὲ νεανικὸ τοῦ δοκίμιου¹⁷.

Τὸ *terminus post quem* ὥστόσο γιὰ τὸ χρόνο ποὺ συντάχθηκε τὸ πρωτότυπο δὲν μᾶς τὸ δίνουν οἱ μνημονευόμενοι συγγραφεῖς ἀλλὰ ἓνα ἱστορικὸ πρόσωπο. Συγκεκριμένα στὴν πρώτη συμβουλίᾳ, ἀπὸ τὴν ὁποία διαβάσαμε ἤδη μερικὰ ἀποσπάσματα, καὶ προκειμένου νὰ κλονιστεῖ ἡ πεποίθησις ὅτι οἱ συμβουλῆς μποροῦν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν ἡγεμόνα, ἀναφέρονται διάφορα ἱστορικὰ πρόσωπα ποὺ ἔπασαν θύματα, κατὰ τὸ συγγραφέα, τῶν συμβουλῶν ποὺ τοὺς ἔδωσαν. Ἐκεῖ ἀναφέρεται ὡς τελευταῖο παράδειγμα «ὁ Οὐλατίσλαος ὁ τέταρτος, βασιλεὺς τῆς Πωλλωνίας». Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν Wladislaw τὸν Δ', ποὺ ἔχασε τὸ θρόνο του τὸ 1648. Κατὰ συνέπεια, τὸ πρωτότυπο θὰ πρέπει νὰ γράφτηκε μετὰ τὴν πρὸ πάντων χρονία καὶ πρὶν βέβαια ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ποὺ χρονολογεῖ ὁ μεταφραστὴς τὸ τέλος τῆς ἐργασίας του: 12 Αὐγούστου 1715, ὅπως διαβάσαμε στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα.

IV

Ἡ λύσις τοῦ αἰνίγματος εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Τὸ ἔργο ποὺ μετέφρασε ὁ Δημήτριος Νοταρὰς εἶναι τὸ λατινικὰ γραμμένο πόνημα τοῦ Πολωνοῦ Stanislaw Herakliusz Lubomirski (1642–1702), *De vanitate consiliorum*¹⁸, ποὺ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1700 στὴ Βαρσοβία καὶ γνώρισε ἔκτοτε πολλὰς ἐπανεκδόσεις καὶ μεταφράσεις.

16. *Discours de la méthode*, II. 21.

17. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1666 στὴ Λιψία μὲ τὸν τίτλο *Dissertatio de arte combinatoria*.

18. Σχοινοτενῆς εἶναι καὶ ὁ τίτλος τοῦ πρωτοτύπου: *De vanitate consiliorum liber unus, in quo vanitas et veritas rerum humanarum politicis et moralibus rationibus clarè demonstratur, et dialogicè exhibitur*.

DE
VANITATE
CONSILIORUM
 LIBER UNUS.

In quo
VANITAS & VERITAS
 Rerum Humanarum Politicis, &
 Moralibus rationibus clarè demon-
 stratur, & Dialogicè exhibetur.

Auctore S. L.

Liberalitate ac Expenſis,

Excellentiſſimi D. Comit̄is, Domini

SIMONIS FORGACH
DE GHYMES,

Comitatùs Borſodiendiſis Supre-
 mi Comit̄is, Sac. Cæſ. Regiæq; Maje-
 ſtatis Conſiliarij, Camerarij, Generalis Cam-
 pi Vigiliarum Præſecti, Præſidij Jaurinenſis,
 eidemq; ac Caniſæ annexorum Confiniorum
 Vice-Generaliſ, &c. D. Patr̄o. Gratioliſſimi.

*Tyrnaviæ Typis Academicis, per Joannem Au-
 dreaſ Högmann, Anno 1701.*

Ἡ σελίδα τίτλου μᾶς ἀπὸ τῆς πρῶτης ἐκδόσεως, Trnava (Tyrnavia) 1701,
 τοῦ ἔργου τοῦ Lubomirski, *De vanitate consiliorum*

Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἔργου στὰ ἑλληνικά μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μία πιστὴ μετάφραση, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τοῦ σχοινοτενοῦς τίτλου καὶ φθάνοντας ὡς τὴν τελευταία γραμμὴ. Ὑπάρχει μία μόνο ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ ἀπόκλιση.

Ὁ Δημήτριος Νοταρὰς μετὰ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα πού ἐγράψε στὸ τέλος τοῦ κειμένου σημείωσε καὶ τὴν ἀκόλουθη φράση:

«Τὸ τῆς ζῆς μούσης τοῦ Ἡροδότου ἐπὶ τῆς ἀρχῆς πρὸς τὸν βασιλέα κείμενον, δὲν τὸ ἐλλήνισα, ὅτι μοῦ λείπει καὶ ἡ αὐτοῦ θῆ μούσα, καὶ τί ἀνάγκη καὶ εἰς τόσον ὀλίγον νὰ βαρβαρίσωμεν»¹⁹. Φράση δυσνόητη πού ὀδήγησε καὶ σημαντικούς ἐρευνητὲς τῆς νεοελληνικῆς παιδείας στὴν ἀποψη ὅτι ὁ Νοταρὰς μετέφρασε Ἡρόδοτο.

Ἡ πραγματικότητα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ: στὸ πρωτότυπο ὑπάρχει ὡς motto μία φράση τοῦ Ἡροδότου ἀπὸ τὴν «Πολύμνια», τὸ ἔβδομο βιβλίον τῶν «Ἱστοριῶν» του, μὲ τὸ ἀκόλουθο κείμενο.

«*Herodotus Lib. VII.*

Suadeo tibi Rex, benè deliberare, in quo maximum est lucrum. Nam etiamsi aliter accidat: nihilominus tamen benè consultum est, & superavit fortuna Consilium. Qui verò malè Consilium cœpit, si fortuna ei arrisit, ille est quidem voti sui compos; sed nihilosecùs malè consultum est».

Ἡ φράση ἀνατρέχει στὸ χωρίο 7.10.41 τῆς «Πολύμνιας» τοῦ Ἡροδότου, χωρίο

πού ἀποδόθηκε στὰ λατινικά, κατὰ τὴ μετάφραση τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου, ὡς ἑξῆς: «Bene enim consultare, comperio maximum esse lucrum. Nam etiam si quid è contrario eventurum est, nihilo

19. Ἡ φράση στὸ φ. 74^v —ἢ σ. 145 κατὰ τὴ νεότερη, κατὰ σελίδες, ἀρίθμηση— τοῦ χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (βλ. τὸ πανομοιότυπο ἐδῶ στή σ. 138) καὶ στή σ. 46 τοῦ χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου.

tamen minus bene consultum est, superavit que fortuna consilium. At qui turpiter consulavit, si ei fortuna obsecundavit, ille est quidem voci compos, nihilo tamen male consilium cepit»²⁰.

Είναι φανερό πώς ο Πολωνός συγγραφέας παραφράζει το σχετικό χωρίο· και ο Δημήτριος Νοταράς, που απέφυγε να το αποδώσει στα ελληνικά, δηλώνει με την πιο πάνω φράση την παράλειψη και την αιτιολογία της: «Τὸ τῆς ζ᾽^{ης} μουσῆς... δὲν τὸ ἐλλήνισα... καὶ τί ἀνάγκη... νὰ βαρβαρίσωμεν».

“Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὸ ἐρώτημα γιατί ὁ μεταφραστής δὲν ἀνέγραψε τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τοῦ πρωτοτύπου, ἢ ἀπάντηση εἶναι ὅτι εἶχε στὰ χέρια του κάποια ἔκδοση στὴν ὁποία ἀναγράφονταν μόνο τὰ ἀρχικά τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέα —ἀρχικά πού ὁ Νοταράς δὲν μπόρεσε προφανῶς νὰ τὰ συμπληρώσει. Τέτοιες ἐκδόσεις εἶναι, γιὰ παράδειγμα, τῆς Βαρσοβίας τοῦ 1700 ἢ τῆς Τρινα (Tyrnavia) τοῦ 1701 (πανομοιότυπο τῆς σελίδας τίτλου τῆς ὁποίας βλ. ἐδῶ στὴ σ. 146).

V

Μένει νὰ προσδιορίσουμε τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἢ μετάφραση αὐτὴ βρῖσκει τὴ θέση της.

Τὸ ἔργο, ὅπως διαπιστώνεται εὐκόλα καὶ ἀπὸ τὰ λίγα παραδείγματα πού δώσαμε, ἓνα στόχο εἶχε: νὰ κλονίσει τὴν πεποίθηση ὅτι οἱ συμβουλές, οἱ «συμβουλίες», μποροῦν, μόνες αὐτές, νὰ βοηθήσουν ἓναν ἡγεμόνα στὴ λυσιτελῆ ἄσκηση τῶν καθηκόντων του. Ὁ διάλογος ἀνάμεσα στὴ «ματαιότητα» καὶ τὴν «ἀλήθεια» εἶναι τὸ συγγραφικὸ τέχνασμα γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν κοινοὶ τόποι, ἀπόψεις καθιερωμένες γιὰ νὰ ἀντικρουστοῦν μὲ τρόπο εἰρωνικό, ὥστε ὁ «πρίγκιπας» —καὶ προφανῶς κυρίως ὁ ὑποψήφιος ἡγεμόνας— νὰ κατανοήσει τίς δυσκολίες πού ἔχει τὸ ἀξίωμά του καὶ νὰ ἀσκήσει τὸν ὀρθολογισμό του²¹.

20. Εὐχαριστῶ τὸν φιλόλογο Λάμπρο Πόλκα πού μὲ βοήθησε στὸν ἐντοπισμὸ αὐτοῦ τοῦ χωρίου.

21. Στὴν πολωνικὴ βιβλιογραφία δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία γιὰ τὸ στόχο

Ὁ χρόνος ὥστοςο πού πραγματοποιεῖται ἢ μετάφραση καί τὸ πρόσωπο πού τὴν ἀνέλαβε μᾶς ὀδηγεῖ εὐκόλα στὴν ἰδέα πὼς πιθανοὶ ἀποδέκτες τῆς ὅλης προσπάθειας εἶναι οἱ Φαναριῶτες πού τότε ἄρχιζαν τὴ θητεία τους στὸ ἀξίωμα τοῦ βοεβόδα στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες: στὰ χρόνια πού ὁ Νοταρᾶς τελειώνει τὴ μετάφρασή του, τὸ 1715, μόνο ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος εἶχε κατορθώσει ἕξι χρόνια πρὶν —μὲ τὸ κύρος καί τὶς γνωριμίες τοῦ πατέρα του καί μὲ τὴν καταβολὴ μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν— νὰ ὀνομαστεῖ ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας.

Ὁ Δημήτριος Νοταρᾶς²² καταγόταν ἀπὸ τὴν Κόρινθο καί ἦταν στενὸς συγγενὴς τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ, ἑνὸς ἀνθρώπου πού εἶχε καί διατηροῦσε στενοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς Φαναριῶτες καί εἰδικότερα μὲ τὴν οἰκογένεια Μαυροκορδάτου. Θυμίζω πὼς ὁ Χρῦσανθος εἶχε διατελέσει δάσκαλος τῶν παιδιῶν τοῦ ἐξ ἀπορρητῶν²³, πὼς τὸ 1707, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Δοσίθεου, εἶχε ἐκλεγεῖ μὲ τὴ βοήθεια καί τὸ κύρος τοῦ γενάρχη τῶν Φαναριωτῶν Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου πατριάρχης Ἱεροσολύμων· καί πὼς οἱ σχέσεις του μὲ τὴν οἰκογένεια παρέμεναν στενές, ἀφοῦ μέλη τῆς εἶχαν ἀναλάβει τὴν ἐκπροσώπηση τῶν συμφερόντων τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς οἱ προσπάθειες τῶν πρέ-

πού ἤθελε νὰ ὑπηρετήσῃ ὁ Lubomirski, ὅταν δημοσίευσεν τὸ ἔργον του.

22. Στὶς ἐπιστολὰς καί στὰ βιβλιογραφικά του σημειώματα ὁ Δημήτριος χρησιμοποιεῖ ὡς ἐπώνυμο τὸ «Νωταρᾶς»· ἀπὸ τὴν ἐγγραφή του ὅμως στὸ Κολέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὴ Ρώμη ὅπου, ὅπως θὰ δοῦμε, σπούδασε, γνωρίζουμε ὅτι ἦταν γιὸς τοῦ Γεωργίου Γεωργούλη καί τῆς Σκαρλάτας Νοταρᾶ —ἀδελφῆς τοῦ μετέπειτα πατριάρχου Ἱεροσολύμων Χρῦσανθου Νοταρᾶ. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐγγραφή του στὸ Κολέγιο βλ. στὸ ANTONIS FYRIGOS, «Catalogo cronologico degli alunni e dei convittori del Pont. Coll. Greco (1701–1803)», *Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l'attività*, Ρώμη [1983], σ. 30. Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν κ. Χ. Γ. Πατρινέλη πού μοῦ ὑπέδειξε αὐτὸ τὸ δημοσίευμα.

23. Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Χρῦσανθος Νοταρᾶς», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. 12, Ἀθήνα 1968, στ. 388.

σβειων τῶν δυτικῶν δυνάμεων πρὸς τὴν Πύλην ἦταν συνεχεῖς γιὰ τὸν ἀποκλειστικὸ ἔλεγχον τῶν προσκυνημάτων στὴν Ἱερουσαλήμ· προσπάθειες γιὰ κυριαρχία ποὺ ἐπέβαλλαν ἄγρυπνη παρακολούθηση καὶ χρήματα πολλὰ γιὰ νὰ μὴν ἀνατραποῦν αὐτὰ ποὺ εἶχαν κερδηθεῖ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ὀρθοδόξων²⁴.

Ὁ Δημήτριος Νοταρὰς λοιπὸν, ἀνεπιὸς προστατευόμενος καὶ πνευματικὸ τέκνον τοῦ Χρῦσανθοῦ, τὸ 1712 βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη²⁵· μόλις εἶχε τελειώσει τὶς σπουδές του· ἰατρικὴ στὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας καὶ προηγουμένως σπουδές στὸ Κολέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὴ Ρώμη²⁶. Τὸ 1715, σύμφωνα μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, βρίσκεται στὸ Βουκουρέστι. Στὴν ἴδια πόλιν βρίσκεται καὶ τὸ 1717· σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Χρῦσανθο τοῦ ἀναγγέλλει ὅσα δυσάρεστα συνέβησαν στὸν Νικόλαο Μαυρο-

24. Βλ. πρόχειρα γιὰ ὅλα αὐτὰ Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Μέρες τοῦ 1707 ἢ ἓνα ἐγκώμιο τοῦ κόκκινου κρασιοῦ», *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κρασιοῦ*, Ἀθήνα, Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἴδρυμα ΕΤΒΑ, 1992, σ. 191 ἐπ.· καὶ ἐδῶ σ. 125 ἐπ.

25. Σὲ ἐπιστολὴ του ποὺ σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. σημ. 10) μὲ χρονολογία 1712 ἀναγράφεται ἡ Κωνσταντινούπολη ὡς τόπος γραφῆς τῆς. Ἀπὸ τὶς ἴδιες ἐπιστολές γίνεται φανερὸ πὼς στὴν ἴδια πόλιν ἔμεινε τουλάχιστον ὡς τὰ τέλη Ἀπριλίου τοῦ 1714.

26. Βλ. τὰ σχετικὰ στοιχεῖα ὅπως τὰ παρουσιάζει ὁ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Εἰσαγωγικὰ στὴν μελέτη τῆς συλλογῆς “Ἄνθη Εὐλαβείας”», *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 342 σημ. 9. Ὁ ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΣ, *Οἱ ἐπιστήμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα*, τ. 3, *Οἱ ἐπιστήμες τῆς ζωῆς*, Ἀθήνα 1994, σ. 116–117 ἔχει καταγράψει τρία χειρόγραφα ποὺ σώζουν «Σημειώματα τινὰ περὶ ὀξέων πυρετῶν, συλλεχθέντα παρὰ [Δημητρίου] Γεωργοῦλη Νοταρᾶ, ἱατροῦ τοῦ Κορυνθίου». Κοντὰ σὲ αὐτὰ τὰ τεκμήρια τῶν πνευματικῶν του ἐπιδόσεων ἄς προστεθεῖ καὶ μία «Ἐπιστολὴ πρὸς φιλόσοφον, ἐν ἣ περιγράφεται οἰκία ἐρημικῆ», κείμενο ποὺ δημοσίευσε ὁ C. ERBICEANU, *Cronicarii Greci*, Βουκουρέστι 1890, σ. 222–224 καὶ ἀναδημοσίευσε πρόσφατα ὁ ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Τὸ αἶσθημα τῆς φύσης

κορδάτο, πού στά τέλη τοῦ 1715 εἶχε ἀναλάβει τή Βλαχία²⁷ —«ἡ ἐλεεινή ἀρπαγή τοῦ πρῶν ἡμετέρου Ὑψηλοτάτου»— καί σημειώνει πῶς τελικά ἡ ἐπαρχία αὐτή δέν πέρασε σέ ἄλλα χέρια, ἀφοῦ «ὁ Θεός, ὁποῦ εἶναι κύριος τῶν καιρῶν καί τῶν κυριευόντων, ἀνεβίβασεν εἰς τοῦτον τόν Θρόνον τόν πανταχόθεν πολεμούμενον τόν ἡμέτερον αὐθέντην Ἰωάννην [Μαυροκορδάτον, τόν ἀδελφὸ τοῦ Νικόλαου]»²⁸.

Στὸ ἴδιο αὐτὸ γράμμα ὁ Νοταρὰς ἀναγγέλλει στὸν Χρῦσανθο πῶς ὀλοκλήρωσε τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Emmanuel Tesauro *La Filosofia morale* πού τοῦ εἶχε ἀναθέσει. Πὰ τὴ μετάφραση τοῦ «Περὶ τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος» δέν ἔχουμε παρόμοιο ρητὸ τεκμήριο· εἶναι ὅμως πιθανὸ ἡ ἀπολογητικὴ φράση πού ὑπάρχει στὸ τέλος τῆς μετάφρασης, σχετικὰ μὲ τὴ μὴ ἀπόδοση στά ἑλληνικά τοῦ παραθέματος ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, στὸν Χρῦσανθο νὰ ἀπευθύνεται. Νομίζω πάντως ὅτι ἡ μετάφραση αὐτὴ εὐκολὰ ἐντάσσεται στὶς πνευματικὲς ἀνάγκες τοῦ κόσμου τῶν Φαναριωτῶν πού ἀναλάμβανε νέα καθήκοντα στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες καί ἔπρεπε, γιὰ νὰ ἐπιζήσει ἐκεῖ καί νὰ ἀνταποκριθεῖ στὰ νέα του καθήκοντα, νὰ μάθει νὰ ἀποφεύγει τοὺς σκοπέλους καί νὰ ἀφομοιώσει κάποιους κανόνες τῆς πολιτικῆς τέχνης ἢ ἐπιστήμης.

Μὲ ἄλλα λόγια προτείνω νὰ ἐντάξουμε τὴ μετάφραση αὐτὴ στὴν κατηγορία ἐκείνη πού ὁ Λέανδρος Βρανούσης ὀνόμασε τὸ 1967 «Φαναριώτικα ἐγχειρίδια πολιτειολογίας καί πολιτικῆς»²⁹. Τὴν ἀ-

στὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ», *Νέα Ἑστία* 144 (1998), 1026–1031.

27. ÉM. LEGRAND, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople rédigée d'après des documents inédits*, Παρίσι 1900, σ. 13.

28. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει ἐκδοθεῖ στὴ συλλογὴ Ε. ΗΥΡΜΟΥΖΑΚΙ, *Documente privatoare la istoria Românilor*, τ. 14. 3, Βουκουρέστι 1936, σ. 127–128.

29. Ἀναφέρομαι στὴ διάλεξη πού ἔδωσε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1967 στὴ σειρὰ «Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς τῶν νεοελλήνων συγγραφέων» πού εἶχε ὀργανώσει ἡ Πάντειος Ἀνωτάτη Σχολὴ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν. Στὴν ἴδια αὐτὴ σειρὰ διαλέξεων ὁ Κ. Θ. Δημαρὰς εἶχε μιλήσει γιὰ «τὴν ἀνάσχιση τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρηγόπουλο», ὁ Γ.

παρίθμισή του τὴν ξεκινούσε —καθὼς φαίνεται ὅτι δὲν γνώριζε τὸ ἔργο πού ἐδῶ ἐξετάζουμε— ἀπὸ μιὰν ἄλλη μετάφραση πού ἔγινε ἓνα χρόνο ἀργότερα, στὰ 1716³⁰. Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸ *Θέατρον πολιτικόν*, ἔργο τοῦ Ambrosio Marliano πού μετέφρασε —ἢ ἔδωσε ἐντολὴ νὰ τοῦ μεταφράσουν— ἀπὸ τὰ λατινικὰ ὁ ἴδιος ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ Βρανούσης θεωροῦσε ὅτι ἐντάσσονται στὰ «Φαναριώτικα ἐγχειρίδια Πολιτικῆς» ὄχι μόνο ὅσα συντάχθηκαν ἐλληνικὰ ἀλλὰ καὶ ὅσα μεταφράστηκαν γιὰ νὰ ἐπιτελέσουν τὸ ρόλο αὐτό. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ, τὸ ἔργο πού ἐντοπίσαμε νομίζω ὅτι ἐντάσσεται ἀπόλυτα στὴν ἴδια ἐρευνητικὴ ὀπτική. Ἄς σημειωθεῖ ὡστόσο πὼς ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα

Π. Σαββίδης γιὰ τὴν «πολιτικὴ αἴσθηση τοῦ Καβάφη», ἄλλοι γιὰ ἄλλα. Τὰ κείμενα ἐκείνων τῶν διαλέξεων δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸ τέλος τῆς Δικτατορίας: ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ – Α. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ – Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ – Κ. ΔΑΦΝΗΣ – Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς τῶν Νεοελλήνων συγγραφέων*, Ἀθήνα 1977. Ὁ Λέανδρος Βρανούσης εἶχε ἀναλάβει νὰ μιλήσει γιὰ τοὺς Φαναριώτες —χωρὶς ὅμως νὰ δώσει τελικὰ τὸ κείμενο τῆς διάλεξής του γιὰ δημοσίευση (βλ. τὴ σημείωση στὴ σελίδα V τοῦ πῶ πάνω τόμου: «Ὁ κ. Βρανούσης δὲν μᾶς ἔδωσε, δυστυχῶς, τὸ χειρόγραφο του»).

30. Τὴν ἐντύπωση αὐτὴ, πού ὡς τώρα μόνο ἢ ἀνάμνηση ἀπὸ τὴ διάλεξη τοῦ 1967 τὴ στήριζε, ἦρθε νὰ τὴ θεμελιώσει τὸ κείμενο τῆς διάλεξης ἐκείνης πού βρέθηκε, τελικὰ, στὰ κατάλοιπά του. Τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει τὸν Πρόλογο στοῦ ἔργου τοῦ Ἀθανάσιου Χριστόπουλου «Πολιτικὰ Σοφίσματα», πού εἶχε τυπωθεῖ τὸ 1960, τμῆμα τοῦ ὑπὸ ἐκδοσὴ τότε δέκατου τόμου τῆς *Ἐπετηρίδος τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ὁ τόμος ὅμως αὐτὸς τῆς Ἐπετηρίδας δὲν ὀλοκληρώθηκε καὶ δὲν κυκλοφόρησε ποτέ· τὸ κείμενο ὅμως τοῦ ἔργου τοῦ Χριστόπουλου —χωρὶς Πρόλογο ἀπὸ τὸν ἐκδότη του— εἶχε κυκλοφορήσει σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ ἀντιτύπων. Τώρα, τὸ 1997, τὸ ἴδιο αὐτὸ Κέντρο τῆς Ἀκαδημίας ἀποφάσισε νὰ κυκλοφορήσει σὲ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τὸ κείμενο πού εἶχε τυπωθεῖ τὸ 1960 καὶ νὰ προσθέσει σὰν Πρόλόγο τοῦ ὅ, τι βρέθηκε στὰ κατάλοιπα τοῦ Βρανούση ἀπὸ τὴ διάλεξη πού εἶχε δώσει στὴν Πάντειο Ἀνωτάτη Σχολὴ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν λίγο πρὶν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1967.

στά δύο έργα που μεταφράστηκαν την ίδια περίπου εποχή ή οποία ένδεχομένως έρμηνεύει τη διαφορετική τύχη που είχαν. Το «Περὶ τῶν συμβουλιῶν ματαιότητος» ἀφοροῦσε ἕνα στενὸ κύκλο ἀνθρώπων, τὸ «Θέατρον πολιτικόν» ἀντίθετα, καθὼς συνέτεινε στὴ φήμη τοῦ ἡγεμόνα ὡς καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, ἔπρεπε νὰ διαδοθεῖ. Γιὰ τὸ λόγο ἴσως αὐτό, τὸ πρῶτο ἔμεινε ἀνέκδοτο καὶ τὸ δεύτερο γνώρισε δύο κιόλας ἐκδόσεις μέσα στὸν 18ο αἰώνα³¹.

Τρεῖς περίπου αἰῶνες μετὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου καὶ γνωρίζοντας πλέον τὸ πρωτότυπο καὶ τὸ συγγραφέα του, ἀναγνωρίζοντας τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ τὸ ἐντάξουμε, μποροῦμε νὰ προσβλέπουμε στὴν ἔκδοση τῆς μετάφρασης αὐτῆς στὸ σύνολό της. Θὰ τὴν καταχωρίσουμε στὰ «φαναριώτικα ἐγχειρίδια πολιτειολογίας καὶ Πολιτικῆς» καὶ θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ καταλάβουμε κάτι περισσότερο ἀπὸ τοὺς Φαναριώτες τὴν ἐποχὴ πού συμπλήρωναν τὰ ἰδεολογικά τους ἐργαλεῖα.

31. Μία τὸ 1758 στὴ Λιψία καὶ μιὰ δεύτερη στὴν ἴδια πόλη τὸ 1776· βλ. ÉM. LEGRAND, *Bibliographie hellénique... au dix-huitième siècle*, τ. 1, Παρίσι 1918, σ. 485–486· τ. 2, Παρίσι 1928, σ. 225–226. Εἶναι πιθανὸ νὰ γνωρίσει καὶ μιὰ τρίτη τὸ 1766, βλ. πρόχειρα ΘΩΜΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.–1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σ. 280, ἀρ. 3779*. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, τὸ 1802, ἔχουμε μιὰ ἀκόμα ἔκδοση· βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ – ΒΑΛΕΡΙΟΣ ΜΕΞΑΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800–1863...*, τ. 1, Ἀθήνα 1939, σ. 23, ἀρ. *138 καὶ ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα. Βιβλία – Φυλλάδια*, τ. 1, Ἀθήνα 1997, σ. 37, ἀρ. 1802.25.

V

Ένας Φαναριώτης διαβάζει Montesquieu

Τεκμήρια γιά, και από, τις αναγνώσεις του

Στό δοκίμιο τοῦ Καταρτζή «Συμβουλή στοὺς νέους» ὑπάρχει ρητὴ ἀναφορὰ στοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu, «*De l'esprit des lois*». Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ὡστόσο φέρνει στοῦ φῶς πῶς και ἄλλο ἓνα ἔργο τοῦ Γάλλου φιλοσόφου εἶχε ὑπόψη του ὁ Καταρτζής, τὸ ἔργο «*Mes Pensées*», και ἀκόμα πῶς εἶχε στὰ χέρια του ἓναν τουλάχιστον τόμο ἀπὸ τὰ «Ἄπαντα» τοῦ Montesquieu στὸν ὁποῖο περιέχονταν, μεταξὺ ἄλλων, οἱ «*Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*». Ἐνδείξεις ἀναγνώσεων ἑνὸς φάσματος ἔργων ποὺ θέτουν κάποια φιλολογικὰ ζητήματα γιά τὸ χρόνο γραφῆς τοῦ δοκίμιου του ἀλλὰ και ποὺ ὀδηγοῦν και σὲ κάποια ἰδεολογικὰ τεκμήρια γιά τὴ σκέψη του.

I

Ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ Δημητρίου Καταρτζή (περ. 1730–1807) ποὺ ἐκδόθηκαν γιά πρώτη φορὰ τὸ 1970, ἑκατὸν ἐξήντα περίπου χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, συγκαταλέγεται και τὸ δοκίμιο «Συμβουλή στοὺς νέους»¹. Στὸ ἔργο αὐτό, μεταξὺ τῶν ἄλλων πολὺτιμων στοιχείων, σώζεται και ἡ πρώτη σὲ ἑλληνικὸ κείμενο ρητὴ ἀναφορὰ στοῦ ὄνομα τοῦ Montesquieu και στοῦ ἔργου του *De l'esprit des lois*.

Ἀνακοίνωση στὴν Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση ποὺ ὀργάνωσε ὁ Τομέας Μεσαιωνικῶν και Νέων Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὴ Μνήμη Ἄλκη Ἀγγέλου, Θεσσαλονικὴ 3–6 Ὀκτωβρίου 2002. Θὰ δημοσιευτεῖ στὰ Πρακτικὰ μετὸν τίτλο «Καταρτζής και Montesquieu. Νεότερα στοιχεῖα»· ἐδῶ μετὰ προσθηκῆς.

1. Τὸ ἔργο πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Δημήτριος Καταρτζής, Τὰ Εὐρισκόμενα*, Ἀθήνα 1970, σ. 42–71. Μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο εἶχε δημοσιεύσει ὁ Δημαρὰς στὴ μελέτη του «Ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Δ. Καταρτζή», *Ἐποχές* 12 (Ἀπρίλιος 1964), 90 και στοῦ

Θυμίζω τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα: «Ἀλλὰ καὶ μερικοὶ [γένοι] πού θέλουν νὰ διαβάσουν τέτοια [= οὐσιαστικά ἀλλὰ δύσκολα] βιβλία γιὰ νὰ πάρουν γκλόγια [= δῆθεν] ἰδέαις ὑψηλότεραις καὶ βαθύτεραις, διαβάζουν τὸ Μοντεσκιού, πού ἴνα θεωρία τῶν νόμων, προτοῦ νὰ ξέρονε ἀπτά νομικά...», γράφει ὁ Καταρτζής². Ρητὴ ἀναφορὰ στὸν Montesquieu καὶ στὸ ἔργο του τὸ *Πνεῦμα τῶν νόμων*.

Στὸ ἐρώτημα, πότε θὰ πρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὴν πρώτη ἀυτὴ ρητὴ παρουσία τοῦ Montesquieu στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ ὀρίζοντα, ἢ ἀπάντησι εἶναι θεωρητικὰ εὐκολή: *terminus post quem* ἀποτελεῖ τὸ 1748, ἔτος τῆς πρώτης δημοσίευσσι τοῦ *De l'esprit des lois*, τοῦ ἔργου στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Καταρτζής στὸ πιὸ πάνω ἀπόσπασμα, καὶ *terminus ante quem* ἀποτελεῖ βέβαια ἡ χρονολογία πού ὁ Καταρτζής συνέταξε τὸ δοκίμιό του.

Πότε ὅμως τὸ συνέταξε;

Τὸ κείμενο τοῦ δοκίμιου σώζεται ἀπὸ ἓνα καὶ μόνον χειρόγραφο, τὸν ἄθωνικὸ κώδικα Ἑσφιγμένου 306, χειρόγραφο ὅμως πού δὲν εἶναι τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα —δὲν σώζει κἄν τὸ ὄνομα τοῦ Καταρτζή στὴν ἐπιγραφή του— οὔτε ὑπάρχει βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα πού νὰ μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ ὄνομα τοῦ γραφέα καὶ τὸ χρό-
νο πού τὸ ἔγραψε.

Ὅσα ὅμως στοιχεῖα δὲν σημειώνονται ρητὰ στὸ σωζόμενο ἀντίγραφο ἢ παλαιογραφικὴ καὶ ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα προσπάθησε νὰ τὰ συμπληρώσει: ὁ Σπυριδων Λάμπρος, ὅταν καταλογογράφησε τὸ χειρόγραφο, τὸ χρονολόγησε στὸν 18ο αἰώνα³ καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἀπέδωσε τὸ ἔργο στὸν Καταρτζή χρονολογώντας το ἀπὸ φιλολογικὰ τεκμήρια στὰ τέλη τοῦ 1783⁴. Κατὰ συνέπεια, *terminus ante quem*

ἐμπλουτισμένο μὲ σημειώσεις ἀνάπτυο, σ. 14–17.

2. Τὸ χωρίο στὴν ἔκδοσι τοῦ 1970 στή σ. 51.

3. ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. 1, Καίμπριτζ 1895, σ. 198.

4. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δημήτριος Καταρτζής, Τὰ Εὐρισκόμενα...*, σ. 448: «ὁ Συμβουλευτικὸς θὰ ἐγράφηκε βασικά πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1783» καὶ Ο ΙΔΙΟΣ, *Δ. Καταρτζής, Δοκίμια*, Ἀθήνα 1974, σ. μβ'–μγ': «πιθανότατα, ἐκεῖ κάπου,

για να χρονολογήσουμε την πρώτη ρητή παρουσία του Montesquieu στον ελληνικό πνευματικό όρίζοντα αποτελεί το 1783⁵.

Στό δοκίμιο όμως του Καταρτζή εντοπίσαμε ένα στοιχείο που δίνει μιὰ νέα διάσταση στη σχέση του Έλληνα νομικού με τον νομομαθή του Μπορντώ. Από τὰ έργα του Montesquieu ὁ Καταρτζής δὲν γνώριζε μόνο τὸ *Πνεῦμα τῶν νόμων*, γνώριζε καὶ ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς προσωπικὲς του σημειώσεις, μέρος πού δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1796. Τὸ νέο αὐτὸ στοιχείο ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἐμπλουτίζει τὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς ἀναγνώσεις τοῦ Καταρτζή ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μᾶς ἐπιβάλλει νὰ θέσουμε καὶ πάλι τὸ θέμα τοῦ χρόνου πού συντάχθηκε τὸ δοκίμιο τοῦ Καταρτζή: πῶς συντάχθηκε τὸ 1783, ἀφοῦ περιέχει ἐσωτερικὸ τεκμήριο χρονολογημένο στὸ 1796;

II

Τὸ βασικὸ θέμα πού ἐξετάζει ὁ Καταρτζής στὸ δοκίμιο δηλώνεται στὴ σχοινοτενὴ ἐπιγραφή του: «Συμβουλὴ στοὺς νέους πῶς νὰ ὠφελοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτονται ἀπτὰ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα, καὶ ποιά νὰ ναι ἢ καθ' αὐτὸ τους σπουδῆ». Καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ παράλληλα θέματα πού ἀναπτύσσει εἶναι τὸ ἂν οἱ Ρωμοὶ χριστιανοὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀποτελοῦν μιὰν ἐθνότητα συγκροτημένη σὲ «πολιτικὴ κοινωνία» —οἱ ὅροι εἶναι δικοὶ του.

Ἔχει ἐντοπιστεῖ ἡ ἀφορμὴ πού τὸν ἔκανε νὰ ἀσχοληθεῖ με τὸ παράλληλο αὐτὸ θέμα: ἦταν τὰ πικρὰ λόγια πού ἔγραψε ὁ Βολταῖρος γιὰ τοὺς ὑπόδουλους Ἑλληνας πού δὲν γνωρίζουν πλέον τὴν ἔννοια τῆς «πατρίδας»⁶.

κοντά, στὰ 1783» [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 204].

5. Βλ. DIMITRIS APOSTOLOPOULOS, «La fortune de Montesquieu en Grèce dans la seconde moitié du XVIIIe siècle», *Montesquieu du nord au sud. Actes de la table ronde organisée à Paris les 29 et 30 janvier 1999*, Νάπολη – Ὁξφόρδη 2001, σ. 81 ἑπ.

6. Ἡ ἐπισημάνση ὀφείλεται, καὶ αὐτὴ, στὸν Δημαρὰ: «ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ μοτίβα τῆς *Συμβουλῆς*, ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἐθνότητος, ἔχει τὴν ἀφετηρία της σὲ μιὰ γνώμη τοῦ Βολταίρου τῆς ὁποίας ἐπιχειρεῖται ἡ ἀναίρεση»

‘Ο Καταρτζής αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του για να υποστηρίξει πώς έχουν και οί Ρωμιοί χριστιανοί πατρίδα· και σε κάποιο σημείο σημειώνει: «Όθεν έχουμε δίκιο [= δικαίωμα] κ’ ἐμείς σ’ ἐκεῖνο πού εἶπ’ ἕνας σοφός για τόν ἀγαθό [πολίτη], πώς πρέπει ν’ ἀγαπᾶ τὸ ἔθνος του παραπάν’ ἀπὴ φανερά του, καὶ τὴ φανερά του παραπάν’ ἀπὸν ἑαυτό του, καθὼς καὶ στ’ αὐτοκέφαλα ἔθνη ὁ τέτοιος [= ὁ ἀγαθὸς πολίτης]»⁷.

Ποῖος εἶναι αὐτὸς ὁ «σοφός»; ‘Ο Δημαρὰς διαισθάνεται ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Montesquieu, ἀλλὰ στὴ συνέχεια ἀπορρίπτει τὴν ὑπόθεση αὐτὴ μὲ τὸ ἀκόλουθο σκεπτικό. ‘Ο ἀφορισμὸς τοῦ Γάλλου φιλοσόφου περιέχεται στὸ ἔργο του «Mes Pensées», ἔργο ὅμως πού δημοσιεύθηκε ὄχι μόνο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Montesquieu († 1755), ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Καταρτζή († 1807): οἱ προσωπικὲς του σημειώσεις ἄρχισαν νὰ δημοσιεύονται, στὴν πλήρη τους μορφή, μόλις στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα⁸. Κατὰ συνέπεια ὑπάρχει «ἀντικειμενικὸ» κώλυμα για νὰ δεχτοῦμε μιὰ τέτοια σχέση: εἶναι ἀπίθανο ὁ Καταρτζής νὰ εἶχε πρόσβαση στὰ κατάλοιπα τοῦ Montesquieu, τὰ χειρόγραφα του πού φυλάσσονταν στὸ Μπορντώ⁹. Ὁδηγεῖται λοιπὸν ὁ Δημαρὰς στὴν ιδέα πὼς ὁ Καταρτζής

(Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δ. Καταρτζής, Δοκίμια...*, σ. οθ’ [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 237]). Δὲν εἶχε ὡστόσο ἀποκαλυφθεῖ τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου στὸ ὁποῖο πρωτοδημοσιεύηκαν τὰ πικρὰ αὐτὰ σχόλια για τοὺς ὑπόδουλους Ρωμιούς: πρόκειται για τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου *Questions sur l’Encyclopédie*· βλ. τώρα τὴ μελέτη μου «Ὁ Καταρτζής καὶ οἱ *Questions sur l’Encyclopédie* τοῦ Βολταίρου», πού ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ, στὸ τρίτο Μέρος σ. 223 ἑπ.

7. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δημήτριος Καταρτζής, Τὰ Εὐρισκόμενα...*, σ. 45.

8. *Pensées et fragments inédits de Montesquieu*, ἐκδότης: le baron DE MONTESQUIEU, Μπορντώ, Gounouilhου, 1899–1910 (2 τόμοι).

9. Πρόκειται για τρεῖς χειρόγραφους τόμους πού φυλάσσονται σήμερα στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη (Bibliothèque municipale) τοῦ Μπορντώ μὲ τὸν ταξινομητικὸ ἀριθμὸ 1866· βλ. LOUIS DESGRAVES, *Inventaire des documents manuscrits des fonds Montesquieu de la Bibliothèque municipale de Bordeaux*, Γενεύη 1998, σ. 285–287.

δανείζεται τη σκέψη αυτή από τον Ἀριστοτέλη¹⁰.

Ὅμως δὲν κρύβεται ὁ Σταγειρίτης πίσω ἀπὸ τὸ χαρακτηρισμὸ «σοφός»: ἄλλωστε ὅταν ὁ Καταρτζής ἀναφέρεται στὸν Ἀριστοτέλη, τὸν κατονομάζει, δὲν τὸν εἰσάγει μὲ ἄλλους χαρακτηρισμούς. «Ὁ σοφός» τοῦ Καταρτζή εἶναι ὁ Montesquieu¹¹. Καὶ ἡ ἔκδοσις ἀπὸ τὴν ὁποία ἄντλησε τὸ σχετικὸ χωρίο δὲν εἶναι φυσικὰ ἐκείνη πού εἶδε τὸ φῶς μετὰ τὸ θάνατό του, ἀλλὰ ἐκείνη τῶν Ἀπάντων τοῦ Γάλλου φιλοσόφου, πού ἐκδόθηκαν τὸ 1796. Πραγματικὰ στὸν τέταρτο τόμο τῶν *Œuvres de Montesquieu*, πού ἐκδόθηκαν «chez Plassan, Bernard, et Grégoire» στὸ Παρίσι τὸ 1796, δημοσιεύτηκαν, γιὰ πρώτη φορά, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς «Σκέψεις» του κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή «Portrait de Montesquieu par lui-même» (σ. 318 ἐπ.). Ἐκεῖ, στὴ σελίδα 325 τοῦ τέταρτου τόμου, μποροῦμε νὰ διαβάσουμε τὰ ἀκόλουθα: «Si je savois quelque chose qui me fût utile et qui fût préjudiciable à ma famille, je le rejeterois de mon esprit. Si je savois quelque chose qui fût utile à ma famille et qui ne le fût pas à ma patrie, je chercherois à l'oublier. Si je savois quelque chose utile à ma patrie et qui fût préjudiciable à l'Europe et au genre humain, je le regarderois comme un crime». Σκέψη τὴν ὁποία ὁ Καταρτζής τὴν παρOUSίασε στὴ θετικὴ τῆς ἔκδοχῆς.

III

Αὐτὸ τὸ ἐσωτερικὸ χρονολογικὸ τεκμήριο πού ἐντοπίσαμε στὸ κείμενο τοῦ δοκιμίου θὰ πρέπει ἄραγε νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ἐπαναχρονολόγησι τῆς συγγραφῆς του καὶ στὴ μετάθεσι ἀπὸ τὸ 1783 σὲ κάποιον χρονικὸ σημεῖο μετὰ τὸ 1796;

Νομίζω πὼς ὄχι· γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους.

Ὁ Κ. Θ. Δημαρὰς ἔχει προσδιορίσει τὸ 1791 ὡς ἓνα ἐξωτερικὸ ὄριο γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν συγγραφικῶν ἐπιδόσεων τοῦ Καταρ-

10. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δ. Καταρτζής, Δοκίμια...*, σ. λς' σημ. 4 [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 461].

11. Τὴν κυρία Τασία Ἀλισανδράτου, μὲ τὴν ὁποία μοιράστηκα τὶς σκέψεις αὐτές, θέλω νὰ τὴ μνημονεύσω ἐδῶ καὶ νὰ τὴν εὐχαριστήσω.

τζή: όσα γράφει μετά τό χρονικό αυτό όριο τά γράφει σέ γλώσσα «αίρετή», άς πούμε σέ γλώσσα καθαρεύουσα: πριν άπό τό 1791 τά μελετήματά του είναι γραμμένα στή «φυσική» γλώσσα, στή δημοτική¹². Δεδομένου λοιπόν ότι τό δοκίμιο «Συμβουλή στους νέους» είναι γραμμένο στή δημοτική, έχουμε μιá ισχυρή ένδειξη για νά τό χρονολογήσουμε, καταρχήν, πριν άπό τό 1791· και με βάση όσα άλλα επιχειρήματα έχει εκθέσει ό Δημαράς, θεωρώ ότι ή άρχική συγγραφή του δοκιμίου θά πρέπει νά τοποθετηθεί στο 1783.

Οί σκέψεις αυτές οδηγούν στην ύπόθεση ότι τό κείμενο του δοκιμίου, καθώς δέν τυπώθηκε την εποχή που γράφτηκε και έμεινε στα χέρια του συγγραφέα του, έτυχε δεύτερων φροντίδων. Και αυτών των δεύτερων φροντίδων ό καρπός έφθασε σέ μάς, καθώς αυτής της δεύτερης έπεξεργασίας τεκμήριο αποτελεί τό σωζόμενο άθωνικό χειρόγραφο.

Τό έπόμολο έρώτημα που τίθεται είναι: πόσο άραγε νά απέχει τό κείμενο που παραδίδει τό άθωνικό χειρόγραφο άπό την άρχική συγγραφή;

Καθώς λείπει τό συγκριτικό στοιχείο, ή άρχική μορφή του δοκιμίου, δέν μπορούμε νά έχουμε μιá τελεσίδικη άπάντηση σέ αυτό τό ζητούμενο. Δύο ώστόσο ένδείξεις με οδηγούν στην άποψη πώς τά δύο κείμενα δέν πρέπει νά είχαν ριζικές διαφορές.

Πρώτη ένδειξη για τίς περιορισμένες άλλαγές που έπέφερε ό Καταρτζής στο άρχικό κείμενο αποτελεί ή «φυσική» γλώσσα του κειμένου: μολονότι τό έπεξεργάζεται μετά τό όριο του 1791, δέν τό άνασυντάσσει σέ γλώσσα «αίρετή».

Δεύτερη ένδειξη αποτελεί ή επιχειρηματολογία του έναντιον εκείνου που άμφισβητεί ότι οί Ρωμοί χριστιανοί της όθωμανικής αυτοκρατορίας γνωρίζουν την έννοια της πατρίδας. Η άπάντησή του είχε οικοδομηθεί με άριστοτελικά ύλικά τά όποια παρέμειναν και μετά τη δεύτερη έπεξεργασία του δοκιμίου.

«Πέρωντάς το άπτόν όρισμό του πολίτη που δίδ' ό Άριστοτέ-

12. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δημήτριος Καταρτζής, Τά Εύρισκόμολο...*, σ. 447.

λης», γράφει πιθανότατα τὸ 1783 ὁ Καταρτζής, «μᾶς κατηγοροῦνε μερικοὶ Φράγκοι πὼς δὲν ἔχουμ' ἑμεῖς πατρίδα· δὲν εἶν' ὅμως ἔτζη: γιατί ὁ ρηθεις [ὁ Ἄριστοτέλης], μὲ τοῦτο διακρίνει τὸν πολίτη ἀπὸ αἰχμάλωτα ἔθνη, πού ἐλέγονταν εἰλωτες καὶ περιοικοί...». Καὶ τελειώνοντας τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἐπανερχεται: «Αὐτοὶ λοιπὸν [οἱ Ῥωμηοὶ χριστιανοὶ] πολλὰ καλὰ συμμετέχουν στὸ πολίτευμα, καὶ συμπεριλαμβάνονται ἀκριβῶς στὸν ὀρισμὸ πού εἴπαμε τοῦ Ἄριστοτέλη...»¹³. Ὅταν, μετὰ τὸ 1796, ἐντόπισε τὶς ἀπόψεις τοῦ Montesquieu, τὶς ἐνοφθάμισε στὸ ἤδη συγκροτημένο σκεπτικὸ του μὲ τὴν εἰσαγωγικὴ φράση: «Ὅθεν ἔχουμε δίκη [= δικαίωμα] κ' ἑμεῖς σ' ἐκεῖνο πού εἶπ' ἕνας σοφὸς γιὰ τὸν ἀγαθὸ [πολίτη], πὼς πρέπει...».

Ἄς ἀφήσουμε ὅμως τὰ φιλολογικά, ἃς ποῦμε, ζητούμενα καὶ ἃς περάσουμε σὲ κάποια ἄλλα πού ἐνδιαφέρουν ἀμεσότερα τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν.

IV

Στὸ ἐρώτημα πού εἶχε θέσει ὁ Δημαρὰς τὸ 1974: «τί εἶχε διαβάσει ἀπὸ τὸν Montesquieu» ὁ Καταρτζής, εἶχε ἀπαντήσει, μὲ βᾶση τὰ ὡς τότε γνωστά: «φαίνεται νὰ γνωρίζει, ὅπως εἶναι ἐπόμενο γιὰ ἕναν νομικὸ, τὸ “Περὶ πνεύματος τῶν νόμων”»¹⁴. Σήμερα, τὸ νέο στοιχεῖο πού ἦρθε στὸ φῶς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσθέσουμε μὲ βεβαιότητα ἄλλη μία ἀνάγνωση: εἶχε διαβάσει καὶ τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς «Σκέψεις» τοῦ Montesquieu πού δημοσιεύτηκαν τὸ 1796.

Θυμίζω ὡστόσο ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι δημοσιευμένο στὸν τέταρτο τόμο τῶν *Œuvres de Montesquieu*, τόμος στὸν ὁποῖο δὲν περιέχεται μόνον τὸ «Portrait de Montesquieu par lui-même» ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ ἄλλα τῶν ὁποίων «ἐν δυνάμει» ἀναγνώστη μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸν Καταρτζή.

Ἴδου ἕνας πίνακας τῶν περιεχομένων ἔργων τοῦ Montesquieu

13. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, ὁ.π., σ. 44.

14. Τὸ ἐρώτημα τὸ εἶχε διατυπώσει στὰ Προλεγόμενα στὸν τόμο Δ. Καταρτζής, *Δοκίμια...*, σ. λς' [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 199—200].

στὸν τέταρτο τόμο τῶν «Ἀπάντων» του, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸ ἔργο γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουμε ἀναφερθεῖ.

— *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*

— *Dissertation sur la Politique des Romains dans la religion*

— *Dialogue de Sylla et d'Eucrate*

— *Discours prononcés à l'Académie des Sciences de Bordeaux*

— *Lettres familières*

— *Anecdotes*

Ἐπὶ ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα ὁ Καταρτζῆς νὰ διάβασε μόνο τις προσωπικὲς σημειώσεις τοῦ Montesquieu; Μποροῦμε εὐκόλα νὰ δεχτοῦμε ὅτι δὲν μελέτησε τὸ φημισμένο ἔργο, μὲ τὸ ὁποῖο ἀρχίζει ὁ τέταρτος τόμος, γιὰ τὰ αἷτια τῆς ἀνόδου καὶ τῆς πτώσης τῶν Ρωμαίων;

Καὶ κάτι ἀκόμα: νὰ ὑποθέσουμε πῶς ὁ Καταρτζῆς προμηθεύτηκε ἀπὸ τοὺς πέντε τόμους τῶν Ἀπάντων τοῦ Montesquieu μόνο τὸν τέταρτο; Εἶναι πιθανό· ἀλλὰ περισσότερο πιθανὸ φαίνεται νὰ προμηθεύτηκε ὅλους τοὺς τόμους¹⁵. Στὴν περίπτωση ὅμως ποὺ προμηθεύτηκε μόνο τὸν τέταρτο, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ πράξι του ἀναδεικνύει ἕνα ἄλλο τεκμήριο: ὅτι εἶχε ἤδη ἀπὸ προγενέστερες ἐκδόσεις τὰ ἄλλα γνωστὰ ἔργα τοῦ Montesquieu — ὅπως τὸ *De l'esprit des lois*, ποὺ δημοσιεύεται στοὺς τρεῖς πρώτους τόμους, καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο κάνει λόγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1796— ἢ τις *Lettres persanes*, ποὺ δημοσιεύονται στὸν πέμπτο καὶ τελευταῖο τόμο τῶν «Ἀπάντων» του.

Ἐποθέσεις καὶ ζητούμενα ποὺ θὰ εὑρίσκαν εὐκόλα τὴν λύση τους, ἂν εἶχαμε μιὰ καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Καταρτζῆ, ἢ ἂν εἶχαν ἐντοπιστεῖ τὰ κατάλοιπά της. Καταγραφή δὲν ἔχουμε

15. Ἡ τιμὴ κάθε τόμου ἦταν «30 livres»· ἡ τιμὴ ἀναφέρεται στὸν *Moniteur universel* XXVII, n° 166, 16 ventôse an IV (6 Μαρτίου 1796), σ. 606 σημείωση, βλ. JEAN EHRARD, «1795, "année Montesquieu" ?», *L'esprit des mots. Montesquieu en lui-même et parmi les siens*, Γενεύη 1998, σ. 30.

άλλα και οι ως τώρα έρευνες για βιβλία που προέρχονται από τη βιβλιοθήκη του έχουν φέρει έξαιρετικά ισχυρά αποτελέσματα: δύο αντίτυπα έχουν έντοπιστεί και αυτά βρίσκονται όχι σε βιβλιοθήκη των παραδουνάβων ήγεμονιών —όπως θα περίμενε κανείς—, αλλά στην Πάτμο, στη βιβλιοθήκη της μονής του Ίωάννη του Θεολόγου¹⁶.

V

Ήν με όσα ειπώθηκαν έγινε έκδηλο πώς εκείνα που αναφέρει ο Καταρτζής για την ιεράρχηση των συναισθημάτων ενός πολίτη είναι δάνειο από τη σκέψη του Montesquieu, δέν θά πρέπει νά αφήσουμε άσχολίαστη μία απόκλιση του Καταρτζή. Θυμίζω πώς ο Γάλλος φιλόσοφος διατύπωνε τη σκέψη με τον άκόλουθο τρόπο. «Εάν ήξερα πώς κάτι που θά μου ήταν ώφέλιμο θά ήταν επιζήμιο για την οικόγενείά μου, θά τό απέβαλλα από τη σκέψη μου. Ήάν ήξερα πώς κάτι που θά ήταν ώφέλιμο για την οικόγενείά μου δέν θά ήταν για την πατρίδα μου, θά προσπαθοῦσα νά τό ξεχάσω. Ήάν ήξερα πώς κάτι που θά ήταν ώφέλιμο στην πατρίδα μου θά ήταν

16. ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ — Διακ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ, *Πατρι-ακή Βιβλιοθήκη. Κατάλογος έντύπων (15ος-19ος αλ.)*, τ. 1, Άθήνα 1973, σ. 131-132 άρ. 374, σ. 132-133 άρ. 375. Πρόκειται για τόμους με έργα του Ίωάννου Χρυσοστόμου. Οί συγγραφείς ύποθέτουν ότι τελευταίος κτήτορας των βιβλίων που άνήκαν κάποτε στη βιβλιοθήκη του Καταρτζή ήταν ο Βιζύης Δανιήλ Πάντουβας (δ.π., σ. κθ' και νθ'). "Ενα άλλο έντυπο με κτητορικό του Καταρτζή, ένας «Ήοίοδος γραικολατίνος», «προσεφέρετο προπολεμικώς προς πώλησιν» στην Άθήνα. Τήν πληροφορία δίνει ο Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δημήτριος Καταρτζής (Σχεδιάσμα Βιογραφίας)*, Άθήνα 1965, σ. 38 (τό έντυπο άποδίδει τό σχετικό λήμμα στη *Γενικήν Παγκόσμιον Έγκυκλοπαυδείαν Πάπυρος-Λαρούς*, τ. 8, Άθήνα 1965, σ. 327-331, με Πρόλογο, Βιβλιογραφία και Σημειώσεις· ή πληροφορία που αναφέρουμε δίνεται στις Σημειώσεις· σύμφωνα με την ίδια πηγή, «μεταπολεμικώς τά ίχνη [του έντύπου] έχουν άπωλεσθί». Πβ. και όσα σχετικά αναφέρει ο ίδιος μελετητής στο έργο του Δ. Καταρτζής, *Δοκίμια...*, σ. λγ'-λδ' [= *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, σ. 198].

ἐπιζήμιο για τὴν Εὐρώπη καὶ τὸ ἀνθρώπινο γένος, θὰ τὸ ἀντιμετώπιζα ὡς ἔγκλημα». Ὁ Καταρτζής, πού ὅπως εἶδαμε παρουσιάζει τὴν ἱεράρχηση αὐτὴ στὴ θετικὴ τῆς ἐκδοχῆς, «[ὁ ἀγαθὸς πολίτης] πρέπει ν' ἀγαπᾷ τὸ ἔθνος του παραπάν' ἀπὴ φραμελιά του, καὶ τὴ φραμελιά του παραπάν' ἀπὸν ἑαυτό του», ὀρίζει ὡς ἀνώτατη βαθμίδα «τὸ ἔθνος τοῦ πολίτη» καὶ ὄχι «τὴν Εὐρώπη καὶ τὸ ἀνθρώπινο γένος». Μὲ ἄλλα λόγια τὸ βῆμα πού κάνει ὁ Καταρτζής δὲν φθάνει ὡς τὸν κοσμοπολιτισμὸ ζώντας στὸν κλοιὸ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἀρκεῖται, γιὰ λόγους εὐκόλα κατανοητοῦς, στὴ βαθμίδα τοῦ ἔθνους. Αὐτὸ ἄλλωστε ἐνδιαφέρεται νὰ τονίσει καὶ νὰ θεμελιώσει ὅταν, στὸ ἴδιο αὐτὸ κείμενο, ὑποστηρίζει πὼς οἱ Ρωμοὶ χριστιανοὶ πού ζοῦν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἀποτελοῦν μιὰ ἐθνότητα συγκροτημένη σὲ «πολιτικὴ κοινωνία».

Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ὄροι ἀποτελοῦν νεολογισμό· κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους μέσω τοῦ Καταρτζή γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἑλληνικὸ πολιτικὸ λεξιλόγιο τοῦ 18ου αἰώνα. Καὶ τὸ ζήτημα πού τίθεται εἶναι ἀπὸ ποῦ τοὺς ἀντλεῖ: ἄραγε ἀπὸ τὸν Montesquieu;

Ἡ κατὰ λέξιν μετάφρασή τους ὀδηγεῖ στοὺς γαλλικοὺς ὄρους «société politique». Ὅροι ὅμως πού δὲν ὑπάρχουν, ὅσο γνωρίζω, στὸ λεξιλόγιο τοῦ Montesquieu. Οἱ ὄροι αὐτοὶ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους στὸν γαλλικὸ 18ο αἰώνα ἀπὸ τὸ πολιτικὸ λεξιλόγιο τοῦ Jean-Jacques Rousseau. Πραγματικά, ὁ πολίτης τῆς Γενεύης χρησιμοποιοῖ τοὺς ὄρους αὐτοὺς στὸ *Contrat social*. Γράφει γιὰ παράδειγμα στὸ ὄγδοο κεφάλαιο τοῦ τέταρτου βιβλίου τοῦ *Κοινωνικοῦ Συμβολαίου*: «De cela seul qu'on mettoit Dieu à la tête de chaque société politique, il s'ensuivit qu'il y eut autant de Dieux que de peuples»¹⁷.

Μήπως λοιπὸν ἔχουμε μιὰ ἀκόμα ἔνδειξη γιὰ τὶς ἀναγνώσεις τοῦ Καταρτζή; Μήπως ἡ υἱοθέτηση τῶν ὄρων αὐτῶν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τεκμήριο ὅτι ὁ Καταρτζής εἶχε διαβάσει τὸ *Κοινωνικὸ*

17. Βλ. τὸ χωρίο στὴ σ. 460 τῆς ἐκδόσης Pléiade τοῦ *Κοινωνικοῦ Συμβολαίου*, JEAN-JACQUES ROUSSEAU, *Œuvres complètes*, III, Παρίσι 1964.

Συμβόλαιο και γνώριζε τὸ ἔργο τοῦ Ρουσό ἀπὸ ἄμεσες ἀναγνώσεις καὶ ὄχι «ἀπὸ φήμης», ὅπως εἶχε ὑποθέσει ὁ Δημαράς¹⁸;

Νομίζω ὅτι ἡ χρῆση τῶν ὄρων αὐτῶν δὲν μᾶς ὀδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὸν Ρουσό· ἔχουμε μιὰ ἔνδειξη καὶ ἓνα ἀσφαλέςτερο τεκμήριο γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε τοὺς γαλλικοὺς ὄρους πού ὁ Καταρτζῆς ἀποδίδει στὰ ἑλληνικά. Γνωρίζουμε ὅτι ἦταν ἀναγνώστης τῆς *Encyclopédie*¹⁹ καὶ πὼς τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἄρχισε νὰ μεταφράζει τὸ ἔργο τοῦ Réal de Cugban, *La Science du gouvernement*, μετάφραση ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουν σωθεῖ οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τοῦ ἔργου²⁰. Στὴν *Encyclopédie* οἱ ὄροι πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ «πολιτικὴ κοινωνία» εἶναι «société civile»²¹ καὶ τὴν ἴδια ὀρολογία χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Réal de Cugban. Ὁ Καταρτζῆς ἔχει ἀποδώσει στὰ ἑλληνικά τοὺς ὄρους αὐτοὺς ὡς «πολιτικὴ κοινωνία»²². Φαίνεται ἔτσι περισσότερο πιθανὸ ὁ νεολογισμὸς τοῦ Καταρτζῆ νὰ ἀνατρέχει στὶς πηγές αὐτὲς παρὰ στὴ σκέψη τοῦ Ρουσό, τοὺς ἰдео-

18. Ἐπισημ. πού εἶχε διατυπώσει στὰ Προλεγόμενα τοῦ τόμου Δ. Καταρτζῆς, *Δοκίμια...*, σ. λς' [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 199–200].

19. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *ὁ.π.*

20. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ μεταφραστικὸ ἐγχείρημα τοῦ Καταρτζῆ ὀφείλεται στὴν πρωτοβουλία τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου, ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1783, νὰ ἀποδοθοῦν στὰ ἑλληνικά σημαντικὰ ἔργα τῆς γαλλικῆς γραμματείας. Στὴν ἴδια αὐτὴ προσπάθεια ἐντάσσεται ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Fontenelle, *Entretiens sur la pluralité des mondes* ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Κοδρικὰ καὶ, ὅπως πρόσφατα ὑποστηρίχθηκε, ἡ ἀνάθεση στὸν Ρήγα νὰ μεταφράσει στὰ ἑλληνικά τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, *De l'esprit des lois*. Οἱ σχέσεις τῶν δύο πρώτων μεταφράσεων μὲ τὸ σχέδιο τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου ἀναδεικνύονται ἀπὸ ὅσα καὶ οἱ δύο μεταφραστὲς ἀναφέρουν στοὺς προλόγους τῶν μεταφράσεών τους. Γιὰ τὴν πιθανὴ σχέση τοῦ Ρήγα μὲ τὸ ἴδιο σχέδιο βλ. τὶς ἐνδείξεις πού ἀναφέρω στὴ μελέτη μου «Ρήγας καὶ Montesquieu. Σκέψεις γύρω ἀπὸ μιὰ μετάφραση πού λανθάνει», *Ὁ Ἐρμηνιστὴς* 22 (1999), 112 ἐπ.

21. Βλ. τὰ σχετικὰ στὸ λῆμμα «Société», *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, τ. 15, Νιουσατέλ [= Παρίσι] 1765, σ. 252 ἐπ. καὶ στὴν σ. 259 βλ. τὸ λῆμμα «Société civile».

22. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρισκόμενα...*, σ. 417.

λογικούς δρόμους της οποίας δὲν ἦταν ἔτοιμος ὁ Φαναριώτης νομικός νὰ ἀκολουθήσει.

VI

Ὡς τώρα πιθανολογούσαμε ὅτι ὁ Καταρτζής ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Montesquieu «φαίνεται νὰ γνώριζε], ὅπως εἶναι ἐπόμενο γιὰ ἕναν νομικό, τὸ “Περὶ πνεύματος τῶν νόμων”». Σήμερα μποροῦμε νὰ υποθέσουμε, βάσιμα νομίζω, ὅτι οἱ ἀναγνώσεις του στὸ ἔργο τοῦ Γάλλου φιλοσόφου ἦταν πολὺ εὐρύτερες: ἂν ἦταν φυσικὸ ὡς νομικός νὰ ἤθελε νὰ διαβάσει τὸ *De l'esprit des lois*, ὡς Ρωμὸς θὰ ἤθελε νὰ διαβάσει τὶς *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* καὶ ὡς Ρωμὸς χριστιανὸς τὶς *Dissertation sur la Politique des Romains dans la religion*. Καὶ ζώντας στὸν κλοιὸ μιᾶς ἀνατολίτικης αὐτοκρατορίας, βαθεῖα ἐπηρεασμένης στὰ θέματα τῆς παιδείας ἀπὸ τὴν περσικὴ λογοτεχνία, θὰ ἤθελε νὰ διαβάσει τὶς *Lettres persanes*. Κοντὰ σὲ αὐτὲς τὶς ὑποθετικὲς ἀναγνώσεις του, μποροῦμε νὰ προσθέσουμε μία γιὰ τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι: διάβασε μετὰ τὸ 1796 τὸ «Portrait de Montesquieu par lui-même», προσωπογραφία πού εἶχε συγκροτηθεῖ ἀπὸ ἕνα ἀπάνθισμα σκέψεων πού ὁ Γάλλος νομικός εἶχε καταγράψει στὸ προσωπικὸ του σημειωματάριο.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ
ΜΙΚΡΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ

I

Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος
καὶ τὸ «Υπόμνημα» τοῦ Κορυδαλέα
στὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» τοῦ Ἀριστοτέλη

Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος δίδαξε στὴ Σχολὴ Μανολάκη στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ «Υπόμνημα» τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα στὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ κατὰ τὴ διδασκαλία του συνήφανε δικά του σχόλια. Παρόλο πὸν δεκάδες χειρόγραφα ἀποδίδουν στὴν ἐπιγραφή τους τὸ «Υπόμνημα» στὸν Μαυροκορδάτο, ἡ συμβολὴ του πρέπει νὰ περιοριστεῖ στὰ (σημαντικὰ) σχόλια πὸν ἔγραψε.

I

Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1641–1709) δίδαξε στὴ Σχολὴ Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ, στὴν Κωνσταντινούπολη¹, μία «Ἐρμηνεῖα» στὴν «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς πραγματεῖαν τοῦ Ἀριστοτέλους»².

Τὸ γεγονὸς τῆς διδασκαλίας αὐτῆς δὲν ἀμφισβητήθηκε ποτέ. Ἐγέρθηκε ὁμως θέμα πνευματικῆς ιδιοκτησίας γιὰ τὴν ὕλη πὸν

Δημοσιεύτηκε στὰ *Ἑλληνικά* 29 (1976), σ. 311–315, μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τὸ “Υπόμνημα” τοῦ Κορυδαλέα στὸ “Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς” τοῦ Ἀριστοτέλη (Cod. Athen. 1173, ff. 146r–154v)»· ἐδῶ μὲ διορθώσεις καὶ προσθήκες.

1. Ὁ Μαυροκορδάτος δίδαξε στὴ Σχολὴ ἀπὸ τὸ 1665 ὡς τὸ 1671 ἢ 1672. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ διδασκαλία του στὴ νεοϊδρυθεῖσα τότε Σχολή, τὴν πολιτικὴ σημασία τῆς ἔνταξής του ἐκεῖ, ὅπως καὶ τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα στὴν ἐδῶ δημοσιευόμενη μελέτη μου «Διδάσκοντας Φυσιολογία τὸν 17ο αἰῶνα στὴν Κωνσταντινούπολη», σ. 83 ἑπ.

2. Ἀναφέρεται καὶ ὡς «Υπόμνημα», πβ. χφ Β 44 (84) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς τῆς Σμύρνης· ἢ «Παράφρασις καὶ ζητήματα», πβ.

δίδασκε, όταν ο Ἄθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς παρατήρησε ότι τὰ χειρόγραφα πού φέρουν τὸν Μαυροκορδάτο ὡς συγγραφέα δὲν περιέχουν παρὰ τὴν «Ἐρμηνεία» τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα (1570-1644)³. Καὶ πράγματι, δεκάδες χειρόγραφα παραδίδουν αὐτούσι τὸ κείμενο τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου, ἐνῶ στὴν ἐπιγραφή δηλώνεται ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὡς συγγραφέας⁴.

«Οὐδέποτε ὁ σοφὸς οὗτος ἀνὴρ», βεβαίωσε ἀκόμα ὁ Κεραμεύς

χφ 280 τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Πάτμου· ἢ «Πραγματεία», πβ. χφ 19 (651) τῆς Μονῆς Κύκκου τῆς Κύπρου.

3. ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Σμύρῃ Βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς*, Σμύρνη 1877, σ. 11–12. Βλ. καὶ πρόσφατα, CLEOBULE TSOURKAS, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570–1646)*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 158 καὶ 161.

4. Τὸ ζήτημα πού ἔθεσε ὁ Παπαδόπουλος δὲν εἶναι εὐρύτερα γνωστό. Ἔτσι, ὁ ANDRÉ WARTELLE (*Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs. Contribution à l'histoire du texte d'Aristote*, Παρίσι, «Les Belles Lettres», 1963) δίνει 30 χειρόγραφα, πού θεωρεῖ ὅτι περιέχουν τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Μαυροκορδάτου στὸ ἔργο τοῦ Σταγειρίτη. Ὅλα αὐτὰ τὰ χειρόγραφα παραδίδουν τὸ κείμενο τοῦ Κορυδαλέα καὶ εἶναι ψευδελπίγραφα· γιὰ τὰ ὀκτὼ ἀπὸ αὐτὰ τὸ διαπίστωση με αὐτοψία (ἀριθμοὶ τοῦ Wartelle 49, 55, 98, 122, 134, 153, 1639, 1640). Πὰ ἄλλα ἔξι (Wartelle 354, 372, 374, 382, 386) ἔχουμε τὴ μαρτυρία τοῦ Τσοῦρκα (δ.π., σ. 161). Πὰ τὰ ὑπόλοιπα 16 χειρόγραφα ἢ περιγραφή πού δίνουν οἱ κατάλογοι χειρογράφων με πείθει ὅτι εἶναι καὶ αὐτὰ ψευδελπίγραφα. Τὸ θέμα ἀγνοεῖ ὁ ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, *Ὁδηγὸς Καταλόγων Χειρογράφων*, Ἀθήνα 1961, σ. 76, ἀλλὰ καὶ οἱ D. HARLFINGER καὶ J. WIESNER, πού δημοσίευσαν διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις στὸν Wartelle (*Scriptorium* 18, 1964, 238-257), ὅπως καὶ οἱ Ρωξάνη Ἀργυροπούλου καὶ Πάννης Καράς, πού δημοσίευσαν τὸ 1980 Συμπλήρωμα στὸ ἔργο τοῦ Wartelle (*Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs. Contribution à l'histoire du texte d'Aristote. Supplement* par ROXANE D. ARGYROPOULOS – IANNIS CARAS, Παρίσι, «Les Belles Lettres», 1980: ἀποδίδουν ὅλα τὰ χειρόγραφα πού περιέχουν τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα στὸν Μαυροκορδάτο.

τὸ 1877⁵, «τοιαύτην συνέγραψεν πραγματείαν». Ὡστόσο ὁ Δημήτριος Καταρτζής κατατάσσοντας τὰ «διδασκτικὰ βιβλία ποὺ ἔχομε», ἑπτὰ περίπου χρόνια μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Ἐπομνήματος» τοῦ Κορυδαλέα —τὸ 1780 στὴ Βενετία⁶— σημειώνει:

«Ἀριστοτέλους, Περί γενέσεως καὶ φθορᾶς

Ἐπομνήματα:

(...)

Ἄλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ἀνέκδοτο

Θεοφίλου Κορυδαλέως [ἐκδοθὲν]

(...)»⁷.

Τὸ πρῶτο ζήτημα, λοιπόν, ποὺ τίθεται εἶναι: ἔγραψε ὁ μετέπειτα διάσημος ἐξ ἀπορρήτων γραμματέας τῆς Ἑψηλῆς Πύλης «Ἐπομνημα» στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, ἢ τὰ γνωστὰ χειρόγραφα εἶναι ψευδεπίγραφα καὶ δηλώνουν ἀπλῶς τὸ γεγονός ὅτι δίδαξε στοὺς μαθητές του τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα;

II

Στὸ πρόβλημα δίνει λύση τὸ χειρόγραφο ἀρ. 1173 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰώνα⁸: ὁ Μαυροκορδάτος δὲν ἔγραψε σχόλια ἀπ' εὐθείας στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη ἀλλὰ ὑπομνημάτισε τὴν «Ἐρμηνεία» τοῦ Κορυδαλέα. Συγκεκριμένα στὰ φφ. 146^r–154^v τοῦ χειρογράφου περιέχεται ἔργο ὑπὸ τὸν τίτλο «Ψυχαγωγία εἰς τὴν περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς παράφραση τοῦ κυρίου Ἀλεξάνδρου». Τὸ ἔργο εἶναι διπλὰ ψευδεπίγραφο.

5. Ὁ.π.

6. Βλ. Ἐμ. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique... 18e siècle*, τ. 2, Παρίσι 1928, σ. 303, ἀριθ. 956.

7. «Λόγος προτρεπτικὸς στὸ γνῶθι σαυτὸν...» τοῦ 1787. Βλ. *Δημητρίου Καταρτζή, Τὰ Εὐρισκόμενα*. Ἐκδότης Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, Ἀθήνα 1970, σ. 160–161 καὶ 449.

8. Γ. ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ καὶ ΑΛΚΙΒΙΑΔΗΣ ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, σ. 213. Ὁ Α. WARTELLE θεωρεῖ ὅτι τὸ χειρόγραφο περιέχει Ἐπομνήματα τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως, ὁ.π., ἀριθ. 38.

Πρώτα, γιατί δίνει την έντύπωση ότι κάποιος έγραψε «ψυχαγωγίας»⁹ εις την «περί γενέσεως και φθοράς παράφρασιν του κυρίου Ἀλεξάνδρου» (ἐνῶ, ὅπως ἀποδεικνύεται πιό κάτω, ὁ σχολιαστής εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος). Καί δεύτερο, γιατί τὸ ἔργο πού σχολιάζεται δὲν εἶναι ἡ «παράφρασις... τοῦ κυρίου Ἀλεξάνδρου», ἀλλὰ τὸ «Ἐπόμνημα» τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς». Ἀποτελεῖ πάντως τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τὸν μίτο γιὰ νὰ ἀποκαλύψουμε τὴν πραγματικὴ συμβολὴ τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν πατρότητα τῆς ὕλης πού διδασκόταν στὴ Σχολὴ Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1665 ὡς τὸ 1671 ἢ 1672.

Στὰ ἐννέα αὐτὰ φύλλα τοῦ ἀθηναϊκοῦ χειρογράφου περιέχονται 51 ἐνότητες. Ἡ πρώτη ἀρχίζει καὶ τελειώνει μὲ τὰ ἀκόλουθα: «*Παραμφερῶς ἄρα ἐν τοῖς παροῦσι βιβλίοις λόγος αὐτῷ περὶ τῶν στοιχείων ἢ δυνάμενα:— καὶ μὴ τις θαυμάση τῷ τρόπῳ... τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας τῶν μεταβολῶν*». Ἡ πρώτη φράση («Παραμφερῶς... δυνάμενα») προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἐπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα στὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» τοῦ Ἀριστοτέλη —στὴν ἔντυπὴ ἔκδοσι βρίσκεται στὴ σ. 3 στ. 37–38—, ὅ,τι ἀκολουθεῖ δὲν ἀνήκει στὸν Κορυδαλέα. Τὴν ἴδια δομὴ καὶ τὴν ἴδια φιλολογικὴ ταυτότητα ἔχουν καὶ οἱ φράσεις μὲ τίς ὁποῖες ἀρχίζουν καὶ οἱ ἐπόμενες ἐνότητες. Ἀναγράφω ἐδῶ ἐνδεικτικὰ τίς ἐπόμενες τέσσερις καὶ δίνω τὴν παραπομπὴ στὴν ἔντυπὴ ἔκδοσι τοῦ Ἐπομνήματος.

— «*Προσέτι αἰεὶ μία ἔστιν ἀφή δυοῖν τινῶν ἀπτομένων*» — σ. 2 στ. 3.

— «*Ἐτι ἐὰν διελὼν τι μέγεθος, οἷον τὸ ξύλον, εἴτι ἄλλο*» — σ. 21 στ. 14.

— «*διηρημένον*» — σ. 22 στ. 15–16.

— «*Δ^{ον}, ἐπειδὴ πολλὰ τῶν συμβεβηκότων ἐνδέχεται γίγνεσθαι δίχα προηγουμένης ἐτέρου φθορᾶς*» — σ. 64 στ. 15–16.

Σὲ ἀρκετὲς ὅμως περιπτώσεις ἀντὶ νὰ δοθεῖ μιὰ φράση σημειώνονται δύο ἀριθμοί: «148–2» ἢ «152–20» κ.λπ., οἱ ὁποῖοι, προφανῶς, παραπέμπουν στὸ φύλλο κάποιου χειρογράφου καὶ στὸ στίχο,

9. Βλ. γιὰ τὸν ὄρο αὐτὸν πιό κάτω.

όπου υπάρχει ή φράση πού σχολιάζεται. Σὲ πολὺ περισσότερες περιπτώσεις δίνονται καὶ δύο ἀριθμοὶ καὶ μία φράση ἀπὸ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα. Ἄς δοῦμε καὶ ἐδῶ λίγα παραδείγματα.

— «213-8- ἀλλ' οὐκ οἶδα τῷ τρόπῳ» — σ. 137 στ. 17.

— «213-15- ἡ γὰρ ἀρχὴ τοῦ εἶδους» — σ. 137 στ. 25.

— «214-11- ἡ ὄτι κυρίως μὲν γίνονται τὸ σύνθετον» — σ. 138 στ. 4.

— «214-15- πῆ δὲ ἐξ ὄντος γιγνόμενα» — σ. 138 στ. 8-9.

— «231-11- τὸ δὲ εἶναι ἄλλο» — σ. 148 στ. 20.

Ἐνακεφαλαιῶν ἡ διάταξη τοῦ κειμένου στίς 51 ἐνότητες εἶναι ἡ ἀκόλουθη: σὲ 15 περιπτώσεις παρατίθεται μιὰ ὀλόκληρη φράση ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Κορυδαλέα καὶ ἀκολουθεῖ τὸ σχόλιο· σὲ 16 περιπτώσεις ὑπάρχουν μόνο οἱ δύο ἀριθμοί, πού δηλώνουν, ὅπως εἰπώθηκε, τὸ φύλλο καὶ τὸ στίχο τοῦ χειρογράφου πού περιεῖχε τὸ κείμενο τοῦ Κορυδαλέα καὶ εἶχε μπροστὰ στὰ μάτια του ὁ σχολιαστής. Στίς 20 ὑπόλοιπες περιπτώσεις συνυπάρχει ἡ ἀρίθμηση, τοῦ φύλλου καὶ τοῦ στίχου, καὶ ἡ σχολιαζόμενη φράση.

Τὴν ταυτότητα ὡστόσο τοῦ σχολιαστή καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα τὴν ἀποκαλύπτει καὶ τὴν ἐπιβεβαιώνει τὸ τριακοστὸ τρίτο σχόλιο. Ἀρχίζει μὲ τὴν ἐνδειξη: «265-2-ἀσαφὴς ἐστὶν ὁ τῆς αὐξήσεως τρόπος». Μὲ τὴ φράση αὐτὴ ἀρχίζει ἕνα κεφάλαιο ἀπὸ τὸ «Ζήτημα Γ» τοῦ πέμπτου κεφαλαίου τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς «Ἐρμηνείας» τοῦ Κορυδαλέα, πού ἐπιγράφεται «Περὶ τοῦ πῶς ἡ αὐξήσις γίνεται». Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὑπομνηματίζει τὰ χωρία 320a καὶ ἐπ. τοῦ Σταγειρίτη.

Τὸ ζήτημα πού ἔθετε γενικὰ τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο ἦταν ἡ διαφορὰ τῆς γενέσεως καὶ φθορᾶς, πού εἶναι πάθη τῶν φυσικῶν σωμάτων, ἀπὸ τὴν αὐξηση, πού εἶναι μεταβολή. «Ἀσαφὴς ἐστὶν ὁ τῆς αὐξήσεως τρόπος», ὑπομνηματίζει ὁ Κορυδαλεύς, «διὸ πλείους περὶ αὐτὴν λόγους οἱ πάλοι ποιοῦσιν...»¹⁰. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ παρεμβαίνει ὁ συγγραφέας τοῦ σχολίου καὶ περιγράφει τὴν αὐξηση τῶν σωμάτων μὲ τὴν τροφὴ διὰ μέσου τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, τὴν ὁποία «οὐκ ἔγνω οἱ πάλοι, οὐ μαθήσεως

10. Στὴν ἔκδοσιν τῆς Βενετίας τοῦ 1780 τὸ χωρίο στὴ σ. 169-170.

ἐλλείπει ἀλλὰ τῆς ἀνατομῆς ἀπειρία, ἦν πλεῖστον ὅσον ἠκριβώσαν οἱ νεώτεροι, ἡμεῖς τε...»¹¹.

Πέρα λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἔνδειξη, τῆς ταυτότητας τῆς φράσεως, ἢ κατὰ περιεχόμενον ἔρευνα δείχνει ὅτι ὑπάρχει οὐσιαστικὴ συνάφεια τῶν κειμένων. Ἔτσι, μποροῦμε νὰ εἰμιαστε βέβαιοι ὅτι τὸ σχολιαζόμενον κείμενον εἶναι τὸ ἔργον τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέα καὶ μένει νὰ ἀναζητήσουμε τὸ συγγραφεὴ τοῦ σχολίου.

Τὸ κείμενον μᾶς προσφέρει ἐδῶ ἓνα ἐσωτερικὸ τεκμήριον, ποῦ βεβαιώνει γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Μαυροκορδάτου· «οἱ νεώτεροι, ἡμεῖς τε ἐν τῷ ἡμετέρῳ περὶ τῶν πνευμόνων ἐνεργείας διὰ μακρῶν ἀποδεδείχσαμεν, καὶ τὴν ποιητικὴν τῆς κυκλοφορίας ταύτης [τοῦ αἵματος] αἰτίαν ἀποδεδώκαμεν, ὅτι δηλαδὴ ὁ πνεύμων τῆ τε συστολῆ καὶ διαστολῆ...»¹². Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὕστερα ἀπὸ σπουδὲς τεσσάρων ἐτῶν στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πάδοβας, στὴ Σχολὴ Ἰατρικῆς καὶ Φιλοσοφίας (Università degli Artisti), παρουσίασε τὸ 1664 τὴ διατριβὴν του στὴν Μπολόνια μὲ θέμα «Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis sive de motu et usu pulmonum»¹³. Σηριζόμενος στὴ θέσιν τοῦ William Harvey περὶ κυκλοφορίας τοῦ αἵματος¹⁴, προσπάθησε νὰ ἐρευνήσει καὶ νὰ ἐντοπίσει τὴ συμβολὴ τῶν πνευμόνων σ' αὐτὴν τὴν κυκλοφορίαν. «Ὁ πνεύμων», γράφει στὸ σχόλιον¹⁵, ἀναπαράγοντας τὸ συμπέρασμα τῆς διατριβῆς του, «τῆ τε συστολῆ καὶ δια-

11. Φ. 152^r στ. 10–11, τοῦ γφ EBE 1173.

12. Φ. 152^r, στ. 11–13.

13. Τὸ ἔργον ἐκδόθηκε τὴν ἴδια χρονία, Bononiae ex Typographia Ferroniana, καὶ ἐπανεκδόθηκε: α) τὸ 1665, Francofurti, Symptibus Thomae Matthiae Götzii, β) τὸ 1682, Lipsiae, apud Tobian Oehrlingium. Typis Ioannis Philippi Andreae, καὶ γ) τὸ 1870, ἀπὸ τὸν Μαρίνο Βρεττό, Lipsiae, F. A. Brockhaus.

14. *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*, Guilielmi Harvei Angli,... Francofurti, Sumptibus Guilielmi Fitzeri. Anno M.DG. XXVIII. 1628.

15. Φ. 152^r, στ. 13–15. Τὸ πλήρες κείμενον τοῦ σχολίου αὐτοῦ τὸ ἔχω ἐκ-

στολή της τραχείας ἀρτηρίας διὰ τῆς τοῦ ἀέρος εἰσπνοῆς τε καὶ ἐκπνοῆς τὴν κίνησιν ἀποτελεῖ τοῦ αἵματος...».

Ὁ ἀθηναϊκὸς κώδικας ἐξαγγέλλει στὸν τίτλο του: «Ψυχαγωγία». Ὁ ὄρος εἶναι καὶ αὐτὸς ἀνακριβής, γιατί «ψυχαγωγία» σημαίνει ἕναν τρόπο ἐρμηνείας κειμένων, πού συνίστατο στὴν παράθεση συνώνυμων λέξεων στὰ διάστιχα, πάνω ἀπὸ τὴν ἐρμηνεύομενη λέξη. Ἐδῶ ἔχουμε μακρὰ συνήθως σχόλια πού ὑπομνηματίζουν ὀλόκληρες σχεδὸν φράσεις. Εἶναι ὀρθό, νομίζω, νὰ θεωρήσουμε τὰ ὅσα περιέχονται στὰ ἑννέα φύλλα τοῦ κώδικα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης ὡς ἀντίγραφα σχολίων «περὶ τὴν ᾠαν», πού ὑπῆρχαν σὲ κάποιον χειρόγραφο τοῦ Ὑπομνήματος τοῦ Κορυδαλέα τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦσε ὁ Μαυροκορδάτος καὶ ἀποτέλεσαν ἐνιαῖο κείμενο ἢ πού γράφτηκαν ἔτσι ἐξ ἀρχῆς, γιὰ νὰ ἐπιτελέσουν ὁμως τὴ λειτουργία τῶν *glossarum marginalium*.

III

Ἐνα δεῦτερο ὠστόσο, παρεπόμενο, ζήτημα τίθεται: ὁ Μαυροκορδάτος δίδασκε στὴν Κωνσταντινούπολη μόνο τὸ δικό του «Ὑπόμνημα», ὅπως οἱ βιογράφοι του ὑποστηρίζουν; Ἐνα ἄλλο χειρόγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, τὸ ἀρ. 2776, σκιαγραφεῖ τὴν ἀπάντησι στὸ ζήτημα αὐτό. Ὁ Μαυροκορδάτος δίδασκε στὴ Σχολὴ Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ τὴν «Ἐρμηνεία» τοῦ Κορυδαλέα καὶ ταυτόχρονα συνύφαινε τὴ δική του συμβολή. Τὸ χειρόγραφο παραδίδει τὸ κείμενο τοῦ Κορυδαλέα καὶ φέρει σχόλια στὰ περιθώρια. Ἔχει τίτλο «Ἀλεξάνδρου φιλοσόφου καὶ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν διδασκάλου κατ' ἄμφω τὰς διαλέκτους, τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τοῦ ἐκ τῆς Κωνσταντινου, εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τοῦ Ἀριστοτέλους»¹⁶. Γράφθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ μαθητὴ τοῦ Μαυροκορδά-

δώσει, με βάση τρία χειρόγραφα, στὴ μελέτη μου, «Πὰ τὴν προϊστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ...», σ. 308–310 καὶ ἐδῶ σ. 102 ἐπ.

16. Τὸ χφ εἶχε παλαιὸ ἀριθμὸ 2049. Πβ. Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, «Ἀλέξανδρος

του Βησσαρίωνα Μακρή και φέρει ήμερομηνία 8 Ίανουαρίου 1671¹⁷. ανάγεται δηλαδή σε χρόνο που δίδασκε στη Σχολή¹⁸. Ανάμεσα στα σχόλια που περιέχει μπορούμε να εντοπίσουμε μερικά όμοια με εκείνα του ΕΒΕ 1173¹⁹. Σχόλια, που με το ίδιο χέρι γραμμένα, αποδεικνύουν ότι ανάγονται στο 1671 και στηρίζουν την υπόθεση που θέσαμε.

Έχοντας εντοπίσει ένα χειρόγραφο, το ΕΒΕ 1173, που δίνει ένα μέτρο της μαυροκορδάτειας συμβολής, μένει να το συγκρίνουμε με τα χειρόγραφα εκείνα που περιέχουν το έργο του Κορυδαλέα (είτε είναι ψευδεπίγραφα είτε όχι) και φέρουν σχόλια στα περιθώρια. Θα μπορέσουμε έτσι να αποκαταστήσουμε κάποτε την πραγματική έκταση της «Ερμηνείας» του Μαυροκορδάτου.

Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ Ἀπορρήτων», *Ἑλληνικά* 5 (1932), 339 ἐπ. Ὁ Wartelle δὲν ἀναφέρει κἀν τὸ χειρόγραφο αὐτό· οἱ Ἀργυροπούλου καὶ Καρᾶς θεωροῦν, ὡπως εἶπαμε, ὅτι περιέχει τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Μαυροκορδάτου (*δ.π.*, σ. 17, ἀρ. 53).

17. Φ. 281ν.

18. Βλ. ἄνωτ. σ. 169, ὑποσ. 1.

19. Γιὰ παράδειγμα τὸ πρῶτο σχόλιο πὸν παραδίδεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ΕΒΕ 1173 ὑπάρχει καὶ στὸ χειρόγραφο τοῦ Βησσαρίωνα Μακρή,

II

Ἡ ἐπιστολογραφία

τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου:
τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητος 43 ἐπιστολικῶν κειμένων

*Σαράντα τρία ἐπιστολικά κείμενα ἀποδίδονται, σύμφωνα μὲ τὴ χειρό-
γραφὴ παράδοσιν, στὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο ἐνῶ, σύμφωνα μὲ τὶς
ἕως τώρα ἐκδόσεις τους, προσγράφονται στὸν πατέρα του, τὸν Ἀλέ-
ξανδρο. Ὁ ἐντοπισμὸς τῆς αἰτίας πὸν ὀδήγησε σὲ αὐτὴ τὴ διπλὴ
πατρότητα καὶ ἡ ἐπίκληση ἐσωτερικῶν τεκμηριῶν πὸν τὰ ἴδια τὰ κεί-
μενα παρέχουν ὀδηγοῦν στὴν ἀπόδοσή τους στὸν Νικόλαο.*

I

Σαράντα τρία ἐπιστολικά κείμενα πού, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, ἔχουν προσγραφεῖ στὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο (1641–1709) θὰ πρέπει νὰ τὰ ἀποδώσουμε στὸν πραγματικὸ τους δημιουργό, τὸ γιὸ τοῦ Ἀλέξανδρου, τὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1680–1730). Σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα θὰ καταλήξουμε, ἀφοῦ παρουσιάσουμε ὅ,τι ὀδήγησε στὴ λανθασμένη προσγραφή καὶ ὅ,τι τὴν καθιέρωσε, ἀφοῦ ἐπικαλεστοῦμε τὰ στοιχεῖα πὸν μᾶς δίνει ἡ χειρόγραφη παράδοσις τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ ἀφοῦ ἀναιρέσου-
με τὴν ἀντίθετη ἐπιχειρηματολογία πὸν ἔχει ἐκτεθεῖ.

II

Καὶ τὰ σαράντα τρία ἐπιστολικά κείμενα πὸν ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέ-
ρουν γνώρισαν τὴν πρώτη ἐντυπὴ δημοσίευσή τους τὸ 1804 στὸ

Τὸ πληρὲς κείμενο ἀνακοίνωσης πὸν παρουσιάστηκε στὸ Ἐπιστημονικὸ
Συμπόσιο πὸν ὀργάνωσε τὸ Κέντρο Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου
Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὴν Ἀθήνα, 20–21 Μαρτίου 2003.

βιβλίο που τυπώθηκε στο Πατριαρχικό Τυπογραφείο με τὸν τίτλο *Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἐρηνισθῆν...*¹. Ἐκεῖ τυπώθηκαν καὶ ἐκεῖ ἀποδόθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Ἄς σημειωθεῖ ἀμέσως πὼς ἡ προσγραφή τους στὸν Ἀλέξανδρο δὲν ὀφείλεται σὲ κάποια, λανθασμένη ἔστω, φιλολογικὴ ἐκτίμηση τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἔκδοσης ἀλλὰ σὲ μιὰ συρροὴ ἄτυχων συμπτώσεων. Μοῦ δόθηκε καὶ ἄλλοτε ἡ εὐκαιρία νὰ περιγράψω αὐτὲς τὶς συμπτώσεις², ἀλλὰ νομίζω πὼς γιὰ τὴν οἰκονομία αὐτῆς τῆς μελέτης πρέπει, μὲ κάθε συντομία, νὰ τὶς θυμίσω.

Ὁ ἐκδότης τοῦ 1804 πού φιλοδόξησε νὰ δημοσιεύσει, μεταξὺ ἄλλων, ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ ἀρχίσει τὴν ἐργασία του ἔχοντας στὰ χέρια του ἓναν χειρόγραφο κώδικα ὁ ὁποῖος ἀνέτρεχε σὲ μιὰ σημαντικὴ χειρόγραφη παράδοση πού εἶχαν γνωρίσει τὰ ἐπιστολικά κείμενα τῶν δύο διάσημων Φαναριωτῶν, ἀλλὰ πού τὸ σῶμα πού εἶχε στὰ χέρια του ἦταν καὶ ἀκέφαλο καὶ μὲ κάποιο χάσμα. Ἐξηγοῦμαι.

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου (†1709), καὶ ὅπως δὴποτε μετὰ τὸ 1712, γνώρισε μιὰ δευτέρη «ἔκδοση» ἓνα χειρόγραφο Ἐπιστολάριο πού εἶχε συγκροτηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα μὲ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Στὴν ἔκδοση αὐτῇ, πού εἶχε διαφορετικὴ ἐπιγραφή — ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἀποκαλεῖται πιά «γενικὸς ἐρμηνεὺς τῆς κραταιᾶς βασιλείας» ὅπως

1. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἐντύπου εἶναι: *Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἐρηνισθῆν καὶ τυπωθῆν Πατριαρχεύοντος τοῦ Παναγιωτάτου Καὶ Θειωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Καλλινίκου προσφωνηθῆν δὲ τοῖς τῶν Ἑλλήνων φιλομαθεῖσι νέοις. Ἡδὴ πρῶτον ἐκδίδεται. Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείῳ. Ἔτει 1804, σ. 71 ἐπ. Τὸ ἐντυπο ἔχει καταγραφεῖ στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* τῶν Δ. ΓΚΙΝΗ – Β. ΜΕΞΑ μὲ τὸν ἀρ. 255 (τ. 1, Ἀθήνα 1939, σ. 42) καὶ σὲ ἐκείνη τοῦ Φ. ΗΛΙΟΥ μὲ τὸν ἀρ. 1804.25 (τ. 1, Ἀθήνα 1997, σ. 100).*

2. Πρώτῃ ἀναφορὰ στὸ θέμα στὸ δημοσίευσμά μου «Ἡ λογοκρισία πού δὲν ἔγινε», *Ὁ Ἐρηνιστῆς* 19 (1993), 240–241.

στην πρώτη «έκδοση» αλλά «ἐξ ἀπορρήτων τῆς βασιλείας τῶν Ὀθωμανῶν», τίτλος πού τοῦ εἶχε ἀποδοθεῖ τὸ θέρος τοῦ 1698—, ὁ γιὸς του Νικόλαος θέλησε νὰ προσθέσει στὸ τέλος καὶ δικὰ του ἐπιστολικά κείμενα. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων διακρινόταν ἀπὸ τὴν πρώτη μὲ τὴ δηλωτικὴ ἐπιγραφή: «Ἰωάννου Νικολάου Ἀλεξάνδρου Βοεβόδα Ἡγεμόνος Μολδοβλαχίας, Ἐπιστολαὶ τινες πρὸς διαφόρους».

Τὸ σῶμα αὐτὸ μὲ ἐπιστολικά κείμενα τῶν δύο Φαναριωτῶν γνώρισε ἀξιόλογη χειρόγραφη παράδοση. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶχε στὰ χέρια του καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ 1804 καὶ θέλησε νὰ τὸ δημοσιεύσει. Τὸ χειρόγραφο τοῦ ὅμως ἦταν, ὅπως εἶπαμε, ἀκέφαλο καὶ εἶχε κάποιο χάσμα στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ὅπου τελείωναν τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ ἄρχιζαν τοῦ Νικόλαου.

Τὰ μειονεκτήματα τοῦ χειρογράφου πού χρησιμοποιήθηκε εἶναι ἐκδηλα στὴν ἐκδοση τοῦ 1804: ἡ ἐπιγραφή κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ἄρχισε τὴ δημοσίευση τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων τοῦ Ἀλέξανδρου δὲν εἶναι ἐκείνη πού δίνουν τὰ χειρόγραφα ἔβαλε μία δικῆς του ἐμπνεύσεως ἐπιγραφή, «Ἐπιστολαὶ τινες Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων», καὶ ἄρχισε τὴν ἐκτύπωση τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων τοῦ Ἀλέξανδρου. Ἄρχισε ὅμως ἀπὸ ἐκείνη πού εἶναι τρίτη στὴ σειρά, σύμφωνα μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Ἐπιστολαρίου, καὶ συνέχισε τὴν ἐκτύπωση ἐπιστολικῶν κειμένων χωρὶς νὰ διακρίνει μὲ νεότερη ἐπιγραφή ἐκεῖνα πού ἀποδίδονται στὸν Νικόλαο —προφανῶς ἐπειδὴ τὸ χειρόγραφο πού χρησιμοποιοῦσε εἶχε καὶ κάποιο ἐνδιάμεσο χάσμα, ἐκεῖ πού τελείωναν τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ ἄρχιζαν, μὲ μία νέα ἐπιγραφή, τοῦ Νικόλαου.

Ἡ στοιχειοθεσία καὶ ἡ ἐκτύπωση εἶχαν ἀρκετὰ προχωρήσει, ὅταν στὰ χέρια τοῦ ἐκδότη περιῆλθε ἓνα ἄλλο, πληρέστερο, χειρόγραφο. Διέκοψε λοιπὸν τὴν ἐκτύπωση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Νικόλαου καὶ ἄρχισε νὰ προσθέτει ὅ,τι ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου εἶχε παραλείψει: τίς δυὸ πρῶτες ἐπιστολές, ἐνδιάμεσες παραλείψεις κ.λπ. Στὴ συνέχεια ἔβαλε ἓνα τυπογραφικὸ στολί-

δι και συνέχισε να δημοσιεύει ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικόλαου. Προσπάθησε μάλιστα με τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή νὰ καλύψει ὅ,τι εἶχε συμβεῖ: «Ἐ τ ε ρ α ι Ἐπιστολαὶ Νικολάου Μαυροκορδάτου». «Ἐτερα», ἀφοῦ ἓνα μεγάλο μέρος τους, σαράντα τρεῖς, εἶχε ἦδη ἐκτυπωθεῖ μέσα στὴν ἐνότητα ποὺ τὴν εἶχε ἐπιγράψει «Ἐπιστολαὶ τινες Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρητῶν»³.

Ἴδου λοιπὸν πῶς, ἀπὸ τὴ συρροὴ διαφόρων συμπτώσεων, ἐνσωματώθηκαν στὸ corpus τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ σαράντα τρεῖς ἐπιστολές οἱ ὁποῖες ἀνήκουν στὸν Νικόλαο.

III

Ἡ λανθασμένη προσγραφή συντελέστηκε, ὅπως εἶδαμε, στὴν ἔκδοση τοῦ 1804· ἡ καθιέρωσή της ὁμως ἐγίνε τὸ 1879, καθὼς τὸ λάθος ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὸν Θεαγένη Λιβαδά στὴ δευτέρη ἔκδοση ἐπιστολικῶν κειμένων τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου ποὺ πραγματοποιοῖσε, ἔκδοση στὴν ὁποία δώδεκα ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικόλαου προσγράφηκαν καὶ πάλι στὸν Ἀλέξανδρο. Ἡ ἔκδοση Λιβαδά θεωρήθηκε ἐγκυρη καὶ ἄψογη ὄχι μόνο διότι ὁ ἐκδότης εἶχε ἓναν πολὺ καλὸ φιλολογικὸ ὄπλισμό ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ὑπερεκτιμήθηκε ἡ ἀξία μᾶς ἀπὸ τὶς χειρόγραφες πηγές ποὺ χρησιμοποίησε, με ἀποτέλεσμα τὸ λάθος νὰ καθιερωθεῖ. Ἄς δοῦμε ὁμως ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὶς χειρόγραφες πηγές ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Λιβαδάς.

Στὰ Προλεγόμενα τῆς ἔκδοσης τοῦ 1879 περιγράφει με τὰ ἀκόλουθα λόγια τὶς πηγές ποὺ χρησιμοποίησε.

«Ἡ προκειμένη δευτέρα ἔκδοσις ἐνίων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἐξ ἀπορρητῶν», ἀναφέρει ὁ Λιβαδάς στὸν Πρόλόγὸ του, «ὀφείλεται εἰς τὴν πατρῶα φιλοτιμίαν τοῦ Κ. Γεωργίου Ἀλ. Μαυροκορδάτου καὶ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν χειρογράφου, ἀποκειμένου νῦν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ αὐτοῦ. Τὸ μαυροκορδάτειον τοῦτο χειρόγραφον ἔχει μέγεθος τετάρτου καὶ ἀπαρτίζεται ἐκ τετρακοσίων καὶ ἐπέκεινα σελίδων· εἶναι κεκαλλι-

3. Ἔχω δώσει τὴ διάταξη τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1804 στὴ μελέτη μου «Ἡ λογοκρισία...», 237-238.

γραφημένον και εὐανάγνωστον· δὲν ὑπάρχει μὲν ἀπανταχοῦ ἄμειρον ἁμαρτημάτων, ἀλλ' ὅπωςδήποτε ἀποτρυτοῖ τὰ τοῦ Ἐπιστολαρίου [τῆς ἔκδοσης δηλαδή τοῦ 1804], διορθοῦν τὰς δύο τούτων μοίρας, καὶ διαστέλλει τῶν ἐπιστολῶν τὰς σπουδαιότητας διὰ τῆς προσεπιγραφῆς “ιδιοχείρως”»⁴. Ἡ ἄλλη πηγή του, τὴν ὁποία δὲν ἀναφέρει ρητὰ, εἶναι κάποιες πρωτότυπες ἐπιστολὲς τοῦ Ἀλέξανδρου —καὶ μία σὲ ἀντίγραφο— ποὺ σώζονταν στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Πανάγιου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη.

Οἱ χειρόγραφες πηγές ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Λιβαδάς βρίσκονται σήμερα στὴν Ἀθήνα. Συγκεκριμένα· στὸ Τμήμα Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ἔχει μεταφερθεῖ καὶ ἀπόκειται τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μετοχίου, ἡ πηγή ἀπὸ τὴν ὁποία δημοσιεύτηκαν ἐννέα ἐπιστολὲς τοῦ Ἀλέξανδρου, καὶ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη ἔχει περιέλθει τὸ «μαυροκορδάτειον» χειρόγραφο. Μποροῦμε κατὰ συνέπεια νὰ τίς μελετήσουμε ἀπὸ αὐτοψία καὶ νὰ κρίνουμε γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἢ σχετικὴ ἀξία τους, κυρίως ὅμως πρέπει νὰ σταθοῦμε στὸ χειρόγραφο (τοῦ Μουσείου Μπενάκη τώρα) ποὺ περιεῖχε ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Μαυροκορδάτου, χειρόγραφο ποὺ θεωρήθηκε μοναδικό. Ἐς ἀρχίσαμε ἀπὸ τὸ τελευταῖο.

Ὁ χαρακτηρισμὸς «μαυροκορδάτειον» ποὺ ἀποδίδει ὁ Λιβαδάς στὸ χειρόγραφο δὲν σημαίνει πῶς ἦταν κάποιο οἰκογενειακὸ κειμήλιο ποὺ ἔμεινε στὰ χέρια τοῦ ἀπογόνου τῆς οἰκογένειας, τοῦ Γεωργίου Ἀλ. Μαυροκορδάτου (1839–1902)· σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ἀνῆκε στὴ βιβλιοθήκη του. Ἦταν μάλιστα σχετικὰ πρόσφατο ἀπόκτημα καὶ πιθανότατα νὰ ἦταν τὸ χειρόγραφο ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του ὁ «ἐν Χάλκῃ» Κ. Γ. Κωνσταντινίδης. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ὁ Γεώργιος Μαυροκορδάτος σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Νικόλαο τοῦ τὸ ἐπεσήμανε καὶ τὸν προέτρεπε νὰ φροντίσει, διερχόμενος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ τὸ ἀποκτήσει⁵. Τὸ χειρόγραφο πέρασε στὴν κατοχὴ

4. Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Ἐπιστολαὶ ρ', Ἐκδέδονται ἐπιστασίᾳ Θ. Λιβαδά, Τεργέστη 1879, Προλεγόμενα, σ. ζ'.

5. Ἡ ἐπιστολὴ μὲ ἡμερομηνία 11 Ἰανουαρίου 1866 καὶ τόπο ἀποστο-

Ἀλεξάνδρου μαυροπόδα
 τοῦ μεγάλου λογοθέτου
 της βασιλικῆς ἐκκλησίας
 καὶ ἐξαρχιεπίσκοπου Ἰππο
 βασιλείου
 ἀδ. Ἰωάννου
 ἐπιτομῆς.

του Δαμιανοῦ Κυριαζῆ καὶ σήμερα, ὅπως εἶπαμε, σώζεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 3 (τῆς συλλογῆς Δ. Κυριαζῆ). Μία κεφαλαιώδῃ περιγραφή του εἶχε συντάξει στὰ γαλλικὰ ἢ Εὐριδικὴ Λάλπα-Ζίζικα⁶, ὥστόσο μία ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ χειρογράφου μένει νὰ γίνῃ. Ἐδῶ ὅμως εἶναι ἀναγκαῖο νὰ δώσου- με λίγα περισσότερα ἀναλυτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ περιεχόμενά του.

Εἶναι χειρόγραφο 4^{ου} σχήματος καὶ «ἀπαρτίζεται ἐκ τετρακοσίων καὶ ἐπέκεινα σελίδων», ὅπως τὸ περιέγραφε ὁ Λιβαδάς στὰ Προλεγόμενά του. Συγκροτημένα, ἀποτελεῖται ἀπὸ 4 σσ. + 230 + 2 + 162 + 2· φύλλα σταχώσεως: I στὴν ἀρχὴ καὶ VIII στὸ τέλος. Ἡ συγκρότησή τοῦ χφ εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

σ. 1–2 χ. ἀ. λευκὲς

σ. 3 χ. ἀ. σελίδα τίτλου: *Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ μεγάλου λογοθέτου τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας καὶ ἐξ ἀπορρήτων τῆς Βασιλείας τῶν Ὁθωμανῶν, Ἐπιστολαί.*

σ. 4 χ. ἀ. λευκὴ

σσ. 1–229 [Ἐπιστολὲς Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου]

σ. 230 λευκὴ

σ. 1 χ. ἀ. σελίδα δεύτερου τίτλου: *Ἰωάννου Νικολάου Ἀλεξάνδρου Βοεβόδα Ἡγεμόνος Μολδοβλαχίας, Ἐπιστολαί τινες πρὸς διαφόρους.*

σ. 2 χ. ἀ. λευκὴ

σσ. 1–160 [Ἐπιστολὲς Νικολάου]

λῆς τὸ Mauerbach σώζεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Νικό- λαου Μαυροκορδάτου (δὲν μπόρεσα νὰ τὴν ἐντοπίσω στὴν πρόσφατη ἔκδοση τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Γεώργιου Μαυροκορδάτου· βλ. ΝΙΚΑ ΠΟ- ΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ ΚΛΑΔΑ, *Γεώργιος Μαυροκορδάτος (1832–1902), ὁ σχο- λιαστής, ὁ ἱστοριοδίφης, ὁ συλλέκτης. Μελέτη τῆς ἀλληλογραφίας του*, Ἀθήνα 1996).

6. Ἡ περιγραφή, ποῦ σώζεται σὲ ἓναν δακτυλόγραφο κατάλογο στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

«Papier ; 0,313X0,205 ; fin XVIIe – début XVIIIe s. ; pp. 229 +161.

a) Alexandre Mavrocordato ; Lettres (pp. 1–227)

b) Jean Nicolas; boebeda de Moldovlachie ; Lettres aux divers (1–161)».

σ. 161 *Ἐπίγραμμα εἰς Πουλχερίαν τὴν Μαυροκορδάτου*. Ὑπογραφή: *Δημήτριος Γεωργούλης Νοταρᾶς*.

σ. 162 λευκὴ

σσ. 163—164 χ. ἄ. λευκὲς

Τὸ χειρόγραφο εἶναι γραμμένο τὸν 18ο αἰῶνα ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Κάποιοι χαρακτηρισμοὶ «ιδιόχειρον» ποὺ σημειώνονται σὲ ἀρκετὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Μαυροκορδάτου, ἢ προσθήκη κάποιων χρονολογιῶν σὲ ἐπιστολές, ὅπως καὶ τὸ Ἐπίγραμμα τοῦ Δημήτριου Νοταρᾶ εἶναι γραμμένα μὲ ἄλλο χέρι καὶ μὲ ἄλλο μελάνι.

Τὸ χειρόγραφο ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι κάτι τὸ μοναδικό· ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς δεύτερης «ἐκδοσης» τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ἐκδοσης πού, θυμίζω, στὴν ἐπιγραφή τῆς ὁ Μαυροκορδάτος χαρακτηριζόταν ὡς «ἐξ ἀπορρήτων», ἐνῶ στὸ δεύτερο μέρος περιέχονταν ἐπιστολικά κείμενα καὶ τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Λιβαδάς δὲν ἦταν κάτι ριζικὰ διαφορετικό· παρέδιδε ἴσως καλύτερο κείμενο ἀλλὰ ἦταν τμῆμα τῆς ἴδιας παράδοσης. Ὁ Λιβαδάς ἔκανε δύο ἀβλεψίες ποὺ στάθηκαν μοιραῖες γιὰ τὸ ζήτημα ποὺ ἐδῶ μελετοῦμε: πρῶτα δὲν διασθάνθηκε ὅτι ὁ ἐκδότης τοῦ 1804 δημοσίευσε ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Νικόλαου ἀντλώντας ἀπὸ χειρόγραφα ποὺ ἀνέτρεχαν στὴν ἴδια παράδοση μὲ ἐκεῖνο τὸ χειρόγραφο ποὺ εἶχε στὰ χέρια του· καὶ ἔπειτα, δὲν μελέτησε τὸ δεύτερο μέρος τοῦ χειρογράφου του, διότι ἂν τὸ μελετοῦσε θὰ ἔβρισκε ἐκεῖ καὶ τὰ σαράντα τρία ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικολάου ποὺ ὁ προηγούμενος ἀπὸ αὐτὸν ἐκδότης τὰ δημοσίευσε, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἐκθέσαμε πιὸ πάνω, σὰν κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου.

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τίς ἐννέα πρωτότυπες ἐπιστολές τοῦ Ἀλέξανδρου —καθὼς καὶ μία ἀνυπόγραφη ποὺ σώζεται σὲ ἀντίγραφο—, ἐπιστολικά κείμενα ποὺ στὴν ἐκδοση Λιβαδά δημοσιεύτηκαν στὴν πλήρη τους μορφή γιὰ πρώτη φορά, σώζονται ὅλες στὸν Φάκελο τοῦ Ἀρχείου τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ποὺ ἔχει

τήν ἐπιγραφή «Ἀλληλογραφία τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλων Διερχομένων πρὸς διαφόρους ἀπὸ 1671 μέχρι 1797»⁷.

IV

Εἶναι ὅμως τώρα ἡ στιγμή, χρησιμοποιώντας ὡς ὁδηγὸ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ «μαυροκορδάτειον» χειρόγραφο, νὰ καταγράψουμε τὰ σαράντα τρία ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου, πού, ἀπὸ διάφορες συμπτώσεις, προσγράφηκαν στὸν Ἄλέξανδρο. Τὰ καταγράψουμε μὲ τὴ σειρά πού σώζονται στὸ χειρόγραφο τοῦ Μουσείου Μπενάκη, στὴ δεύτερη ἐνότητα πού ἐπιγράφεται «Ἰωάννου Νικολάου Ἀλεξάνδρου Βοεβόδα Ἡγεμόνος Μολδοβλαχίας, Ἐπιστολαὶ τινες πρὸς διαφόρους». Μὲ τὸ siglum «ΜΜπ 3» δηλώνω τὸ χειρόγραφο καὶ στὴ συνέχεια σημειώνω τὴ σελίδα ὅπου παραδίδεται τὸ κείμενο, ὡς «Ἐπιστολάριον» τὴν ἔκδοση τοῦ 1804 καὶ ὡς «Λιβαδάς» τὴν ἔκδοση τοῦ 1879.

1. *Τῷ πανιερωτάτῳ μ(η)τροπολίτῃ Ἰωαννίνων κὺρ Κλήμεντι*
Inc. Τὰ σιωπὴν ἐγκαλοῦντά μοι
 ΜΜπ 3, σ. 1-2· Ἐπιστολάριον, σ. 229-230 μὲ ἐπιγραφή: *Τῷ Ἀγίῳ*
Ἰωαννίνων κὺρ Κλήμεντι.

2. *Τῷ πρωτεκδίκῳ κὺρ Σπαντωνῆ*
Inc. Τοιοῦτον ἄρα φίλος εὐλικρινῆς
 ΜΜπ 3, σ. 2-3· Ἐπιστολάριον, σ. 230-231 μὲ ἐπιγραφή: *Τῷ πρω-*
τεκδίκῳ Σπαντωνῆ.

3. *Τῷ αὐτῷ*
Inc. Τὰ παραμυθητικά γράμματα τῆς σῆς λογιότητος
 ΜΜπ 3, σ. 3-4· Ἐπιστολάριον, σ. 231-232· Λιβαδάς 26, σ. 51-52.

7. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ Ἀρχεῖο, ὅπως καὶ γιὰ τὶς ἀναφορὲς τοῦ Μανουὴλ Γεδεών στὶς ἐπιστολὲς αὐτές, στὸ δημοσίευσμά μου «Νέα εὐρήματα...», 29-30.

4. Ἀνωνύμῳ

Inc. *Εἰ καὶ ὕλης τοῦ γράφειν ἀμοιῶ*

ΜΜπ 3, σ. 4–5· Ἐπιστολάριον, σ. 232.

5. Δημητρίῳ

Inc. *Τῆς ἀληθοῦς φιλίας πολλὰς ὠφελείας*

ΜΜπ 3, σ. 5–6· Ἐπιστολάριον, σ. 232–233.

6. Ἀνωνύμῳ

Inc. *Ἡδὺς μετὰ τὰ νέφη ὁ ἥλιος*

ΜΜπ 3, σ. 6–7· Ἐπιστολάριον, σ. 233–234.

7. Τῷ διδασκάλῳ κὺρ Ἰακώβῳ

Inc. *Ἐπιστέλλειν σοι βονλόμενος*ΜΜπ 3, σ. 7–8· Ἐπιστολάριον, σ. 234–235 με ἐπιγραφή: *Ἰακώβῳ τῷ**Διδασκάλῳ*· Λιβαδάς 63, σ. 103–104.

8. Ἀνωνύμῳ

Inc. *Τὰ γράμματα τῆς σῆς Λογιότητος*

ΜΜπ 3, σ. 8–10· Ἐπιστολάριον, σ. 235–236.

9. Ἀνωνύμῳ

Inc. *Ἀκήκοά σοι τεθνηκέναι*

ΜΜπ 3, σ. 10· Ἐπιστολάριον, σ. 237.

10. Ἀνωνύμῳ

Inc. *Λίαν ἄσμενος ἐκομισάμην τὰ παρὰ*

ΜΜπ 3, σ. 10–12· Ἐπιστολάριον, 237–238· Λιβαδάς 61, σ. 99–100.

11. Ἀνωνύμῳ

Inc. *Σὺ μὲν, ὦ γαθέ, ἤδη καὶ*

ΜΜπ 3, σ. 12· Ἐπιστολάριον, σ. 238· Λιβαδάς 58, σ. 95.

12. Τῷ Διδασκάλῳ κὺρ Ἰακώβῳ

Inc. *Ἡ μὲν διηνεκῆς περὶ τὴν*

ΜΜπ 3, σ. 12· Ἐπιστολάριον, σ. 238–239 με ἐπιγραφή: *Ἰακώβω τῷ Διδασκάλῳ.*

13. *Τῷ ὁσίῳ μοναχῷ Παχωμίῳ, τῷ ἐνασκουμένῳ ἐν τῇ μονῇ τῆς Ὑπεραγίας μου Θεοτόκου τοῦ Μαυρομόλου*

Inc. *Τὸ μὲν ἀποτάξασθαι τῷ κόσμῳ*

ΜΜπ 3, σ. 13· Ἐπιστολάριον, σ. 239 με ἐπιγραφή: *Τῷ Ὁσιωτάτῳ Παχωμίῳ, τῷ ἐνασκουμένῳ τῇ μονῇ τῆς Ὑπεραγίας τοῦ Μαυρομόλου.*

14. *Τῷ κῆρ Ἀντωνίῳ*

Inc. *Κάν τῇ φύσει, κάν ταῖς τέχναις*

ΜΜπ 3, σ. 14–16· Ἐπιστολάριον, σ. 240–241 με ἐπιγραφή: *Ἀντωνίῳ.*

15. *Τῷ πανερωτάτῳ μ(ητ)ροπολίτῃ Καισαρείας κῆρ Χρυσάνθῳ*

Inc. *Ἡδέα μὲν αἶει καὶ τερπνὰ*

ΜΜπ 3, σ. 16–17· Ἐπιστολάριον, σ. 241–242 με ἐπιγραφή: *Τῷ Ἀγίῳ Καισαρείας κῆρ Χρυσάνθῳ.*

16. *Τῷ Διδασκάλῳ κῆρ Ἰακώβῳ*

Inc. *Οἱ μὲν γεωργοὶ τοὺς ἐν*

ΜΜπ 3, σ. 17–19· Ἐπιστολάριον, σ. 242–244 με ἐπιγραφή: *Ἰακώβῳ τῷ Διδασκάλῳ· Λιβαδάς 62, σ. 100–103.*

17. *Ἀωνύμῳ*

Inc. *Οἶσθα καλῶς ὅποσα περὶ Ἠφαίστου*

ΜΜπ 3, σ. 20–21· Ἐπιστολάριον, σ. 244–245· Λιβαδάς 33, σ. 57–58.

18. *Ἀωνύμῳ*

Inc. *Γάλακτι τρέφεται τὰ βρέφη*

ΜΜπ 3, σ. 21· Ἐπιστολάριον, σ. 245–246.

19. *Ἀωνύμῳ*

Inc. *Ἐκ τῶν σῶν γραμμάτων ἔγνω*

ΜΜπ 3, σ. 21–24· Λιβαδάς 52, σ. 84–87.

20. *Τῷ Πν(ευματ)ικῷ κῦρ Αὐξεντίῳ*
 Inc. Ὅποσα περὶ μεταμορφώσεων Ἑλλήνων παισὶ
 ΜΜπ 3, σ. 24–26· Ἐπιστολάριον, σ. 246–247.
21. *Τῷ Διδασκάλῳ κῦρ Ἰακώβῳ*
 Inc. Εἰ καὶ τὴν εἰκόνα τῆς φιλοσόφου
 ΜΜπ 3, σ. 26· Ἐπιστολάριον, σ. 247 με ἐπιγραφή: Ἰακώβῳ τῷ
 Διδασκάλῳ.
22. *Τῷ αὐτῷ*
 Inc. Τὴν Ἀνδριανούπολιν, ᾧ φιλότις, πεμπταῖος
 ΜΜπ 3, σ. 26–27· Ἐπιστολάριον, 247–248· Λιβαδάς 53, σ. 87–88.
23. *Δημητρίῳ*
 Inc. Σιωπῆς ἀκίνδυνον γέρας ἢ παροικία φησί· φίλου δὲ
 ΜΜπ 3, σ. 27–28· Ἐπιστολάριον, σ. 248.
24. *Μάρκῳ*
 Inc. Σιωπῆς ἀκίνδυνον γέρας ἢ παροικία φησιν· εἰ δὲ
 ΜΜπ 3, σ. 28–29· Ἐπιστολάριον, σ. 248–250.
25. *Τῷ πανιερωτάτῳ μ(τρ)οπολίτῃ Κλαυδιουπόλεως Κυρίῳ
 Κοσμᾷ*
 Inc. Εἴ τις ἔτερος ἐπιστέλλων μοι
 ΜΜπ 3, σ. 29–30· Ἐπιστολάριον, σ. 250 με ἐπιγραφή: Τῷ Ἀγίῳ
 Κλαυδιουπόλεως κῦρ Κοσμᾷ· Λιβαδάς 37, σ. 65.
26. *Δημητρίῳ*
 Inc. Μέγιστον κεμήλιον, καὶ πολυτίμητον θησαυρόν
 ΜΜπ 3, σ. 30–31· Ἐπιστολάριον, σ. 250–251.
27. *Τῷ αὐτῷ*
 Inc. Ἐν ταῖς δυστυχίαις ἢ ἀρετῇ
 ΜΜπ 3, σ. 31–32· Ἐπιστολάριον, σ. 251.

28. *Τῷ αὐτῷ*

Inc. *Κυφοφοεῖται οὐ μόνον τὰ ζῶα*

ΜΜπ 3, σ. 32–33· Ἐπιστολάριον, σ. 251–252.

29. Ἀνωνύμῳ

Inc. *Χθῆς κατέλαβε τὴν Βασιλεύουσαν τῶν*

ΜΜπ 3, σ. 33–34· Ἐπιστολάριον, σ. 252–253· Λιβαδάς 51, σ. 83–84.

30. Ἀνωνύμῳ

Inc. *Βραχὺν ὄντα τὸν βίον, καὶ*

ΜΜπ 3, σ. 34–36· Ἐπιστολάριον, σ. 253–255· Λιβαδάς 55, σ. 89–90.

31. *Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτῳ*

Inc. *Τὸ τοῖς πλείοσι τῶν ἀνθρώπων*

ΜΜπ 3, σ. 36· Ἐπιστολάριον, σ. 255.

32. Ἀνωνύμῳ

Inc. *Ἡ ἐν ὀποιοῦν ἐπιτηδεύματι πρόοδος*

ΜΜπ 3, σ. 36–37· Ἐπιστολάριον, σ. 255.

33. *Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτῳ*

Inc. *Ἐπειδὴ κατ' εἰκόνα Θεοῦ ὁ*

ΜΜπ 3, σ. 37–38· Ἐπιστολάριον, σ. 255–256.

34. *Τῷ αὐτῷ*

Inc. *Φρόνησις καὶ ἀνδρεία ἐξ ἴσου*

ΜΜπ 3, σ. 38· Ἐπιστολάριον, σ. 256· Λιβαδάς 21, σ. 28.

35. Ἀνωνύμῳ

Inc. *Οἱ πλείους τῶν ἀνθρώπων πρὸς*

ΜΜπ 3, σ. 38–39· Ἐπιστολάριον, σ. 256–257.

36. *Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτῳ*

Inc. *Καλῶς εἴρηται ἡμέραν ἡμέρας εἶναι*

ΜΜπ 3, σ. 39· Ἐπιστολάριον, σ. 257.

37. Ἀνωνύμῳ

Inc. Πάντες ἄνθρωποι τοῦ ἄρχειν ἐφίενται

ΜΜπ 3, σ. 39–41· Ἐπιστολάριον, σ. 257–258.

38. Ἀνωνύμῳ

Inc. Καὶ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν ὀσημέραι

ΜΜπ 3, σ. 41· Ἐπιστολάριον, σ. 258–259.

39. Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτῳ

Inc. Οὐδὲν καλὸν κακότητος ἄμικτον. Ἐνεισι

ΜΜπ 3, σ. 41–42· Ἐπιστολάριον, σ. 259–260.

40. Τῷ αὐτῷ

Inc. Ἡ μὲν εὐτυχία ἄστατος καὶ

ΜΜπ 3, σ. 42–43· Ἐπιστολάριον, σ. 260.

41. Τῷ αὐτῷ

Inc. Ἀναγκαία μὲν ἢ διὰ τῆς

ΜΜπ 3, σ. 43–45· Ἐπιστολάριον, σ. 260–261.

42. Τῷ αὐτῷ

Inc. Ἡ μὲν φύσις κρηπὶς ἐστι

ΜΜπ 3, σ. 45· Ἐπιστολάριον, σ. 261–262 μὲ inc. Ἡ μὲν σιωπὴ κρηπὶς ἐστι.

43. Ἀνωνύμῳ

Inc. Μεστός ὁ βίος μυριῶν δεινῶν

ΜΜπ 3, σ. 45–47· Ἐπιστολάριον, σ. 262–263.

Ἡ πρώτη διαπίστωση εἶναι ὅτι τὰ κείμενα πού παραδίδονται στὸ «μαυροκορδάτειον» χειρόγραφο ἔχουν δημοσιευτεῖ μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς σειρὰ καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ 1804⁸. Τοῦτο ἀποδεικνύει γιὰ

8. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι δὲν ἔχει δημοσιευτεῖ τὸ ἀρ. 10 ἐπιστολικὸ κείμενο,

άλλη μία φορά ότι τα χειρόγραφα που χρησιμοποίησε ο εκδότης του 1804 ανήκαν στην ίδια παράδοση όπου ανήκει και το χειρόγραφο του Μουσείου Μπενάκη, όπως στην ίδια κατηγορία ανήκουν αρκετά ακόμα χειρόγραφα: για παράδειγμα τα χειρόγραφα Μονής Κύκκου 44⁹, ΕΒΕ 2390¹⁰, Βουλής 65¹¹, κ.λπ. Οί ίδιες όμως επιστολές του Νικολάου Μαυροκορδάτου παραδίδονται και από χειρόγραφα που αποτελούν μιάν άλλη ομάδα, καθώς περιέχουν τα δικά του και μόνο επιστολικά κείμενα: για παράδειγμα τα χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας 29(84)¹², 683(217)¹³ κ.λπ.

V

Η προσγραφή όμως επιστολών του Νικολάου στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο βρήκε έναν οψιμο υπερασπιστή στο πρόσωπο του Δημοσθένη Ρούσου, διακεκριμένου μελετητή της φαναριώτικης

τό όποιο είτε δεν παραδινόταν στα χειρόγραφα που χρησιμοποίησε ο εκδότης του 1804 είτε το παρέλειψε από άβλεψία. Και για τους ίδιους πιθανότατα λόγους δεν δημοσίευσε ένα ακόμα, σύντομο επιστολικό κείμενο του Νικολάου προς Άνώνυμο αποδέκτη με incipit, *Τῆς εἰς τὸν Δημήτριον φιλανθρωπίας*.

9. Στά φ. 1^r-67^v και 111^v-177^r: οί επιστολές του Αλέξανδρου, φ. 68^r 111^r οί επιστολές του Νικολάου· βλ. περιγραφή του χειρογράφου Κ. Π. ΚΥΡΡΗΣ, «Αναλυτικός κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου», *Ἐπετηρίς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* [Κύπρου] 7 (1973-1975), 386-408.

10. Στίς σ. 195-320· βλ. περιγραφή του χειρογράφου ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἀρ. 1857 - 2500, Ἀθήνα 1991, σ. 382-385.

11. Στά φ. 46^r-166^r· βλ. περιγραφή του χειρογράφου ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Α'. Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 3 (1906), 447-462.

12. Βλ. C. LITZICA, *Catalogul...*, σ. 23.

13. *Ό.π.*, σ. 419.

περιόδου. Είναι χρήσιμο να αναφέρουμε κάποια από τα επιχειρήματα που παρουσίασε το 1914 και να ἐλέγξουμε ἂν εὐσταθοῦν.

Τὴν παρέμβαση τοῦ Ρούσσου στὸ θέμα προκάλεσε ἓνα δημοσίευμα τοῦ C. Litzica, ὁ ὁποῖος ἄρχισε τὸ 1912 νὰ δημοσιεύει, χρησιμοποιώντας χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικολάου: στὸ βιβλίο του *Studii și schițe Greco – Române*, δημοσίευσε τὰ πρῶτα δεκαεπτὰ ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικόλαου τὰ ὁποῖα στὴν ἔκδοση τοῦ 1804 ἀποδίδονταν ὅλα στὸν Ἀλέξανδρο¹⁴. Ἡ προσγραφή τῶν κειμένων αὐτῶν στὸν Νικόλαο δὲν ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα κάποιων φιλολογικῶν ἢ ἄλλων ἐρευνῶν τοῦ Litzica: τὰ προσγράφει ἐπειδὴ ἔτσι τοῦ ὑποδείκνυαν τὰ χειρόγραφα πὺ χρησιμοποιοῦσε.

Ἐ Δημοσθένης Ρούσσος λοιπὸν μὲ δημοσίευσμά του στὸ δέκατο πέμπτο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Noua revistă română*¹⁵ κατακεραυνώνει τὸν Litzica ἐπειδὴ δὲν γνωρίζει τὴν ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου ἀπὸ τὸν Λιβαδά: ἡ παράλειψή του εἶναι μοιραία, διότι ἂν τὴν εἶχε ὑπόψη του θὰ εἶχε ἀποφύγει τὸ ἀτόπημα νὰ προσγράψει στὸν Νικόλαο ἐπιστολὲς τοῦ Ἀλέξανδρου, ἀφοῦ ὁ Λιβαδάς, πὺ χρησιμοποίησε χειρόγραφο τῆς οἰκογένειας Μαυροκορδάτου, ἀποδίδει στὸν Ἀλέξανδρο τὰ ἐπιστολικά κείμενα πὺ ἐκεῖνος ἀποδίδει στὸν Νικόλαο. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὸ τὸ τεκμήριο, ὁ Ρούσσος ἀναζητᾷ καὶ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις στὰ ἴδια τὰ ἐπιστολικά κείμενα γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι εἶναι τοῦ Ἀλέξανδρου. Ἐς ἀναφέρουμε τὰ δύο παραδείγματα πὺ ἐπικαλεῖται.

α) Ἡ ἐπιστολὴ πὺ ἀπευθύνεται σὲ ἄδηλο ἀποδέκτη καὶ ἔχει ὡς

14. C. LITZICA, *Studii și schițe Greco – Române*, I, Βουκουρέστι 1912, σ. 60–78: δημοσιεύτηκαν τὰ ἐπιστολικά κείμενα πὺ ἔχουν τοὺς ἀριθμοὺς 1–16 στὸν πῶ κάτω κατάλογο μαζί μὲ ἓνα ἀκόμα σύντομο ἐπιστολικὸ κείμενο τοῦ Νικολάου πρὸς Ἀνώνυμο ἀποδέκτη καὶ ἀρχή, *Τῆς εἰς τὸν Δημήτριον φιλανθρωπίας*. Τὰ τέσσερα χφ πὺ χρησιμοποιεῖ τὰ ἀναφέρει στὴ σ. 51.

15 D. RUSSO, «Datoria critice si bilantul unei activități stiintifice», *Noua revistă română* 15 (1914), σ. 9 ἔπ. (χρησιμοποιοῦ ἀνάτυπο τῆς μελέτης τοῦ Ρούσσου πὺ ἔχει δική του σελιδαρίθμηση).

incipit τις λέξεις «Σὺ μὲν, ὦ ἄγαθέ, ἤδη καί»¹⁶, ἀποτελεῖ κατά τὸν Ροῦσσο ἀπάντηση τοῦ Ἀλέξανδρου σὲ κάποιον πού τὸν εἶχε συγχαρεῖ γιὰ τὸν τίτλο «ἐξ ἀπορρήτων» πού τοῦ εἶχε ἀπονείμει ἡ Πύλη. Καὶ ὁ Ροῦσσος ἐνισχύει τὴν ἐπιχειρηματολογία του μὲ ἓνα ἀκόμα στοιχεῖο: στὴν ἔκδοση Λιβαδά, πού ἔγινε ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς οἰκογένειας, σημειώνεται ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος πού γράφτηκε αὐτὴ ἢ ἐπιστολή, «Ἀπὸ Σοφίας, 1698»¹⁷.

β) Τοῦ Ἀλέξανδρου εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπιστολή πού ἀπευθύνεται στὸν Ἰάκωβο Μάνο, ἔχει ὡς incipit τις λέξεις «Ἐπιστέλλειν σοι βουλόμενος, ἐρασιμώτατε καθηγητά»¹⁸, τόπο ἀποστολῆς τὴ Σωζόπολη καὶ ἡμερομηνία γραφῆς τὴν 10ῃ Σεπτεμβρίου 1704. Πόλη στὴν ὁποία κατέφυγε μετὰ τὴν ἀναστάτωση πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τοῦ στρατοῦ τὸ θέρος τοῦ 1703¹⁹.

Ὁ Ροῦσσος εἶναι καταρχὰς θύμα τῆς μυθολογίας πού δημιούργησε ὁ Λιβαδάς γιὰ τὴν ἀξία τοῦ «μαυροκορδάτειου» χειρόγραφου πού τοῦ παραχωρήθηκε καὶ πού χρησιμοποίησε στὴν ἔκδοσή του. Ὅπως δεῖξαμε πιὸ πάνω δὲν ἦταν κάτι τὸ ριζικὰ διαφορετικὸ, ἦταν ἓνα καλὸ ἀντίγραφο τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς δεύτερης «ἐκδοσης» τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐπιχειρήματα πού ὁ Ροῦσσος ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα, δὲν εἶναι ἀναντίλεκτα. Πὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ πρῶτο παράδειγμα. Τὸ ἐπιστολικὸ αὐτὸ κείμενο παραδίδεται ἀπὸ ὅλα καταρχὴν τὰ χειρόγραφα πού σώζουν ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικόλου Μαυροκορδάτου· στὸ «μαυροκορδάτειο» χειρόγραφο θὰ τὸ

16. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐπιστολικὸ κείμενο πού ἔχει τὸν ἀριθμὸ 14 στὸν πιὸ πάνω κατάλογο (βλ. ἐκεῖ καὶ τὶς ἐκδόσεις πού γνώρισε) καὶ εἶναι δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν ΛΙΤΖΙΣΑ, ὁ.π., στὴ σ. 71.

17. D. RUSSO, ὁ.π., σ. 12.

18. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐπιστολικὸ κείμενο πού ἔχει τὸν ἀριθμὸ 7 στὸν πιὸ πάνω κατάλογο (βλ. ἐκεῖ καὶ τὶς ἐκδόσεις πού γνώρισε) καὶ εἶναι δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν ΛΙΤΖΙΣΑ, ὁ.π., στίς σ. 66–67.

19. D. RUSSO, ὁ.π., σ. 12.

βροῦμε στη σελίδα 12 τῆς δεύτερης ἐνότητας. Δὲν εἶναι ὁμως οὔτε χρονολογημένο οὔτε ἀναγράφεται ὁ τόπος ὅπου γράφτηκε, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Ροῦσσοσ· ὁ Λιβαδάς ἐπινόησε τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καὶ τὰ ἀνέφερε σὲ μία, εἶναι ἢ ἀλήθεια, ὑποσημείωση²⁰. Ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς γίνεται φανερὸ πὼς ὁ ἄδηλος ἀποδέκτης τὸν εἶχε συγκαρεῖ γιὰ κάποιο ἀξίωμα πού τοῦ εἶχε ἀπονεμίει ὁ «κρατῶν», ὁ σουλτάνος —«διὰ τὴν ἐγχειρισθεῖσάν μοι παρὰ τοῦ κρατοῦντος ἀξίαν», εἶναι ἢ σχετικὴ φράση²¹. Ἀλλὰ ἀξίωμα ἀπὸ τὴν Πύλη δὲν πῆρε μόνο ὁ Ἀλέξανδρος, πῆρε καὶ ὁ Νικόλαος ὅταν τοῦ ἀνέθεσαν τὰ καθήκοντα τοῦ «μεγάλου διερχομένου», διαδεχόμενος στὸ ἀξίωμα τὸν πατέρα του, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ θέρος τοῦ 1698 ὀνομαστῆ «ἐξ ἀπορρήτων». Πατί τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ νὰ μὴν τῆ στέλνει ὁ Νικόλαος σὲ κάποιον πού τὸν εἶχε συγκαρεῖ ὅταν ἔγινε δραγουμάνος τῆς Πύλης;

Ἀνάλογα μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν καὶ γιὰ τὸ ἐπιστολικὸ κείμενο πού ὁ Ροῦσσοσ χρησιμοποίησε σὰν δεῦτερο παράδειγμα γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴ λανθασμένη προσογραφή ἐπιστολῶν στὸν Νικόλαο. Παραδίδεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ ὅλα καταρχὴν τὰ χειρόγραφα πού σώζουν ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου· στὸ «μαυροκορδάτειο» χειρόγραφο θὰ τὸ βροῦμε στὶς σελίδες 7–8 τῆς δεύτερης ἐνότητας. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τόπο καὶ τὴ χρονολογία γραφῆς του, συνήθως στὴ χειρόγραφη παράδοση του ἀναγράφεται καὶ ἡ Σωζόπολη καὶ ἡ ἡμερομηνία: 10 Σεπτεμβρίου 1703. Στὴν ἔκδοσή του ὁ Litzica δημοσίευσε ἴδια ἡμέρα καὶ μῆνα ἀλλὰ διαφορετικὸ ἔτος γραφῆς, τὸ 1704 ἀντὶ τοῦ 1703. Λάθος ἴσως τοῦ γραφέα ἢ λάθος τυπογραφικὸ. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα πού ἀνάγκασαν τὸν Ἀλέξανδρο νὰ διαφύγει στὴ Σωζόπολη, γιὰ τὴν ἴδια αἰτία μποροῦσε νὰ ἔχει διαφύγει καὶ ὁ δραγουμάνος τῆς Πύλης τὴ δύσκολη ἐκείνη περίοδο τῆς ἐξέγερσης τοῦ στρατοῦ. Τέλος, τὸ ὕφος τῆς ἐπιστολῆς ὑποδεικνύ-

20. Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Ἐπιστολαὶ ρ', Ἐκδέδονται ἐπιστασίᾳ Θ. Λιβαδά..., σ. 95 σημ. 2.

21. Ὁ.π., σ. 95 στ. 1–2 τῆς ἐπιστολῆς.

ει ότι είναι γραμμένη από τὸν παλιὸ μαθητὴ πρὸς τὸ δάσκαλό του, «ἐρασιμώτατε καθηγητά» τὸν προσφωνεῖ, παρὰ ἀπὸ τὸν κατεστημένο «ἐξ ἀπορρήτων» στὸν πρῶην δάσκαλο τῶν παιδιῶν του.

VI

Τελευταία ἀλλὰ ὄχι ἔσχατη ἀπορία ποὺ τίθεται εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Οἱ πρῶτοι Μαυροκορδάτοι εἶναι ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ ἔχουν μελετηθεῖ ἀπὸ παλαιὰ καὶ ἀπὸ πολλούς· πῶς εἶναι δυνατὸ κανεὶς ὡς τώρα νὰ μὴν ἔχει ἐντοπίσει αὐτὴ τὴ λανθασμένη προσγραφή; Πῶς, γιὰ παράδειγμα, ἓνας καλὸς φιλόλογος ὅπως ἦταν ὁ Λιβαδάς, ποὺ διάβασε προσεκτικὰ καὶ διόρθωσε τὰ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ ἐπαναδημοσίευσε, δὲν μπόρεσε νὰ ἐντοπίσει, ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν ἀποδεκτῶν καὶ ἄλλα ἐσωτερικὰ τεκμήρια, ὅτι τὰ κείμενα δὲν ἦταν τοῦ Ἀλέξανδρου;

Νομίζω πῶς ἡ ἀπάντηση σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀπλή. Μολονότι μὰ γενεὰ χωρίζε τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα, τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Νικόλαο, ἢ ὡς τὸ φθινόπωρο τοῦ 1709 παράλληλη ζωὴ τους εἶχε πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα. Λόγιοι καὶ οἱ δύο ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὰ γραπτὰ τους ἀρχαιότροπα ἑλληνικά, ὀφφικιάλιοι καὶ οἱ δύο τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀξιωματοῦχοι τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, κάτοικοι καὶ οἱ δύο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀλλὰ ποὺ ἡ πρόσδεσή τους μὲ τὴν ὀθωμανικὴ γραφειοκρατεία τοὺς ἀνάγκαζε συχνὰ νὰ διαμένουν καὶ στὴν Ἀδριανούπολη, τέλος ὁ κύκλος τῶν γνωστῶν τους —καὶ ἐν δυνάμει ἀποδεκτῶν τῶν ἐπιστολῶν τους— ἦταν λίγο πολὺ ὁ ἴδιος. Ἄν κοντὰ σὲ αὐτὰ προσθέσουμε καὶ κάποιες συμπτώσεις, γιὰ παράδειγμα ὅτι καὶ ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Νικόλαος εἶχαν γιὸ ποὺ ὀνομαζόταν Σκαρλάτος²², τότε τὰ ὀκτῶ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ ἐπιγράφονται «Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ

22. Ὁ Σκαρλάτος, ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ ἀδελφὸς τοῦ Νικόλαου, γεννήθηκε στὶς 2 Μαρτίου 1678 καὶ ἀπεβίωσε στὶς 18 Ἰουλίου 1699· ὁ Σκαρλάτος, ὁ γιὸς τοῦ Νικόλαου ἀπὸ τὸν πρῶτο του γάμο, γεννήθηκε τὸ 1701 καὶ πέθανε τὸ 1726.

Σκαρλάτω» μπορούσε να τὰ εἶχαν γράψει εἴτε ὁ ἓνας εἴτε ὁ ἄλλος. Τὸ ἴδιο σχεδὸν ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ δύο ἐπιστολικά κείμενα ποῦ ἐπιγράφονται «Ἰακώβω τῷ διδασκάλῳ» καὶ ἀπευθύνονταν στὸν Ἰάκωβο Μάνο, φίλο τῆς οἰκογένειας καὶ δάσκαλο τῶν παιδιῶν τοῦ Ἀλέξανδρου. Βέβαια ὅταν εἶσαι ὑποψιασμένος ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποῦ σοῦ δίνει ἡ χειρόγραφη παράδοση μπορεῖς νὰ διακρίνεις ὅτι τὸ ὕφος τοῦ μαθητῆ ποῦ γράφει στὸν πρώην δάσκαλό του δὲν εἶναι ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ καθιερωμένου Φαναριώτη ὅταν ἀπευθύνεται στὸν Ἰάκωβο Μάνο. Ἄν εἶσαι ὑποψιασμένος, τότε τὰ πρᾶγματα φαίνονται εὐκόλα.

Μὲ ὅσα προηγήθηκαν λύθηκαν ἄραγε τὰ ζητήματα τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Νικόλαου; Ἄρχισαν νὰ λύνονται ἅς ἔχουμε ὁμως ὑπόψη μας ὅτι τώρα μόλις ἀρχίζουν ἄλλου εἶδους προβλήματα, καθὼς ἐπιστολικά κείμενα ποῦ ἦταν τοῦ Νικόλαου χρησιμοποιήθηκαν σὰν πηγὲς γιὰ τὴ μελέτη τῆς σκέψης τοῦ Ἀλέξανδρου, ἐνῶ δὲν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς σκέψης τοῦ ἄλλου Φαναριώτη ἐπιστολικά κείμενα ποῦ ἦταν δικά του.

III

Μεταφράσεις έργων του Μολιέρου στή βιβλιοθήκη του Νικολάου Καρατζά

Δύο έργα του Μολιέρου, «L'Étourdi» και «Sganarelle ou le cocu imaginaire», είναι γνωστό πώς μεταφράστηκαν στα νεοελληνικά τὸ 1741 ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ράλη. Τὰ χειρόγραφα τους ὅμως, ὅπως ἀποκαλύπτει ἓνα παλαιογραφικὸ στοιχεῖο, πέρασαν στή βιβλιοθήκη τοῦ λόγιου Φαναριώτη Νικολάου Καρατζᾶ. Τὸ ἴδιο τεκμήριο ἀναδεικνύει καὶ τὸ πρῶτο γνωστὸ λογοτεχνικὸ πόνημα τοῦ Καρατζᾶ: μὰ νεοελληνικὴ μετάφραση ἑνὸς «Ἐπιταφίου» γραμμένου στὰ γαλλικὰ γιὰ τὸν Μολιέρο.

I

Ἀπὸ τὸ 1921 γνωρίζουμε, ὅταν ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Σπυριδῶνος Λάμπρου δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Νέος Ἑλληνομνήμων* ἓνα σημειώμα του, πὼς στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο σώζονται δύο χειρόγραφα ποὺ περιέχουν κωμωδίες τοῦ Μολιέρου μεταφρασμένες στὰ νεοελληνικά¹. Πρόκειται γιὰ χειρόγραφα τοῦ 18ου αἰῶνα ποὺ στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἔχουν τοὺς ταξινομηκοὺς ἀριθμοὺς Additional 8242 καὶ 8243 καὶ σώζουν μεταφρασμένα τὰ ἔργα τοῦ Μολιέρου «Κωμωδία τοῦ ἀναισθήτου» (*L'Étourdi*) καὶ «Ὁ κατὰ φαντασίαν κερατοφόρος» (*Sganarelle ou le cocu imaginaire*) ἀντίστοιχα.

Ὁ Σπ. Λάμπρος εἶχε ἀντιγράψει καὶ ὅσα ἀναγράφονται στὸ φ. 1Γ τοῦ πρώτου χειρογράφου, τοῦ Add. 8242:

Κωμωδία τοῦ Μολιέρ φραντζέζου ἀρίστον κωμωδοποιου, μεταφρασθεῖσαι ἐκ τῆς ἰταλικῆς φωνῆς εἰς τὴν ῥωμεικὴν ἀπλὴν παρὰ

Δημοσιεύτηκε στὸν *Ἐρασιστῆ* 21 (1997), σ. 373–379· ἐδῶ μὲ προσθήκες καὶ διορθώσεις.

1. *Νέος Ἑλληνομνήμων* 15 (1921), 294–295.

Ἰωάννου Ῥάλη Βατάχου τῶν Ἀπρώτων, διὰ προσταγῆς τοῦ ὑψηλοτάτου καὶ θεοσεβεστάτου αὐθέντου καὶ Ἡγεμόνος πάσης Οὐγκροβλαχίας κυρίου κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Νικολάου Βοεβόδα Μαυροκορδάτου· ἔτει δεκάτῳ τῆς Ἡγεμονίας τῆς αὐτοῦ ὑψηλότητος. Ἐν Βουκουρεστίῳ ρημα^ω[1741].

Δηλώνεται λοιπὸν μὲ σαφήνεια πὼς κωμωδίες τοῦ Μολιέρου μεταφράστηκαν ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα τὸ 1741 στὸ Βουκουρέστι ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ῥάλη «διὰ προσταγῆς» τοῦ ἡγεμόνος Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου.

Εὐλόγο ἦταν νὰ εἰκάσει κανεὶς πὼς τὰ χειρόγραφα αὐτά, ποὺ βρίσκονται τώρα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, ἀνῆκαν κάποτε στὴν βιβλιοθήκη τῶν Μαυροκορδάτων. Τὴν εἰκασία αὐτὴ τὴν θεμελίωσε καλύτερα τὸ 1970 ἡ Λουκία Δρουλία, ὅταν παρατήρησε πὼς «τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα, ὅπως προδίδουν τὰ σβησίματα, οἱ διορθώσεις καὶ οἱ συμπληρώσεις στὰ διάστιχα, εἶναι αὐτόγραφα τοῦ μεταφραστῆ»², δὲν εἶναι δηλαδή μεταγενέστερα ἀντίγραφα ἀλλὰ τὰ χειρόγραφα ποὺ δημιουργήθηκαν «διὰ προσταγῆς», ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἡγεμόνα, χειρόγραφα ποὺ, προφανῶς, περιήλθαν ἀμέσως στὴ βιβλιοθήκη του.

Στὸ μεταξὺ στὰ 1952 ὁ Marcel Richard, δημοσιεύοντας μιὰ συνοπτικὴ περιγραφή τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων ποὺ σώζονται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, εἶχε προσθέσει τὶς πληροφορίες ὅτι τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα προέρχονται ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Lord

2. Σὲ ἀνακοίνωσή της στὸ Συμπόσιο «Ἡ ἐποχὴ τῶν Φαναριωτῶν». Βλ. στὰ Πρακτικὰ ποὺ δημοσιεύτηκαν τέσσερα χρόνια ἀργότερα: ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ, «Molière traduit en grec, 1741. (Présentations de deux manuscrits)», *Συμπόσιον Ἡ ἐποχὴ τῶν Φαναριωτῶν*, 21–25 Ὀκτωβρίου 1970, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 413–418. Τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης, μεταφρασμένο στὰ ἑλληνικά, δημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο «Ὁ πρῶτος Μολιέρος ἑλληνικά πρὶν 233 χρόνια στὸ Βουκουρέστι» στὸ περιοδικὸ *Θέατρο τχ.* 37 (1974), 47–51, ἐμπλουτισμένο μὲ πανομοιότυπα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα. Τὸ χωρίο στίς σ. 417 καὶ 49 ἀντίστοιχα.

Guilford και εισηγήθησαν στο Βρετανικό Μουσείο το 1830³.

Έχουν έτσι προσδιοριστεί δύο βέβαιοι κρίκοι στην ιστορία των δύο αυτών χειρογράφων πριν περιέλθουν στο Βρετανικό Μουσείο: βιβλιοθήκη Μαυροκορδάτων, βιβλιοθήκη Guilford⁴.

Όστόσο ένα παλαιογραφικό τεκμήριο που σώζεται στα πρώτα φύλλα του χειρογράφου Add. 8242 και που κανείς, όσο ξέρω, δεν τό αξιοποίησε ως τώρα, μάς επιτρέπει (α) να αποκαταστήσουμε έναν ακόμη κρίκο στην ιστορία του, αλλά και (β) να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια ό,τι ό μεταφραστής Ίωάννης Ράλης έγραψε, όπως και (γ) να έντοπίσουμε για πρώτη φορά ένα φιλολογικό πόνημα ενός μεγάλου συλλέκτη χειρογράφων και έντυπων βιβλίων που έζησε τον 18ο αιώνα, του Νικολάου Καρατζά.

II

Όσοι περιέγραψαν και μελέτησαν τό χειρόγραφο υπέθεσαν πώς τό χέρι που έχει γράψει τό κείμενο της μετάφρασης έχει γράψει και όσα περιέχονται στα δύο πρώτα φύλλα, όπως, για παράδειγμα, κάποια βιογραφικά στοιχεία που παραδίδονται για τόν Μολιέρο.

3. MARCEL RICHARD, *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum*, Παρίσι 1952, σ. 10· πβ. και όσα αναφέρονται στις σ. X-XI. Σύμφωνα με τά στοιχεία που δίνει ό ίδιος συγγραφέας στο έργο του *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de manuscrits grecs* (Παρίσι 21958, σ. 146), μιá σύντομη παρουσίαση και των δύο αυτών χειρογράφων είχε δημοσιευτεί στον συνοπτικό κατάλογο του Βρετανικού Μουσείου *List of Additions made to the Collections in the British Museum in the Year 1831*, Λονδίνο 1833.

4. Για την τύχη της Βιβλιοθήκης Guilford και του τρόπου που τά χειρόγραφα της συλλογής περιήλθαν στο Βρετανικό Μουσείο βλ. ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ, στο ίδιο και πρόσφατα για την ιστορία της βιβλιοθήκης αυτής, ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ, «Η βιβλιοθήκη Guilford», *Ό Έρραμιστής* 20 (1995), 92-162 [= *Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα. Μαρτυρίες για τη νεοελληνική παιδεία και ιστορικά μελετήματα (16ος - 19ος αϊ.)*, Αθήνα 2002, σ. 495-560].

Ἡ Λουκία Δρούλια σημειώνει: Ὁ μεταφραστής Ἰωάννης Ράλης, «ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ “βιογραφικὸ σημεῖωμα” πού προτάσσει στὴν ἀρχὴ τοῦ κώδικα Additional 8242, γινώριζε καλὰ ποιῆς θεωροῦνταν οἱ καλύτερες κωμωδίες τοῦ γάλλου συγγραφέα...»⁵. Τὴν ἴδια πεποίθησι ἐκφράζει καὶ ἡ Ἄννα Ταμπάκη πού πρόσφατα ἐξέδωσε, μὲ μακρὰ Εἰσαγωγή, ὅσα περιέχονται στὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα: ὁ μεταφραστής Ἰωάννης Ράλης «ἀρκέστηκε [...] νὰ ἐφοδιάσει τὸ κείμενό του μὲ ἓνα σύντομο βιογραφικὸ σημεῖωμα ἐνημερωτικῶν χαρακτήρα»⁶.

Ὅσα ὁμως περιέχονται στὰ δύο πρῶτα φύλλα τοῦ χειρογράφου δὲν εἶναι γραμμένα μὲ τὸ χέρι τοῦ μεταφραστῆ —αὐτὸ τὸ χέρι πού ἔχουμε δεχθεῖ πὼς ἔγραψε τὸ κείμενο τῆς κωμωδίας—, οὔτε εἶναι δικά του πονήματα. Εἶναι γραμμένα μὲ τὸ χέρι ἑνὸς ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους κτήτορες τοῦ χειρογράφου, τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ.

Ἡ ἰδιότυπη γραφὴ τοῦ Καρατζᾶ προδίδει εὐκόλα τὴν ταυτότητά του⁷. Παράλληλα, συναντοῦμε καὶ στὸ χειρόγραφο αὐτὸ τὴν πάγια συνήθειά του νὰ ἐμπλουτίζει τὰ χειρόγραφα πού ἀποκοιτοῦσε μὲ Πίνακα περιεχομένων καὶ σημειώματα σχετικὰ μὲ τοὺς συγγραφεῖς καὶ τὰ ἔργα πού περιέρχονταν στὸ νέο του ἀπόκτημα. Ἦσ δοῦμε μερικὰ παραδείγματα.

Ὅταν ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς ἀπέκτησε τὸν λεγόμενο «κώδικα

5. ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ, *ὁ.π.*, σ. 416 καὶ σ. 48 τῆς ἀπόδοσης τῆς ἀνακοίνωσης στὰ ἑλληνικά.

6. ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, «Ὁ Μολιέρος στὴ φαναριώτικη παιδεία. Τρεῖς χειρόγραφες μεταφράσεις», *Τετράδια ἐργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 14, Ἀθήνα 1988, σ. 37. Τὸ τρίτο χειρόγραφο πού δηλώνει ὁ ὑπότιτλος τοῦ δημοσιεύματος εἶναι τὸ χειρόγραφο 1030 τῆς Βιβλιοθήκης ἡς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

7. Δεῖγμα τῆς γραφῆς του δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μελέτη τοῦ Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, «Πατριαρχικὰ γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα σημειώματα τοῦ ΙΣ'–ΙΗ' αἰῶνος ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ἰέρακος», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 12 (1962), φωτογραφία μεταξὺ τῶν σελίδων 144 καὶ 145. Ἐκτοτε ἔχουν δημοσιευτεῖ ὀκτὼ ἀκόμα ἀπὸ χειρόγραφα πού ἀποκαλύφθηκαν πὼς ἀνήκαν στὴ βιβλιοθήκη του.

τοῦ Ἰέρακος» προσέθεσε στήν ἀρχή ἕνα τετράφυλλο στοῦ ὁποῖο ἔγραψε μέ τὸ χέρι του (α) τὴν ἐπιγραφή τοῦ χειρογράφου, (β) ὅσες πληροφορίες συγκέντρωσε γιὰ τὸν Ἰέρακα καὶ (γ) τὸν Πίνακα τῶν περιεχομένων στοῦ χειρογράφου⁸.

Τὴν ἴδια τακτικὴ ἀκολούθησε ὅταν κατόρθωσε νὰ ἀποκτήσει ἕνα βυζαντινὸ χειρογράφο Ψαλτήρι, πού προερχόταν ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Καντακουζηνοῦ. Τὸ περιερχόμενο τοῦ χειρογράφου δὲν χρειάζοταν πολλές διευκρινίσεις ἀλλὰ συγκέντρωσε καὶ ἔγραψε πολλές πληροφορίες γιὰ τὸν περίφημο Μιχαὴλ Καντακουζηνό, τὸν πιὸ διάσημο ἴσως ἀπὸ τοὺς κτήτορες τοῦ χειρογράφου⁹.

Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηροῦμε καὶ στοῦ χειρογράφου Vind. Suppl. gr. 191 πού πρόσφατα ἀποκαλύφθηκε πῶς ἀνῆκε κάποτε, καὶ αὐτὸ, στὴ βιβλιοθήκη τοῦ λόγιου Φαναριώτη¹⁰.

Στὴν περίπτωση τοῦ Add. 8242 προσέθεσε ἕνα δίφυλλο, στοῦ ὁποῖο ἔγραψε μέ τὸ χέρι του τὴν ἐπιγραφή τοῦ χειρογράφου, προσέθεσε βιογραφικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ ἔργου ἀλλὰ, καθὼς στὴν περίπτωση αὐτὴ ἕνα ἦταν τὸ περιεχόμενο ἔργο, δὲν συγκρότησε Πίνακα περιεχομένων. Τὸ κείμενο τοῦ μεταφραστῆ ἀρχίζει πλέον ἀπὸ τὸ φύλλο 3 verso μέ τὴν ἐπιγραφή: *Μολιέρου κωμωδιῶν τόμος α΄. Κωμωδία τοῦ ἀναισθήτου.*

Κατὰ συνέπεια, τὸ χειρογράφο Add. 8242 —καὶ πιθανότατα καὶ τὸ Add. 8243— πέρασαν ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ πρὶν ἀγοραστοῦν ἀπὸ τὸν Frederic North, τὸν μετέπειτα λόρδο

8. Ὅπως εἶναι γνωστὸ τὸ χειρογράφο αὐτὸ βρῖσκεται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη μέ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 1474.

9. Βλ. σχετικὰ G. K. ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ, «Un manuscrit inconnu provenant de la Bibliothèque de l'archonte phanariote Nikolaos Karatzas», *Revue des Études Byzantines* 49 (1991), 255–261. Τὸ χειρογράφο αὐτὸ βρῖσκεται σήμερα στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard μέ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 3.

10. B. L. ΦΟΝΚΙΪ, «Eine Wiener Sammelhandschrift von Nikolaos Karatzas. Cod. Vind. Suppl. gr. 191», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 44 (1994) —Ἀνοδριάς. *Herbert Hunger zum 80. geburtstag*—, 91–98.

του Γκίλφορντ, για να περιέλθουν τελικά στο Βρετανικό Μουσείο. Ἐάν δεχθοῦμε πὼς τὰ χειρόγραφα αὐτὰ κοσμοῦσαν τὴν βιβλιοθήκη τῶν Μαυροκορδάτων¹¹, τὸ ὄριο *post quem* γιὰ τὴν ἀπόκτησή τους ἀπὸ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ εἶναι ὁ χρόνος πὸν πουλήθηκε ἡ περιφημὴ αὐτὴ βιβλιοθήκη. Ὅπως καὶ ἡ χρονολογία θανάτου τοῦ Καρατζᾶ καὶ ἡ διάλυση τῆς σημαντικῆς βιβλιοθήκης του ἀποτελεῖ τὸ νέο *terminus* γιὰ τὴν ἀγορὰ του ἀπὸ τὸν Γκίλφορντ. Σύμφωνα μὲ τις τελευταῖες ἐρευνες, ὁ Καρατζᾶς πέθανε μετὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1786 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1789¹². Ἐς σημειωθεῖ πάντως ἀπλῶς ἐδῶ —ἐπειδὴ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἄλλης ἐργασίας— πὼς δὲν εἶναι τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα τὰ μόνια πὸν πέρασαν ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη Καρατζᾶ στὴν βιβλιοθήκη Γκίλφορντ¹³.

Ἡ ἀποκάλυψη τῆς ταυτότητος ἐκείνου πὸν ἔγραψε, στὰ πρῶτα φύλλα τοῦ χειρογράφου, τὰ σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο τοῦ Μολιέρου, τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ περιορίσουμε τὴ γλωσσομάθεια τοῦ μεταφραστῆ Ἰωάννη Ράλη στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα καὶ νὰ ἄρουμε ἔτσι τὰ διλήμματα πὸν εἶχαν δημιουργηθεῖ στὴν ἔρευνα. Ἐξηγοῦμαι.

Τὶς κωμωδίες τοῦ Μολιέρου ὁ Ἰωάννης Ράλης τὶς μεταφράζει «ἐκ τῆς ἰταλικῆς φωνῆς», ὅπως ρητὰ ἀναφέρεται στὸ σημείωμα τοῦ φ. 1^ρ, ἀλλὰ καὶ ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια πὸν ἔφερε

11. Γιὰ τὴν βιβλιοθήκη τῶν Μαυροκορδάτων βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ ANDREI PIPPIDI, «Manuscriptos byzantinos de la biblioteca de los Mavrocordato», *Ἐπίγειος οὐρανός, El cielo en la tierra. Estudios sobre el Monasterio bizantino*, Μαδρίτη 1997, σ. 330–340, καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερόμενη βιβλιογραφία.

12. Βλ. ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Δημήτριος Ραμαδάνης. Ἐνας ἱστοριογράφος τοῦ 18ου αἰῶνα σὲ ἀφάνεια», *Ὁ Ἑρμιστὴς 20* (1995), 23–24.

13. Βλ. τώρα καὶ Γ. Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Χειρόγραφα τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (ἄλλοτε χειρόγραφα Guilford)», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 49 (1994–1998), 241–256.

στό φῶς ἢ ἔρευνα¹⁴. Ὅσα ὅμως ἀναγράφονται γιὰ τὸν Μολιέρο στὰ φ. 1^v –2^r προέρχονται, ὅπως ἐντόπισε ἡ Ἄννα Ταμπάκη, ἀπὸ γαλλικὰ δημοσιεύματα¹⁵. Ἐχοντας ὅμως ὡς τώρα ἀποδεχθεῖ τὴν ἰδέα πὼς τὸ ἴδιο πρόσωπο ποὺ μεταφράζει γράφει καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Μολιέρο, τὸ πρόσωπο αὐτό, δηλαδὴ ὁ Ἰωάννης Ράλης, ἔπρεπε νὰ γνωρίζει καὶ ἰταλικά καὶ γαλλικά. Ἐφόσον ὅμως ὁ μεταφραστὴς γνώριζε καὶ τὶς δυὸ γλώσσες, γιατί ἄραγε νὰ μεταφράζει Μολιέρο ἀπὸ τὰ ἰταλικά καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ πρωτοτύπου, τὴν ὁποία ὑποτίθεται ὅτι γνώριζε;

Ὁ Ἰωάννης Ράλης ἰταλικά φαίνεται πὼς γνώριζε καλὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ γλώσσα μετέφρασε τὸ 1741 στὸ Βουκουρέστι κωμωδίες τοῦ Μολιέρου. Τὴν ἴδια ἐποχὴ (1741) ἔχουμε στὴ Βασιλεία τὴν ἔκδοση, στὰ γαλλικά, τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Μολιέρου, ἔκδοση ποὺ περιεῖχε¹⁶ καὶ τὸ «Ἐπιτάφιον» ἐπίγραμμα του. Αὐτὸ τὸ ἐπίγραμμα μεταφράστηκε στὰ νεοελληνικά καὶ ἀναγράφεται στὸ φ. 2^r τοῦ χειρογράφου. Δὲν ἔχει ὅμως νὰ κάνει μὲ τὸν Ἰωάννη Ράλη ἀλλὰ μὲ τὸν μετέπειτα κτήτορα τοῦ χειρογράφου, τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ.

Φτάσαμε ἔτσι στὸ τελευταῖο στοιχεῖο ποὺ μᾶς προσφέρει τὸ γεγονός πὼς μεταφράσεις ἔργων τοῦ Μολιέρου πέρασαν ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Καρατζᾶ καὶ ἔμειναν γιὰ ἓνα διάστημα στὴ βιβλιοθήκη του. Πᾶ τὴν βιβλιοθήκη καὶ τὴν λογιόσύνη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ

14. ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ, *ὁ.π.*, σ. 417 καὶ σ. 49 τῆς ἀπόδοσης τῆς ἀνακοίνωσης στὰ ἑλληνικά.

15. *Ὁ.π.*, σ. 37–38.

16. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπισήμανση τῆς Ἄννας Ταμπάκη, *Στὸ ἴδιο*. Πραγματικὰ ἀντίτυπο αὐτῆς τῆς ἔκδοσης σώζεται καὶ στὴν Ἀθήνα, στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (Ν.Φ. 2599), ὅπου στὸ τέλος τοῦ τέταρτου τόμου ὑπάρχει ἓνα «Recueil des Epigrammes, Epitaphes, ou autre Pièces en Vers, tant Latines que Françaises, Faites par divers Auteurs, sur Monsieur de Moliere, et sur sa mort» (σ. 535–552). Ἀνάμεσά τους, στὴ σ. 541, τὸ ἐπίγραμμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει.

έχουν γραφτεῖ πολλά¹⁷. Δὲν εἶχαμε ὥστόσο ἐντοπίσει ἓνα δικό του πνευματικὸ πόνημα, κάτι ποὺ νὰ δείχνει πὼς δὲν ἀσχολοῦνταν μόνο μὲ τὴν ἐπεξεργασία τῶν χειρογράφων ποὺ ἀποκοτοῦσε — ἢ συγκροτοῦσε ὁ ἴδιος— ἀλλὰ καὶ μὲ μιὰ πιὸ ἐνεργητικὴ φιλολογικὴ ἐνασχόληση. Ἡ ἔμμετρη ἀπόδοση στὰ νεοελληνικὰ τοῦ «Ἐπιταφίου» τοῦ Μολιέρου¹⁸ εἶναι ἴσως τὸ πρῶτο δεῖγμα τῆς φιλολογικῆς του παραγωγῆς. Τὸ παραθέτω μαζὶ μὲ τὸ γαλλικὸ πρωτότυπο.

[Epitaphe]	Ἐπιτάφιον τοῦ Μολιέρ περιβόητου Κωμωδοποιού
Passant, ici repose un qu'on dit être mort.	Τάχα τφόντι νᾶν νεκρὸς ὁ κείμενος ἐνταῦθα,
Je ne sai s'il l'est, ou s'il dort:	ἢ τοῦτο μόνον λέγεται, ὑπνώττει δὲ ὁ φίλος;
Sa maladie imaginaire	Δὲν εἶναι λέγω δυνατόν ἢ κατὰ φαντασίαν
Ne peut pas l'avoir fait mourir;	ἀσθενεία του θάνατον νάπέφερε παραύτα.
C'est un tour qu'il joué à plaisir;	Κανὲν παιγνίδι εἶν' ἐδῶ, ὁποῦ αὐτὸς ὁ μίμος,
Car il aimoit à contrefaire.	φίλος τῆς ὑποκρίσεως, διὰ ψυχαγωγίαν
Quoi qu'il en soit, ci gît Moliere;	ὡς ἄριστός τις Κωμωδὸς καμώνεται καὶ κάμνει.
Comme il étoit grand Comédien,	Ἄν ὑποκρίνεται νεκρόν, ἄριστ' ἐπιτυγχάνει.
S'il fait le mort, il le fait bien.	Ὅπως κιὰν εἶν' ὁ Μολιέρ ἐκείνος κεῖτ' ἐνταῦθα.

17. Βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Αθ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ–ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Δύο κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης Νικολάου Καρατζᾶ», *Ἐπετηρὶς* [Παρνασσού] 8 (1904), 6, καὶ πρόσφατα ὅσα ἀναφέρονται στὴ μελέτη τῶν Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ – ΜΑΧΗΣ ΠΑΪΖΗ, «Ἐνα περιώνυμο νομικὸ χειρόγραφο ποὺ ἐλάμβανε: τὸ “χειρόγραφον Γ, τοῦ Γερσίουμου Ἀργολίδας”». Ἕνας ἄγνωστος κώδικας τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ», *Ἑλληνικά* 45 (1995), 89–92. Στὴ μελέτη τῆς ΜΑΧΗΣ ΠΑΪΖΗ–ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ καὶ οἱ περιπέτειες τοῦ χειρογράφου Paris. Suppl. gr. 1375», *Ἑλληνικά* 49 (1999), 61–63 δίνεται ἓνας ἀπολογισμὸς τῶν ἐρευνῶν ποὺ ἔχουν γίνεῖ γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ λόγιου Φαναριώτη.

18. Θυμίζω πὼς οἱ Κωμωδίες τοῦ Μολιέρου ποὺ περιέχονται καὶ στὰ δύο χειρόγραφα εἶναι μεταφρασμένες σὲ πεζὸ λόγο.

IV

Ὁ Φιλιππουπόλεως Σαμουήλ Χαντζερής, ἓνας ἄγνωστος κτήτορας ἐνὸς διάσημου σαμιακοῦ χειρογράφου

Ἐνα χειρόγραφο πὸν παραδίδει πολὺτιμο ἱστορικό ὕλικό σῴζεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μητροπόλεως Σάμου καὶ Ἰκαρίας μὲ τὸν ἀρ. 12. Τὸ μόνον πὸν γνωρίζαμε ὡς τώρα γιὰ τὴν ἱστορία του εἶναι πὸς προερχόταν ἀπὸ τὸ σαμιακὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ἐδῶ ἐντοπίζεται ἓνας ἄγνωστος ὡς τώρα κτήτοράς του, ὁ Φιλιππουπόλεως Σαμουήλ Χαντζερής, ἐπιτρέποντάς μας νὰ διακρίνουμε ἓναν κρῖκο ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ χειρογράφου τὸν 18ο αἰῶνα πὸν συνδέεται μὲ τὴ φαναριώτικη οἰκογένεια Χαντζερῆ.

I

Τὸ χειρόγραφο πὸν φέρει τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 12 στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μητροπόλεως Σάμου καὶ Ἰκαρίας εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τὸ σημαντικότερο χειρόγραφο πὸν σῴζεται σήμερα στὴ Σάμο. Περιέχει μία μετάφραση στὰ ἑλληνικά τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἰλαρίωνος —τῆς *Vitae Sancti Hilarionis* τοῦ Ἱερωνύμου—, ἑλληνικὸ κείμενο πὸν δὲν σῴζεται στὴν πλήρη του μορφή σὲ κανένα ἄλλο χειρόγραφο στὸν κόσμῳ¹, καὶ ἀκόμα δεκαἕξι φύλλα ἀποσπασμένα, σπαραγμένα ἀπὸ τὸν ἐπίσημο Κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντι-

Δημοσιεύτηκε στὸν τόμο *Ἡ Σάμος ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. 1, Ἀθήνα 1998, σ. 221–230, μὲ τὸν τίτλο «Ἐνας ἄγνωστος κτήτορας ἐνὸς διάσημου χειρογράφου. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ χειρογράφου 12»· ἐδῶ μὲ διορθώσεις καὶ προσθήκες.

1. Σύμφωνα μὲ τὴν Ruth French Strout, πὸν δημοσίευσε τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ σαμιακὸ χειρόγραφο στὸ W. A. OLDFATHER, *Studies in the Text Tradition of St. Jerome's Vitae Patrum*, Οὐρμπάνα 1943, σ. 311–332· πβ. FR.

νουπόλεως της περιόδου 1474–1497² — ιστορικά τεκμήρια μοναδικά, όχι μόνο επειδή προέρχονται από μία σκοτεινή περίοδο της ‘Ιστορίας μας, την πρώτη μετά την Άλωση πεντηκονταετία, αλλά και επειδή είναι τα μόνα από μία ευρύτερη περίοδο 160 χρόνων (1404–1564), διάστημα από το οποίο σώζονται μόνο τα φύλλα που έχουν ενσωματωθεί στο σαμιακό χειρόγραφο³. Σε αυτά τα γνωστά ως πολύτιμα περιεχόμενα του χειρογράφου, ήρθε πρόσφατα να προστεθεί και ένα ακόμα: στο σαμιακό χειρόγραφο σώζεται ένα μεγάλο τμήμα από μία νομική συναγωγή που συγκρότησε το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως το 1564 και που ως τα τέλη του 16ου αιώνα ήταν σε επίσημη χρήση⁴.

Αν όσα ειπώθηκαν πείθουν πώς στο χειρόγραφο που σώζεται σήμερα στη Βιβλιοθήκη της Μητροπόλεως Σάμου και Ίκαρίας περιέχεται πολύτιμο ιστορικό υλικό που καθιστά το σαμιακό χειρόγραφο ανεκτίμητο — ένα θησαυρό που σώζεται και κοσμεί το νησί του Πυθαγόρα —, ή περιέργεια για την ιστορία του είναι φυσικό να αυξάνει. Πότε και από ποιούς συγκροτήθηκε; Πώς και πότε έφτασε στη Σάμο; Έρωτήματα που ζητούν απάντηση για να φωτίσουν τόσο την ιστορία του πολύτιμου αυτού χειρογράφου όσο και γιατί έχουν τη σημασία τους και για το γενικότερο θέμα της

HALKIN, *Bibliotheca hagiographica graeca*, τ. 1, Βρυξέλλες ³1957, σ. 248, άρ. 751z. “Εκτοτε, άποσπάσματα μόνο του ίδιου βίου έντοπίστηκαν στο χειρόγραφο Laurent. XI. 9· βλ. FR. HALKIN, *Novum auctarium*, Βρυξέλλες 1984, σ. 88, άρ. 751zb.

2. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ‘Ο “Ιερός Κώδιξ” του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο β’ μισό του ΙΕ’ αιώνα: Τα μόνα γνωστά παραράγματα, Άθήνα 1992, σ. 57 έπ.

3. Το διάστημα των 160 χρόνων όροθετείται από την τελευταία έγγραφη στο σωζόμενο τμήμα του Κώδικα του Πατριαρχείου της ύστερης βυζαντινής περιόδου (1404) και την πρώτη σε εκείνο της μεταβυζαντινής περιόδου (1564)· βλ. περισσότερα στοιχεία για το θέμα, δ. π., σ. 51 έπ.

4. Βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ανάγλυφα μίας τέχνης νομικής. Βυζαντινό δίκαιο και μεταβυζαντινή «νομοθεσία»*, Άθήνα 1999.

τύχης τῶν ἱστορικῶν μας πηγῶν. Ἐδῶ ὡστόσο, ἀπὸ ὅλο αὐτὸ τὸ πλέγμα τῶν ἐρωτημάτων θὰ μὲ ἀπασχολήσει ἓνα μόνον: θὰ ἀναζητήσω νὰ ἀποκαλύψω, νὰ ἐντοπίσω ἓναν ἀπὸ τοὺς προηγούμενους κτήτορες τοῦ χειρογράφου ποὺ ἔχει μείνει ὡς τῶρα ἄγνωστος.

II

Τὸ χειρόγραφο, ὅπως εἶπαμε, σήμερα σώζεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μητροπόλεως Σάμου καὶ Ἰκαρίας: προέρχεται ὁμως ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Σταυροῦ: αὐτὸς εἶναι ὁ προτελευταῖος κρικός τῆς ἱστορίας του. Στὴ Μητρόπολη πέρασε τὸ 1959, ὅταν ἔγινε μία προσπάθεια νὰ συγκεντρωθοῦν γιὰ νὰ διαφυλαχθοῦν καλύτερα τὰ χειρόγραφα ποὺ σώζονταν στὸ νησί⁵.

Αὐτὸς ὁ προτελευταῖος κρικός τῆς ἱστορίας του ἀποκαλύπτεται εὐκόλα ἀπὸ ἓνα σημεῖωμα ποὺ σώζεται στὸ πρῶτο φύλλο τοῦ χειρογράφου καὶ δηλώνει εὐγλωττα τὴ σχέση του μὲ τὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Σταυροῦ: «Τῆς κατὰ Σάμιον Ἱεραῖς Μονῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐκ φύλ(ων) 257» σημειώνεται στὸ ἐπάνω περιθώριο τοῦ πρῶτου του φύλλου. Τὸ θέμα μας ὁμως εἶναι ἀπὸ πότε βρισκόταν στὸ μοναστήρι. Οἱ ρητὲς ἀναφορὲς στὸ χειρόγραφο ποὺ ἐντόπισα εἶναι οἱ ἀκόλουθες.

Ἐκεῖ τὸ βρήκε, πρὶν ἀπὸ τὸ 1942, ὁ Aubrey Diller καὶ φωτο-

Σάμιος 12, τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ φ. 1^α

5. Στὶς προσπάθειες τοῦ Σάμου Παντελεήμονος νὰ συγκεντρώσει τὰ χειρόγραφα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μητροπόλεως ἀναφέρεται ὁ Οδ. ΛΑΜΦΙΔΗΣ, «Τὰ ἐν Σάμῳ χειρόγραφα», Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου 15 (1960), 39 καὶ ὁ Ἰω. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων I. μητροπόλεως Σάμου, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 3.

γράφισε τὸ τμήμα ἐκεῖνο πὺν περιέχει τὸν βίον τοῦ Ἰλαρίωνος⁶. Σὲ αὐτὸ ἀσφαλῶς τὸ χειρόγραφο ἀναφερόταν ὁ Κάρολος Φλέγγελ ὅταν, τὸ Μάιο τοῦ 1896, ἐπισκεπτόμενος τὸ μοναστήρι πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς χειρογράφου πὺν περιέχει «Λόγους Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, πατριαρχικὰς νεαρὰς καὶ πρακτικὰς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»⁷. Ἐκεῖ τὸ βρῆκε τὸ 1891 ὁ Ἐπαμεινώνδας Σταματιάδης καὶ τὸ περιέγραψε⁸. Ἐκεῖ βρισκόταν καὶ τὸ 1877 ὅταν ὁ τότε ἡγούμενος τῆς μονῆς, ὁ λόγιος Θεοφάνης Ἀρέλης, ἀντέγραψε ἀπὸ τὸ χειρόγραφο καὶ ἔστειλε στὸν Σταυράκη Ἀριστάρχη ἀντίγραφο ἑνὸς συνοδικοῦ ψηφίσματος τοῦ 1484⁹. Στὸ ἴδιο ὅμως μοναστήρι βρισκόταν τὸ χειρόγραφο καὶ τὸ 1844, ἀφοῦ ἐκεῖ τὸ βρῆκε ὁ Μινωίδης Μηνὰς στὴ διάρκεια

6. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1943 (βλ. σημ. 1) ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη σημείωση: «The author is greatly indebted to Mr. Aubrey Diller for going to Samos and making photographs of this manuscript which would otherwise have been very difficult to procure» (σ. 311 σημ. 16).

7. Ὁ Φλέγγελ δημοσίευσε τὶς ἐντυπώσεις του τὸ φθινόπωρο τοῦ ἴδιου ἔτους: ΚΑΡΟΛΟΣ ΦΛΕΓΓΕΛ, «Ἐκδρομὴ εἰς τὴν ἐν Σάμῳ ἱερὰν μονὴν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ», ἐφ. *Ἐννομία* [Σάμου] φ. 79/19 Σεπτεμβρίου 1896· φ. 80/26 Σεπτεμβρίου 1896 καὶ φ. 85/7 Νοεμβρίου 1896. Ἡ πληροφορία πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει δημοσιεύτηκε στὸ φ. 79. Ὁ Αἰθ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ παρουσίασε τὸ δημοσίευμα τοῦ Φλέγγελ στὸ περιοδικὸ *Vizantijskij Vremennik* 4 (1897), 288. Πὰ τὴν παράξενη μορφή τοῦ Λιθουανοῦ «ἐξερευνητῆ» πὺν ἐγκαταστάθηκε καὶ πέθανε στὴν Κάλυμνο βλ. ἓνα μικρὸ ἀφιέρωμα πὺν περιέχεται στὸν τόμο 3 (1982) τοῦ περιοδικοῦ *Καλυμνιακά Χρονικά*, 23–54. Εὐχαριστῶ τὸ φίλο Φάνη Ι. Κακριδὴ πὺν μοῦ ὑπέδειξε τὸ ἀφιέρωμα.

8. Ἡ περιγραφή τοῦ Σταματιάδη δημοσιεύτηκε στὸ βιβλίο του *Ἐκκλησιαστικὰ σύλλεκτα*, Σάμος 1891, σ. 9–10.

9. Τὸ ἀντίγραφο πὺν ἔστειλε ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τὸ ἐνωμάτωσε ὁ Σταυράκης Ἀριστάρχης σὲ κώδικά του πὺν σήμερα βρίσκεται στὸ Βατικανὸ μὲ τὸν ταξινομητικὸ ἀριθμὸ Vat. gr. 2416, φ. 199/219, στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστάρχης ἔχει σημειώσεις: «ἀντεγράφη ἐν τῇ ἐν Σάμῳ Μονῇ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ὁ ἡγούμε. Θεοφ. ἱερομόν. τῇ 8. Ἰανουαρίου τοῦ 177». Ὅσον ἀφορᾷ τὸ συνοδικὸ ψηφίσμα καὶ τὸ περιεχόμενό του βλ. τὴν πρόσφατη

τῆς δεύτερης «ἀποστολῆς» του στὴν Ἀνατολή (Νοέμβριος 1844 – Μάρτιος 1845) καὶ ἐκεῖ τὸ ἐσύλησε: ἀφαίρεσε 20 φύλλα ἀπὸ μὴν ἐνότητα τοῦ χειρογράφου ποὺ περιεῖχε νομοκανονικὴ ὕλη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Τὰ φύλλα αὐτὰ μαζὶ μὲ ἄλλα «ἀποκτῆματα» τοῦ Μινωιδῆ βρῖσκονται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας καὶ ἀποτελοῦν τὸν παρισινὸ κώδικα Suppl. gr. 1236¹⁰.

Τέλος, ὑπάρχει ἓνα κωδικολογικὸ τεκμήριον ποὺ μεταθέτει τὴν παρουσία τοῦ χειρογράφου στὸ μοναστήρι δέκα ἀκόμα χρόνια παλαιότερα.

Στὸ λευκὸ recto τοῦ φύλλου 205 τοῦ χειρογράφου —ἐνὸς ἀπὸ τὰ λευκὰ νεότερα φύλλα μὲ τὰ ὁποῖα κάποιος προσπάθησε νὰ διαφυλάξει σχισμένα φύλλα ἀπὸ τὴν τελευταία ἐνότητα τοῦ χειρογράφου— ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθο ἡμιτελὲς σημεῖωμα: + ταπινῶς Ἀρχιμανδρίτης τοῦ αγίου Σα.

Σάμος 12, φ. 205^γ

ἔκδοσή του, Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ «Ἱερὸς Κώδιξ»..., σ. 135–139. Γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Ἀριστάρχου καὶ τὸν τρόπο ποὺ περιήλθε στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ βλ. τὴν ἐργασίαν τοῦ P. G. NICOLOPOULOS, «L' inventario dei codici vaticani greci 2403–2631», Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 35 (1966–1967), 129–131 καὶ τοῦ ΑΘ. ΚΟΜΙΝΗΣ, «Βατικανῆς Βιβλιοθήκης Ἀποσημειώματα», Δίπτυχα 1 (1979), 20–25.

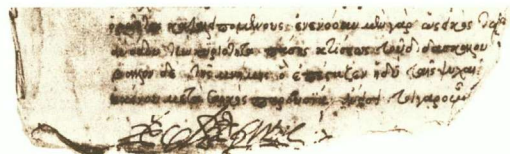
10. Τὸ χειρόγραφο ἔχει περιγραφεῖ: βλ. CH. ASTRUC & M.-L. CONCASTY, *Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie: Le Supplément grec*, τ. 3, Παρίσι 1960, σ. 411–414. Βλ. καὶ ὅσα σχετικὰ ἀναφέρει ὁ ANDREAS SCHMINCK, «Novellae extravagantes» Leons VI», *Subseciva Groningana* 4 (1990), 202 σημ. 52. Βλ. τῶρα καὶ Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀνάγλυφα...*, σ. 33 ἐπ.

Προφανώς ὁ γραφέας τοῦ σημειώματος ἤθελε νὰ γράψῃ «Σάμου», γραφέας πού ἡ ταυτότητά του προδίδεται ἀπὸ τὴ γραφή του: εἶναι ὁ Παρθένιος, ἀνεπιὸς καὶ πρωτοσύγκελλος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σάμου Δανιήλ, μοναχὸς καὶ ἀπὸ τὸ 1817 ἡγούμενος τῆς μονῆς. Δεδομένου ὅτι ὁ Παρθένιος πέθανε, ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς, τὸ 1833, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ χειρόγραφο μὲ τὸ ἰδιόχειρο σημειώματά του βρισκόταν, σύμφωνα μὲ κάθε πιθανότητα, πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του στὴ μονή· ἄρα πρὶν ἀπὸ τὸ 1833. Τὸ ὡς τώρα λοιπὸν συμπέρασμα μας εἶναι ὅτι τὸ χειρόγραφο βρισκόταν στὴ Σάμο, στὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, πρὶν ἀπὸ τὸ 1833.

III

Ὅπως εἶδαμε, ἡ σχέση τοῦ χειρογράφου μὲ τὴ μονὴ τῆς Σάμου συνάγεται ἀπὸ ἓνα σημείωμα γραμμένο στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ πρώτου φύλλου. Στὸ ἴδιο ὥστόσο φύλλο ἀλλὰ στὸ κάτω περιθώριο ὑπάρχει μία ὑπογραφή πού δηλώνει ἓναν ἄλλο κτήτορα τοῦ χειρογράφου. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ ἀπὸ ὄσους περιέγραψαν ἢ μελέτησαν τὸ χειρόγραφο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μᾶς ἔχει διαφύγει ἓνας παλαιότερος κτήτορας τοῦ πολύτιμου αὐτοῦ χειρογράφου, δηλαδὴ ἓνας κρίκος τῆς ἱστορίας του.

Ἄς δοῦμε καὶ πάλι τὸ κάτω μέρος τοῦ πρώτου φύλλου καὶ στὴ συνέχεια ἀπομονώνοντας τὴν ὑπογραφή νὰ προσπαθήσουμε νὰ τὴ διαβάσουμε γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ αναγνωρίσουμε τὴν ταυτότητα τοῦ κτήτορα.

Σάμος 12, τὸ κάτω τμήμα τοῦ φ. 1^α

† Ὁ Φιλιππουπόλεως Σαμουήλ, διαβάζουμε στην ύπογραφή. Οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως γνωρίζουν ἀρχιερέα μὲ τὸ ὄνομα Σαμουήλ στὸ διάστημα 1765–1780¹¹ καὶ στοὺς κώδικες τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σώζεται ἡ ιδιόχειρη ύπογραφή του, τὴν ὁποία, ὡς μέλος τῆς συνόδου, εἶχε θέσει σὲ ἀρκετὲς συνοδικὲς πράξεις: γιὰ παράδειγμα σὲ πράξη τοῦ Δεκεμβρίου 1778.

Πανομοίωτοπο ύπογραφῆς τοῦ Φιλιππουπόλεως Σαμουήλ
Ἀρχιεποφυλάκιο Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Κώδιξ Ζ', σ. 109

Τὴν ἴδια ύπογραφή βρισκουμε καὶ σὲ λυτὰ ἔγγραφα πού κατὰ καιροὺς ἀπέλυε τὸ Πατριαρχεῖο γιὰ διάφορα ζητήματα: γιὰ παράδειγμα σὲ «πατριαρχικὴν καὶ συνοδικὴν ἐπιστολήν», ἐπὶ Θεοδοσίου Β', πρὸς τοὺς μοναχοὺς τῆς Πάτμου τὸ Μάιο τοῦ 1772.

Πανομοίωτοπο ύπογραφῆς τοῦ Φιλιππουπόλεως Σαμουήλ
Ἀρχεῖο Μονῆς Πάτμου (μικροταινία ΚΝΕ/ΕΙΕ)

11. ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, «Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Βορείου Θράκης καὶ ἐν γένει τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἐξῆς», *Θρακικά* 8 (1937), 187.

Ἡ ἀπόλυτη ὁμοιότητα μεταξὺ τῶν ὑπογραφῶν καὶ ἡ συνάφεια στὸ χρόνο πείθουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο.

Ὁ Σαμουήλ ἦταν μέλος τῆς ἰσχυρῆς φαναριώτικης οἰκογένειας Χαντζερεῆ. Ἐκλέχθηκε μητροπολίτης Φιλίππουπόλεως τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1765 —τότε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο βρισκόταν ὁ θεῖος του, Σαμουήλ ὁ Χαντζερεῆς— γιὰ νὰ μετατεθεῖ τὸ 1780 στὴ μητρόπολη Ἐφέσου. Ἡ ἀδελφή του ἦταν παντρεμένη μὲ τὸν Θεόδωρο, ποστέλνικο τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη, ἐνῶ ὁ ἀδελφός του Κωνσταντῖνος θὰ γίνει τὸ 1797 ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας.

Τὸ δευτέρου ζητούμενο εἶναι νὰ προσδιορίσουμε τὸ χρόνο πού ὁ Σαμουήλ ἀπέκτησε τὸ χειρόγραφο. Νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ περιοριστεῖ στὸ διάστημα 1765–1780, δηλαδή στὰ χρόνια πού κατεῖχε τὸ θρόνο τῆς Φιλίππουπόλεως. Ἴδου γιὰτί.

Ὅπως εἶπαμε ὁ Σαμουήλ τὸ 1780 μετατέθηκε στὴ μητρόπολη Ἐφέσου, ὅπου παρέμεινε ὡς τὸ θάνατό του τὸν Ἰούνιο τοῦ 1801¹². Ἄν εἶχε ἀποκτήσει τὸ χειρόγραφο ὅταν ἦταν Ἐφέσου, δηλαδή μετὰ τὸ 1780, θὰ τὸ σημείωνε ἀσφαλῶς στὸ κτητορικὸ του σημείωμα, θὰ ὑπέγραφε μὲ τὸ νέο καὶ ὄχι τὸν παλαιὸ του τίτλο¹³. Κατὰ συνέπεια, μέσα στὴ δεκαπενταετία 1765–1780 θὰ πρέπει νὰ προσδιορίσουμε τὸ χρόνο πού τὸ ἀπέκτησε.

12. Βλ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ρεύματος (Αρναούτκιου)*, Κωνσταντινούπολη 1949, σ. 117, 130, 150 ἐπ. καὶ Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Μητρόπολις Ἐφέσου, ἐπαρχίας Ἀσίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 43 (1977–1978), 58–72.

13. Γνωρίζουμε ἓνα ἀκόμα χειρόγραφο πού κτήτοράς του ἦταν ὁ Σαμουήλ: πρόκειται γιὰ τὸ ὑπ. ἀρ. 96 χειρόγραφο τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως στὸ ὁποῖο ὑπογράφει, κατὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ καταλογογράφου, ὁ Φιλ(ίππου)πόλεως) Σαμουήλ. (Βλ. Ρ. ΜΟΡΑΥΧ, *Bibliothèque de la Société Turque d' Histoire, Catalogue des manuscrits Grecs (Fonds du Syllagos)*, Ἄγκυρα 1964, σ. 148)· τὴν ἀποψη ὅτι ἡ κτητορικὴ ὑπογραφή εἶναι τοῦ Σαμουήλ τὴν εἶχε ἐκφράσει ὁ Δ. Μ. ΣΑΡΡΟΣ, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 9 (1932), 143.

Στὸ ἐρώτημα ὡστόσο ἀπὸ ποιὸν ἀπέκτησε τὸ χειρόγραφο οἱ ὧς τῶρα ἔρευρες δὲν μποροῦν νὰ δώσουν τελικὴ ἀπάντηση. Ὡς ὑπόθεση ἐργασίας θὰ μποροῦσε νὰ διατυπωθεῖ ἡ ἀκόλουθη πρόταση: εἶναι πιθανὸ τὸ χειρόγραφο νὰ ἦταν στὰ χέρια τοῦ λόγιου πατριάρχη Σαμουήλ Χαντζερῆ καὶ μετὰ τὸ θάνατό του (†1775) νὰ πέρασε στὰ χέρια τοῦ ἀνεψιοῦ του, μητροπολίτη, ἀκόμα τότε, Φιλιππουπόλεως, τοῦ πιὸ ἄμεσα ἐνδιαφερόμενου ἀπὸ τὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας Χαντζερῆ γιὰ ἓνα χειρόγραφο μὲ νομοκανονικά καὶ ὁμιλητικά κείμενα¹⁴. Ἄν ὅμως ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐργασίας δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ θεμελιωθεῖ, ὑπάρχει ἓνα τεκμήριο ποῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Σαμουήλ ἀπέκτησε τὸ χειρόγραφο ἀκέφαλο —ὅπως καὶ σήμερα εἶναι.

Ὅπως εἶδαμε, στὸ ἴδιο φύλλο ὅπου ὑπάρχει τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τῆς Σάμου, ὑπάρχει καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ Σαμουήλ. Ἡ συνύπαρξη ὅμως στὸ ἴδιο φύλλο καὶ τῶν δύο κτητορικῶν δηλώνει πῶς τὸ ἴδιο αὐτὸ φύλλο ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτο καὶ τὴν ἐποχὴ ποῦ τὸ ἀπέκτησε ὁ Σαμουήλ, ἀφοῦ στὸ πρῶτο κατὰ κανόνα φύλλο ἐνὸς χειρογράφου γνωρίζουμε ὅτι σημειώνονται τὰ κτητορικά σημειώματα ἢ τὰ δηλωτικά τῆς κατοχῆς του.

Τέλος, δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ποῦ εἶχε τὸ χειρόγραφο ὁ Σαμουήλ. Εἶναι βέβαια γνωστὸ ὅτι ἡ οἰκογένειά του διέμενε στὸ προάστειο τῆς Κωνσταντινούπολης Μέγα Ρεῦμα (Ἀρναούτκιοι)¹⁵ καὶ πῶς συχνὴ ἦταν ἡ παρουσία του στὶς συνεδριάσεις τῆς πατριαρχικῆς συνόδου —κυρίως τὴν ἐποχὴ ποῦ ἔγινε Ἐφέσου καὶ ὧς τὸ θάνατό του¹⁶. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Σαμουήλ ἀκόμα

14. Οἱ ἐνόητες τοῦ σύμμικτου αὐτοῦ χειρογράφου εἶναι, σὲ κεφαλαϊώδη περιγραφὴ, οἱ ἀκόλουθες: (α') «Λόγοι» Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, (β') Βίος τοῦ ἁγίου Ἰλαρίωνος, (γ') Νομικὴ ὕλη ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ (δ') Ὅμιλητικά κείμενα. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα στὴ μελέτη μου *Ἀνάλυφα...*, σ. 15 ἔπ.

15. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ρεύματος...*, ὁ.π.

16. Ὁ Νικόλαος Τωμαδάκης ἔχει καταγράψει τὶς πράξεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὶς ὁποῖες ὑπογράφει καὶ ὁ Σαμουήλ

και ἄν στα χρόνια τῆς ἀρχιερατίας του στή Φιλιππούπολη εἶχε τὸ χειρόγραφο μαζί του¹⁷, ὅταν ἐκλέχθηκε ἀρχιερέας Ἐφέσου θὰ πρέπει νὰ τὸ μετέφερε εἴτε στήν Κωνσταντινούπολη, στὸ Μέγα Ρεῦμα ὅπου συνήθως διέμενε, εἴτε στήν ἐπαρχία του, στήν ὁποία εικάζουμε ὅτι διέμεινε ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1781 ὡς τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1782¹⁸ καὶ ἀργότερα, πάλι, ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1785 ὡς τὸ θέρος τοῦ 1786, ὅταν ὑποχρεώθηκε ἀπὸ τὴν Πύλη νὰ μεταβεῖ ἐκεῖ¹⁹.

ὡς Ἐφέσου, καταγραφή πὺ ἀποδεικνύει μία συνεχῆ σχεδὸν παρουσία του στήν Κωνσταντινούπολη (Ν. Β ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ἡ μητρόπολις Ἐφέσου...», 60–72) βλ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀμέσως πῶ κάτω στὸ κείμενο.

17. Ἀπὸ κάποιες ἐνθυμήσεις πὺ εἶχαν σημειωθεῖ σὲ κάποιο παλιὸ ἔντυπο βιβλίο πὺ σωζόταν στή Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς τῆς Φιλιππούπολης ἔχουμε τὴν ἐνδειξη ὅτι στήν ἐπαρχία του ἔφτασε ὀκτῶ μῆνες μετὰ τὴν ἐκλογή του: *1765 δεκεμβρίου 5 ἦλθεν ὁ σαμουήλ ὁ Φιλίπ.* (εἶχε ἐκλεγεί τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἴδιου ἔτους), ἐνῶ παρόμοιοι περιεχομένου ἐνθύμηση, πὺ ἔχει σημειωθεῖ στὸ ἴδιο ἔντυπο, ὑποδεικνύει ὅτι δὲν ἦταν συνεχῆς ἢ παρουσία του ἐκεῖ: *1775 δεκεμβρ. 29 ἦλθεν τὸ δεύτερον ὁ Σαμουήλ Φιλίππουπόλ.* (Βλ. ΒΛΑΣΙΟΣ ΣΚΟΡΔΕΛΗΣ, «Χρονικὰ σημειώματα», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 4 (1892), 288–289). Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι στα χρόνια τῆς ἀρχιερατίας του στή Φιλιππούπολη ὑπογράφει καὶ σὲ πράξεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως: ὁ Νικ. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, ὁ.π., εἶχε σημειώσει ἕξι πράξεις πὺ εἶχε ὑπογράψει ὡς Φιλίππουπόλεως· ἀνάμεσα ὁμως στὶς πράξεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως πὺ συγκεντρώνονται στὸ Πρόγραμμα «Θεομοὶ καὶ Ἰδεολογία στή νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος–19ος αἰ.», πὺ ἐκπονεῖται στὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, ἐντοπίστηκε ἕνας πολὺ μεγαλύτερος ἀριθμὸς: εἴκοσι δύο πράξεις πὺ ἢ ἀρχαιότερη εἶναι τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1769 καὶ ἢ ὑστερότερη τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1775.

18. Σύμφωνα μὲ τὴν καταγραφή τοῦ Τωμαδάκη, ὁ Σαμουήλ δὲν ὑπογράφει σὲ καμιά συνοδικὴ πράξη πὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο στὸ διάστημα ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1781 καὶ ὡς τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1782. Μποροῦμε ἔτσι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸ διάστημα αὐτὸ δὲν βρισκόταν στήν Κωνσταντινούπολη.

19. Βλ. τὴ μαρτυρία τοῦ Σέργιου Μακρδαίου γιὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του

Τὸ δεύτερο λοιπὸν συμπέρασμά μας εἶναι ὅτι ὁ Σαμουήλ Χαντζερῆς ἀπέκτησε τὸ χειρόγραφο, ἀκέφαλο ὅπως καὶ σήμερα, στὸ διάστημα 1765–1780, δηλαδή στὰ χρόνια ποὺ ἦταν μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως —καὶ ἂν ἡ ὑπόθεση ποὺ διατυπώσαμε εἶναι βάσιμη, στὸ διάστημα, πιὸ συγκεκριμένα, 1775–1780. Δὲν μπορούμε ὡστόσο νὰ ἐντοπίσουμε μὲ ἀσφάλεια ἂν πεθαίνοντας ἄφησε τὸ χειρόγραφο στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὴν ἐπαρχία του.

IV

Μένει νὰ ἀναζητήσουμε τοὺς πιθανοὺς δρόμους μέσω τῶν ὁποίων τὸ χειρόγραφο ὀδηγήθηκε στὴ Σάμο.

Ἐὰς σημειωθεί πρώτα ὅτι ἀπὸ κανένα στοιχεῖο δὲν προκύπτει μία ὁποιαδήποτε σχέση τοῦ Σαμουήλ μὲ τὴ μονὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ἄν ἀποκλειστεῖ λοιπὸν ἡ ἀπευθείας, ἐν ζωῇ ἢ αἰτία θανάτου, δωρεὰ τοῦ χειρογράφου πρὸς τὴ μοναστικὴ κοινότητα τῆς Σάμου, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ἄλλους, τοὺς διάμεσους, ποὺ ἔφεραν τὸ χειρόγραφο ἐκεῖ.

Ἄρκετὲς ὑποθέσεις εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν γιὰ τὴν τύχη τοῦ χειρογράφου, καθὼς μάλιστα ἓνα μεγάλο διάστημα, τριάντα περίπου ἐτῶν, χωρίζει τὸ θάνατο τοῦ Σαμουήλ (†1801) ἀπὸ τὴν πρώτη ἔμμεσα μαρτυρημένη μνεία τοῦ χειρογράφου στὴ Σάμο (πρὶν τὸ 1833) καὶ δὲν γνωρίζουμε ποῦ τὸ ἄφησε ὁ κτήτορας ποὺ ἐντοπίσαμε.

Ἐκεῖνος ποὺ διαδέχτηκε τὸν Σαμουήλ στὴ μητρόπολη Ἐφέσου ἦταν ὁ Μακάριος Μπαλασάκης. Διάκονος τοῦ νέου ἀρχιερέα ἦταν ὁ Κύριλλος, ποὺ θὰ ἐκλεγεῖ ἀρχιεπίσκοπος Σάμου τὸ 1815. Εἶναι

ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γιὰ τὰ αἶτια ποὺ τὴν προκάλεσαν, «Υπομνήματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας», (ἔκδ. Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872) σ. 347–348, καθὼς καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ ΑΘ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ –ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η', Θ' καὶ Ι', ἧτοι τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453–1789)* (ἔκδ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΑΦΘΟΝΙΔΗΣ, Κωνσταντινούπολη 1870), σ. 643 καὶ 646.

λοιπόν πιθανό ο Κύριλλος, μετά το θάνατο του Ἐφέσου Μακαρίου το 1803, νὰ ἰδιοποιήθηκε τὸ χειρόγραφο καὶ μὲ τὴν ἐκλογή του στὴ Σάμο νὰ τὸ μετέφερε ἐκεῖ. Ὁ Κύριλλος πέθανε τὸ 1834 καὶ τὸ χειρόγραφο πῆγε κάποτε, στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του, στὴ μονὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Πρόκειται γιὰ μία ὑπόθεση ποὺ γιὰ νὰ στηριχθεῖ καλύτερα προϋποθέτει ὅτι τὸ χειρόγραφο πέρασε στὰ χέρια τοῦ διαδόχου τοῦ Σαμουήλ στὴ μητρόπολη Ἐφέσου.

Ἄν ὅμως δεχτοῦμε ὅτι τὸ χειρόγραφο βρισκόταν στὴ Μ. Ἀσία, ὑπάρχει καὶ μία ἄλλη ἐκδοχὴ: σύμφωνα μὲ ἀπογραφή ποὺ ἔγινε τὸ 1830 —μέσα στὸ κρίσιμο γιὰ τὴν ἔρευνά μας διάστημα—, τέσσερις μοναχοὶ τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ δηλώνουν «Ἐφέσιοι»²⁰. Πατὶ νὰ μὴν ὑποθέσουμε ὅτι κάποιος ἀπὸ αὐτοὺς τὸ ἔφερε μαζί του καὶ τὸ κατέθεσε στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ;

Ὅλα ὅμως αὐτὰ εἶναι ὑποθέσεις· τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι τὸ χειρόγραφο, μὲ τὴ μορφή πιθανότατα ποὺ τὸ γνωρίζουμε σήμερα, ἀνῆκε γιὰ κάποιο διάστημα στὸν Φαναριώτη Σαμουήλ Φιλιππουπόλεως τὸν Χαντζερή.

20. Βλ. Χ. ΛΑΝΔΡΟΣ, «Ὀνομαστικὸς κατάλογος τῶν ἐν Σάμῳ ἱερέων, ἱερομονάχων καὶ μοναχῶν. Μία ἀπογραφή τῶν κληρικῶν τῆς Σάμου τὸ 1830», *Ἀντιπελάργηση. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Ἀθήνα 1992, σ. 424–425.

V

Ὁ Καταρτζής καὶ οἱ *Questions sur l'Encyclopédie* τοῦ Βολταίρου

*Γνωρίζαμε ἀπὸ τὶς ἔρευνες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ὅτι ὁ Καταρτζής ὅταν ἀναφέρεται στὸ δοκίμιό του «Συμβουλή στοὺς νέους» στοὺς «Φράγκους», οἱ ὁποῖοι ἀμφισβητοῦν ἂν οἱ Ρωμοὶ χριστιανοὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας γνωρίζουν τὴν ἔννοια τῆς πατρίδας, ὑπονοοῦσε τὸν Βολταίρο. Δὲν γνωρίζαμε σὲ ποῖο ἔργο ὁ Βολταίρος εἶχε διατυπώσει αὐτὲς τὶς ἀπόψεις του. Ἀποκαλύπτεται ἐδῶ πὼς τὶς διατύπωσε στὸ ἔργο του «*Questions sur l'Encyclopédie*», ἀπόψεις πού ἐνσωματώθηκαν, ὅταν πραγματοποιήθηκε ἡ πρώτη μεταθανάτια ἔκδοσις τῶν «Ἀπάντων» του, στὸ ἔργο του «*Dictionnaire philosophique*».*

I

Τὰ αἰσθήματα πού ἔτρεφε καὶ τὴν ἰδέα πού εἶχε ὁ Καταρτζής γιὰ τὸν Βολταίρο μποροῦμε νὰ τὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ ὅσα ἔγραψε στὸ δοκίμιό του «Συμβουλή στοὺς νέους». Οἱ ἀναφορές του εἶναι πάντα ἀπαξιωτικὲς καὶ γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὸ ἔργο του: δὲν συγκρίνεται ὡς σατιρικὸς μὲ τὸν Λουκιανό, δὲν εἶναι νοῦς ἐπιστημονικὸς καί, μολονότι κατακρίνει τὴ δεισιδαιμονία, ὁ ἴδιος ἔχει γίνει δεισιδαίμων τῆς ἀσέβειας. Ἴδου καὶ τὰ σχετικὰ χωρία: «δὲν ἀλλάζω μὲ τὸ Βολταίρ τὸ Λουκιανὸ στὴν εὐφυΐα, στὴν εὐροια, στὸ γεννητικόν, τὰ ὁποῖα ὄντας συντροφιασμένα μὲ τῆς χάρες πῶχ' ἢ ἑλληνικὴ εὐφράδεια στὸ κοντύλι του, ἀποκρύπτουν βέβαια' ἐκεῖνον καὶ τὸν ἐλέγχουν κακόζηλο μμητή του καὶ πυγμαῖο κοντὰ σ' αὐτὸν τὸν γίγαντα στῆς φλυαρίαις, τοὺς τευθασμούς, τὸ κωμωδικόν...': ἄλλωστε ὁ Βολταίρ δὲν ἦταν κανέναν ἐπιστημονικόν: καὶ στῆ

Μεθοδική Έγκυκλοπαιδεία πού οί ἄριστοι σέ κάθε μάθηση ἔγραψαν, κ' ὅπου κ' αὐτὸς κριτικάρωντας τὴν πρώτη λέγει νά μὴν εἶναι τὰ κεφάλαιά της ὅλα γραμμέν' ἀπὸ ἄριστους, δὲν τόλμησε νά γράψῃ σέ καμμιά ἐπιστήμη μεγάλη παρὰ κάτι τι στὰ φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ, κ' ἂν μποροῦσε νά τὸ κάνῃ σ' ἐκείναις, ἤθελε τὸ φιλοτιμηθῆ βέβαια»· καὶ ἀκόμα ὁ Καταρτζῆς ἀποφαίνεται: «Ὁ Βολταῖρ... μὲ λόγο πού πὼς συντυχαίνει [=μιλάει] κατὰ τῆς δεισιδαιμονίας, ἦταν ἕνας ἄκρος δεισιδαίμων εἰς τὴν ἀσέβεια»¹.

Στὸ ἴδιο ὡστόσο δοκίμιο ὁ Καταρτζῆς γράφει: «Μᾶς κατηγοροῦν μερικοὶ Φράγκοι πὼς δὲν ἔχουμε ἐμεῖς πατρίδα», κατηγορία πού, σύμφωνα μὲ τίς ἔρευνες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ², προερχόταν ἀπὸ τὸν Βολταῖρο. Σὲ ποῖο ὁμως ἔργο τοῦ Βολταίρου διατυπώθηκε αὐτὴ ἡ κατηγορία; καὶ γιατί ὁ Καταρτζῆς πού, ὅπως εἶδαμε, δὲν ἦταν φειδωλὸς στοὺς ἐναντίον τοῦ Βολταίρου χαρακτηρισμούς, δὲν τὸν κατονομάζει ἀλλὰ ἀναφέρεται γενικὰ «στοὺς Φράγκους»; Ἡ ἱκανοποίηση τῶν δύο αὐτῶν desideratum ἀποτελεῖ τὸν στόχο αὐτοῦ τοῦ μελετήματος.

II

«Ce mot de *patrie* sera-t-il bien convenable dans la bouche d'un Grec, qui ignore s'il y eut jamais un *Miltiade*, un *Agésilas*, et qui sait seulement qu'il est l'esclave d'un janissaire, lequel est esclave d'un aga, lequel est esclave d'un bacha, lequel est esclave d'un vizir, lequel est esclave d'un patisha que nous appelons à Paris le *Grand Turc* ?». Αὐτὴ εἶναι ἡ φράση πού ἐνόχλησε τὸν Καταρτζῆ καὶ θέλησε νά δώσει μιὰν ἀπάντηση, νά ὑπερασπιστεῖ τοὺς ρωμοὺς χριστιανοὺς πού ζοῦσαν μέσα στὸν κλοιὸ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρ-

1. Βλ. τὰ ἀντίστοιχα χωρία *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἐκδότης Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, Ἀθήνα 1970, σ. 55 καὶ 61.

2. «Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ μοτίβα τῆς Συμβουλῆς, ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἐθνότητος, ἔχει τὴν ἀφετηρία της σὲ μία γνώμη τοῦ Βολταίρου τῆς ὁποίας ἐπιχειρεῖται ἡ ἀναίρεση», Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δ. Καταρτζῆς, Δοκίμια*, Ἀθήνα 1974, σ. οθ' [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 237].

χίας. Τὸ παράθεμα μᾶς τὸ δίνει ὁ Δημαράς, δίχως ὅμως νὰ δηλώσει τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου στὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε³.

Τὴ φράση αὐτὴ τὴν βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορὰ δημοσιευμένη στὸ ἔργο *Questions sur l'Encyclopédie, par des amateurs*, ἀνώνυμο ἔργο τοῦ Βολταίρου ποῦ ἐκδόθηκε σὲ ἑννέα τόμους στὴ Γενεὴ ἀπὸ τὸ 1770 ὡς τὸ 1772. Τὸ ἀπόσπασμα ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει περιέχεται στὴν «Section première» τοῦ λήμματος «Patrie» ποῦ δημοσιεύτηκε στὸν ὄγδοο τόμο, ὁ ὁποῖος φέρει χρονολογία: M. DCC. LXXI [1771].

Ἡ φράση ὅμως αὐτὴ δὲν δημοσιεύτηκε μόνο στὸ ἔργο ποῦ εἶχε τὸν πιὸ πάνω τίτλο ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερη ἔκδοση τοῦ *Dictionnaire philosophique* τοῦ ἴδιου συγγραφέα. Ἐὰν δοῦμε ἀναλυτικότερα τὰ σχετικά μὲ ἕνα ἀπὸ τοὺς γρίφους τῆς ἐργογραφίας τοῦ Βολταίρου.

III

Τὸ ἔργο *Questions sur l'Encyclopédie, par des amateurs*, ἐκδόθηκε, ὅπως εἴπαμε, ἀνώνυμος στὴ Γενεὴ, σὲ ἑννέα τόμους, ἀπὸ τὸ 1770 ὡς τὸ 1772. Στὸ μεταξύ ὁ Βολταίρος εἶχε δημοσιεύσει, τὸ 1764 σὲ πρώτη ἔκδοση, τὸ ἔργο του *Dictionnaire philosophique portatif*, ἔργο στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε λήμμα ἀφιερωμένο στὴν ἔννοια τῆς «Πατριδας», δίχως ὅμως νὰ περιέχει ὅσα ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρουν. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο γνώρισε, ὅσο ζοῦσε ὁ Βολταίρος καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1770, πολλὰ ἐπανεκδόσεις ἀλλὰ τέσσερις πραγματικὰ νέες ἐκδόσεις, ἀφοῦ σὲ αὐτὲς ὑπάρχουν προσθηκὲς νέων λημμάτων καὶ

3. Τὸ παράθεμα τὸ δίνει ὁ Δημαράς σὲ ἕνα δημοσίευσμά του ποῦ γνώρισε περιορισμένη κυκλοφορία: τὸ παρουσιάζει στὶς σημειώσεις ποῦ προσέθεσε ὅταν κυκλοφόρησε σὲ ἀνάτυπο ἢ Εἰσήγηση καὶ ἡ ἐκλογή κειμένων ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Καταρτζῆ ποῦ εἶχε δημοσιευτεῖ (χωρὶς σημειώσεις) στὸ περιοδικὸ *Ἐποχές*, τχ 12 (Ἀπρίλιος 1964), 88–104. Στὸ ἀνάτυπο, ποῦ ἔχει τὸν τίτλο «Ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Δ. Καταρτζῆ. Μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο "Γνώθι σαυτὸν"», ἔχουν προστεθεῖ «Παραπομπὲς καὶ Σημειώσεις». Τὸ παράθεμα ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει δημοσιεύτηκε στὴ σ. 38 τοῦ ἀνατύπου. Ἐδῶ τὸ παραθέτω ἀκριβῶς ὅπως τὸ δημοσίευσε ὁ Βολταίρος.

κάποιες αλλαγές⁴. Σὲ καμιά ὄμως ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς δὲν ὑπάρχει τὸ χωρίο πὸν ἐξετάζουμε.

Στὴν πρώτη ὡστόσο μεταθανάτια ἐκδοση τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Βολταίρου, ὁ ἐκδότης θεώρησε χρήσιμο νὰ ἐντάξει στὰ οἰκεία λήμματα τοῦ *Dictionnaire philosophique*, πὸν ἐκδιδόταν πιά στὴν ὀριστική του μορφή, ὅ,τι σχετικὸ εἶχε δημοσιεύσει ὁ Βολταίρος. Ἔτσι τὸ λῆμμα «Patrie» τὸ διέκρινε σὲ τρεῖς «Sections»: στὶς δύο πρῶτες ἐνέταξε ὅσα ὁ Βολταίρος εἶχε δημοσιεύσει γιὰ τὸ θέμα στὸ ἔργο του *Questions sur l'Encyclopédie* καὶ σὲ μιὰ τρίτη περιέλαβε ὅ,τι εἶχε δημοσιευτεῖ στὸ «Φιλοσοφικὸ Λεξικό». Πραγματικά, τὴ φράση πὸν μᾶς ἐνδιαφέρει τὴ βρίσκουμε δημοσιευμένη στὸν τεσσαρακοστὸ δεῦτερο τόμο τῶν *Œuvres complètes de Voltaire* πὸν ἐκδόθηκε τὸ 1784, τόμος πὸν ἀποτελεῖ τὸν ἕκτο τόμο τοῦ *Dictionnaire philosophique*. Τὸ κείμενο τοῦ λήμματος «Patrie» τὸ βρίσκουμε στὶς σ. 262–269 καὶ τὸ χωρίο πὸν μελετοῦμε εἶναι δημοσιευμένο στὴν «Section première» τοῦ λήμματος.

Τὸ *Dictionnaire philosophique*, ἔτσι ὅπως ἀνέξήθηκε ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Βολταίρου, γνώρισε μιὰ νέα ἐκδοση στὸ Ἄμστερνταμ τὸ 1789 σὲ ὀκτῶ τόμους —ἐναντι τῶν ἑπτὰ πὸν εἶχε στὴν ἐκδοση τῶν «Ἀπάντων». Στὴν ἐκδοση αὐτὴ τὸ λῆμμα «Patrie» τὸ βρίσκουμε δημοσιευμένο μὲ τὴν ἴδια διάταξη στὸν ἔβδομο τόμο στὶς σ. 84–91 καὶ τὸ χωρίο πὸν μᾶς ἐνδιαφέρει στὴ σ. 86.

IV

Τὸ δεῦτερο θέμα πὸν τίθεται εἶναι νὰ ἐντοπίσουμε ἀπὸ ποῦ ἄντλησε τὸ χωρίο ὁ Καταρτζής, ἀπὸ κάποια ἐκδοση τῶν *Questions sur l'Encyclopédie* ἢ ἀπὸ τὸ *Dictionnaire philosophique*, ἔτσι ὅπως δια-

4. Βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ τὴν Εἰσαγωγικὴ μελέτη τῆς CHRISTIANE MERVAUD, *Le Dictionnaire philosophique de Voltaire* στὴν ἐκδοση τοῦ «Φιλοσοφικοῦ Λεξικοῦ» στοὺς τόμους 35–36 τῶν *Œuvres complètes de Voltaire*, Ὁξφόρδη 1994. Τὰ ἑπτὰ πρῶτα κεφάλαια τῆς μελέτης αὐτῆς ἐκδόθηκαν καὶ σὲ αὐτοτελὲς δημοσίευμα (Παρίσι – Ὁξφόρδη 1994) στὸ ὁποῖο καὶ ἐδῶ παραπέμπω, σ. 31–42 καὶ 173–176.

μορφώθηκε στη μεταθανάτια έκδοση των «Απάντων» του; Στην πρώτη περίπτωση *terminus post quem* για την ανάλυση του Καταρτζή είναι το 1771, ενώ για τη δεύτερη το 1784. Το ερώτημα δεν έχει θεωρητικό και μόνο ενδιαφέρον αλλά και πρακτικό, αφού η απάντησή του μπορεί να προσφέρει κάποιο έσωτερικό τεκμήριο για τη χρονολόγηση του έργου του Καταρτζή «Συμβουλή στους νέους», αφού σε αυτό είναι διατυπωμένη η αντίδρασή του στα όσα υποστήριζαν έναντι των Έλλήνων «μερικοί Φράγκοι».

Θυμίζω πώς το συμπέρασμα στο οποίο έχει καταλήξει η σύγχρονη έρευνα για το χρόνο σύνταξης του έργου του Καταρτζή «Συμβουλή στους νέους» είναι το ακόλουθο: στην αρχική του μορφή το έργο θα πρέπει να συντάχθηκε γύρω στα 1783, καθώς όμως δεν δημοσιεύτηκε, έτυχε δεύτερων φροντίδων από το συγγραφέα του και το κείμενο του δοκιμίου που έφτασε ως εμάς είναι αυτό το επεξεργασμένο από τον συγγραφέα κείμενο και όχι εκείνο της αρχικής μορφής του δοκιμίου. Δείγμα αυτών των δεύτερων φροντίδων είναι η ένσωμάτωση στο αρχικό κείμενο του 1783 μιάς σκέψης του Montesquieu που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1796⁵. Ένα ακόμα δείγμα αποτελούν άραγε και τα σχετικά με τον Βολταίρο;

Νομίζω πώς όχι. Η υποστήριξη της θέσης από τον Καταρτζή ότι οι Ρωμιοί χριστιανοί συγκροτούν μια δική τους «πολιτική κοινωνία» που ζει στο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, είναι από τα αρχικά ύλικα που χρησιμοποίησε για να οικοδομήσει το δοκίμιό του. Το κεντρικό του άλλωστε θέμα του δοκιμίου το οποίο εξαγγέλλεται και στην επιγραφή του έργου, «Συμβουλή στους νέους πώς να ωφελούνται και να μη βλάπτονται απτά βιβλία τα

5. Βλ. τα νεότερα πορίσματα στην ανακοίνωσή μου «Καταρτζής και Montesquieu. Νεότερα στοιχεία», που παρουσιάστηκε στην Έπιστημονική Συνάντηση που οργάνωσε ο Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Έλληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στη Μνήμη Άλκη Άγγέλου, Θεσσαλονίκη 3-6 Οκτωβρίου 2002· και εδώ σ. 155 έπ. Τα Πρακτικά θα δημοσιευτούν το 2004· βλ. εδώ σ. 155-166.

φράγματα και τὰ τούρκικα, και ποιά νά' ναι ή καθ' αυτό τους σπουδή», αυτή τή θέση θέλει νά υποστηρίξει και νά τήν υπηρετήσει. Κατά συνέπεια πρέπει νά δεχτοῦμε ότι ήρθε σέ έπαφή με τὸ έργο τοῦ Βολταίρου πριν τὸ 1783, πριν συγκροτήσει τήν αρχική μορφή τοῦ δοκιμίου του, και πὼς εἶχε ὑπόψη του κάποια ἀπὸ τίς εκδόσεις τῶν *Questions sur l'Encyclopédie*, και ὄχι τήν εμπλουτισμένη εκδοχή τοῦ *Dictionnaire philosophique*, πὸν πρωτοδημοσιεύτηκε, ὅπως εἶπαμε, στὰ 1784. Στὸ έργο ἄλλωστε θὰ πρέπει νά ὀδηγήθηκε ἀπὸ τὸ γενικότερο ενδιαφέρον του γιὰ τήν Γαλλική Ἐγκυκλοπαιδεία, τῆς ὁποίας ἦταν θαυμαστής⁶. Ἐκεῖ λοιπὸν, στίς ἀναγνώσεις του, συνάντησε τὸ λήμμα «Πατρίδα», τὸν ἐξόργισαν ὅσα γράφονταν γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του και ἀποφάσισε νά δώσει μιὰν ἀπάντηση.

Ἐπὶ τὸν ὅτι ἔχει ὡστόσο ἓνα ἀκόμα θέμα πὸν πρέπει τουλάχιστον νά τὸ θέσουμε. Πατὶ ὁ Καταρτζής γράφει ὅτι «μᾶς κατηγοροῦν μερικοὶ Φράγγοι πὼς δὲν ἔχουμε ἐμεῖς πατρίδα» και ὄχι «μᾶς κατηγορεῖ ὁ Βολταίρ πὼς δὲν ἔχουμε ἐμεῖς πατρίδα», ἀφοῦ τὸ ὄνομά του τὸ ἀναφέρει ρητὰ σὲ τρία ἄλλα σημεῖα στὸ ἴδιο δοκίμιο⁷; Πολλὲς ἀπαντήσεις μποροῦν νά ὑποστηριχθοῦν τὴν ἀκόλουθη ὡστόσο τὴν θεωρῶ ἀρκετὰ πειστική. Ὁ Καταρτζής δὲν γνώριζε ὅταν ἔγραφε τὸ δοκίμιό του, στὰ 1783 περίπου, ποιὸς ἦταν ὁ πραγματικὸς συγγραφέας τοῦ ἔργου στὸν ὁποῖο ἀπαντοῦσε. Θυμίζω ὅτι τὸ έργο κυκλοφόρησε στὴν ἀρχὴ ἀνωδύμως και ἀργότερα ἀποκαλύφθηκε ὅτι εἶναι πόνημα τοῦ François-Marie Arouet· στὴν ἐπιγραφή μάλιστα τοῦ ἔργου σὰν συγγραφεῖς του ἐμφανίζονται περισσότεροι τοῦ ἑνός: *Questions sur l'Encyclopédie, par des amateurs*. Ἐν δεχτοῦμε αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, μποροῦμε νά δικαιολογήσουμε γιὰ τὸν Καταρτζή χρησιμοποιεῖ πληθυντικὸ ἀριθμὸ («Μᾶς κατηγοροῦν μερικοὶ Φράγγοι») και νά ἐνισχύσουμε

6. Βλ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Δ. Καταρτζής, Δοκίμια...*, σ. οθ' [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 197–198].

7. Βλ. τίς ἀναφορὲς και τίς σχετικὲς παραπομπὲς στὴ σημείωση 1.

τὴν ὑπόθεση ὅτι χρησιμοποίησε μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου καὶ ὄχι ἐκείνη τοῦ *Dictionnaire philosophique* στὴ μορφή πὺ πῆρε ἀπὸ τὸ 1784 καὶ ὕστερα.

“Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπορία πὺ εἶχε ἐκφράσει τὸ 1974 ὁ Δημαρᾶς: «τί εἶχε διαβάσει [ὁ Καταρτζῆς] ἀπὸ τὸν Βολταῖρο;»⁸ γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ ὁ ἴδιος πὺς θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε πὺς εἶχε διαβάσει τὸ *Essai sur les mœurs*⁹, σήμερα μποροῦμε νὰ δώσουμε καὶ ἕναν ἄλλο τίτλο: τὸ ἔργο *Questions sur l'Encyclopédie* —σημειώνοντας συγχρόνως πὺς, πιθανότατα, δὲν γνώριζε τὴν ἐποχὴ πὺ τὸ διάβαζε τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα του.

8. Στὸ ἴδιο, σ. λς' [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 199].

9. Στὸ ἴδιο, σ. πδ' σημ. 1 [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 502].

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

πού χρησιμοποιούνται στους πίνακες

άλλ. : άλληλογράφος

άρχιπ. : άρχιεπίσκοπος

ήγ. : ήγούμενος

ίερμν. : ίερομόναχος

ν. : ναός

μ. : μητρόπολη, μητροπολίτης

μν. : μονή

μνχ. : μοναχός

Κπολη : Κωνσταντινούπολη

πατρχ. : πατριάρχης

Γενικὸ εὐρετήριο

- Ἄγαλλιανὸς Θεόδωρος 60
Ἄγγελοῦ Ἄλκης 55, 155, 227
Ἄγγλοι 47, 90
Ἄγισίλαος 55, 224
Ἄγία Πετρούπολη 27
Ἅγιο Ὄρος (Ἄθως) 22, 42, 69· βλ.
καὶ Βιβλιοθήκη
Ἄγιοταφική Ἀδελφότητα στὰ Ἱε-
ροσόλυμα 128, 130, 134
Ἄγιων Τόπων προσκυνήματα 126,
129, 134, 150
ἀγωγή 111, 112
Ἄδριανούπολη 111, 112, 118, 119,
120, 121, 122, 190, 197
ἄθεϊα – ἄθεος 7479
Ἀθηνᾶ 86
Ἀθήνα 48, 163, 207
Ἀθωνιάδα Σχολή 31, 32, 36, 39, 40,
42, 43
αἵρετικοί 33, 34,
Αἴσωπος 86
αἰχμαλωσία 94
Ἄλδος Μανούτιος 109
Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεὺς 171
Ἄλισανδράτου Τασία 159
Ἀμερική 75
ἀμπελώνας 126, 133
Ἄμστερνταμ 226
ἀναβαπτισμὸς 33, 35, 39
Ἄνατολή (Orient) 18, 28, 66, 69,
83, 214
ἀνατομή 89, 175
Ἀντώνιος, ἄλλ. Νικ. Μαυροκορ-
δάτου 189
Ἀπόλλων 86
ἀραβική γλῶσσα 57
Ἀργέντης Εὐστράτιος 39
Ἀργυροπούλου Ρωξάνη 170, 178
Ἀριστάρχης Σταυράκης 213, 214
Ἀριστοτέλης 9, 86, 99, 101, 102,
159, 160, 161, 169, 170, 171, 173,
174, 177
Ἀρμένιος –οί 55, 130, 134
Ἀσάνοι οἰκογένεια 29
Ἀσδραχᾶς Σπύρος 56
ἄσπρα 118, 121, 122, 129· βλ. καὶ
γρόσια
Αὐξέντιος, Ἱερεὺς 190
ἀφορισμὸς 70, 106, 107,
Ἀφρική 71

Δὲν ἀποδελτιώνεται ὁ ὄρος «Φαναριῶτες», καθὼς εἶναι τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς μελέτης, καὶ οἱ συχνὰ ἀπαντούμενες λέξεις «Κωνσταντινούπολη», καθὼς ἦταν ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο κυρίως ἐζησαν, καὶ «Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως», ποὺ ἦταν ὁ θεσμὸς τὸν ὁποῖο ὑπηρετήσαν καὶ χρησιμοποίησαν. Μὲ πλάγια σημειώνονται οἱ ὄροι ποὺ ἀπαντῶνται στὰ κείμενα ποὺ χρησιμοποιοῦνται.

- βάιλος· βλ. Βενετός βάιλος
 βάναυσος 37, 38, 39, 41, 77
 Βαρσοβία 148
 Βασιλεία 207
 βεζίρης 118, 129, 130
 Βελιγράδι 118, 119, 120
 Βενετία 9, 171, 174
 Βενετός βάιλος στην Κπολη 92, 93, 123
 Βηθλεέμ 126
 Βιβλιοθήκη Βατικανού 213, 214· — Βιέννης 203· — Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων 193· Βρετανικοῦ Μουσείου 117, 199, 200, 201, 203, 205, 206· — Γκίλφορδ 117, 201, 203, 205· — Δημόσια στή Ζαγορά 140· — Δημοτική στή Κοζάνη 140· — Δημοτική στή Μπορντώ 158· — Ἐθνική στήν Ἀθήνα 87, 100, 101, 102, 103, 104, 169, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 183, 193, 207· — Εὐαγγελικῆ Σχολῆς τῆς Σμύρνης 169· — Ἑλληνικῆς Σχολῆς τῆς Φιλιππούπολης 219· — Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως 217· — Μιχαήλ Καντακουζηνοῦ 203· — Νικολάου Καρατζᾶ 117, 119, 201, 205· — Κοινοτική στήν Καλλιπολι 87· — Σπυρίδωνος Λάμπρου 122· — Μαυροκορδάτων 200, 201, 205· — Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς 101· — μ. Σάμου καὶ Ἰκαρίας 209, 210, 211, 212, 214, 215· — μν. Ἁγίου Ἰωάννου στήν Πάτμο 163, 170· — μν. Ἐσφιγμένου στοῦ Ἁγιο Ὅρος 54, 156· — μν. Κύκκου στή Λευκωσία τῆς Κύπρου 170, 193· — μν. Μεγάλου Σπηλαίου 139· — μν. Μεγίστης Λαύρας στοῦ Ἁγιο Ὅρος 131· — μν. Τιμίου Σταυροῦ στή Σάμο 212, 213· — Μουσείου Μπενάκη στήν Ἀθήνα 183, 184, 185, 187, 193· — Παναγίου Τάφου στήν Κπολη 32, 88, 101, 134, 139, 140, 141, 147· — Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων 119, 122, 208· — Πανεπιστημίου Yale 122· — Παρισιοῦ (Bibliothèque nationale) 27, 28, 29, 30, 208, 214· — Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στοῦ Βουκουρέστι 108, 138, 139, 140, 142, 147, 193, 194, 202· — Φλωρεντίας 107, 211 (βλ. στὸν Πίνακα «Χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἢ ἀναφέρονται» περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὶς Βιβλιοθήκες ποὺ ἐδῶ ἀναφέρονται συνοπτικά).
- Βίβλου· λαοὶ τῆς — 59
 Βιέννη 51, 72, 118, 124
 Βιζύη· βλ. Δανιὴλ Πάντουβας
 Βλαχία 117, 118, 119, 123, 124, 151, 165, 217· βλ. καὶ Μολδοβλαχία, Οὐγγροβλαχία, Παραδουνάβιες ἡγεμονίες
 Βοδινὸς Σκαρλάτος 92, 109
 Βοδινοῦ Ρωξάνδρα· βλ. Μαυρογ(κ)ορδάτου Ρωξάνδρα
 Βολταῖρος· βλ. Voltaire François-Marie Arouet
 βότκα 132
 Βουκουρέστι 137, 139, 150, 207· βλ.

- καὶ Βιβλιοθήκη
 Βουλγαρῆς Εὐγένιος 40, 41, 42, 43
 βούτυρο 131
 Βραβιανὰ 116
 Βρανούσης Λεάνδρος 151, 152
 Βρεττός Μαρίνος 175
 Βυζάντιο -νοι 20, 23, 24, 28, 29, 30, 52, 56
 βυζαντινὸ δίκαιο· βλ. δίκαιο
 Βυζάντιον [= Κπολη] 92, 96
- Γαλατὰς στήν Κπολη 32, 38
 Γαληνός 102, 104
 Γαλλία - Γαλλικὴ Δημοκρατία 25, 27, 61, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 79, 89
 Γαλλικὴ Ἐπανάσταση 16, 69
 Γάλλος πρέσβης στήν Κπολη· βλ. Nointel de
 γάμος 105, 107· — διὰ κατηνίου 107·— λύση 105, 106, 107
 Γεδεών Μανουήλ 17, 37, 38,
 Γενεύη 48, 225
 γένος 59, 96
 Γεωργούλης Γεώργιος 149
 Γεωργούλης Νοταράς Δημήτριος· βλ. Νοταράς Δημήτριος Γεωργούλης
 Παννούλης Εὐγένιος 116
 Γίκα οἰκογένεια 38
 Γκίλφορντ λόρδος· βλ. Guilford
 γλώσσα *αἰρετὴ* 160· — *φυσικὴ* 160
 Γρηγόριος Ε' 63, 72, 78
 γρόσια 131· βλ. καὶ ἄσπρα
- Δανιήλ, ἀρχπ. Σάμου 215
 Δανιήλ Πάντουβας, μ. Βιζύης 163
 Δαπόντες Καισάριος 117
 Δαράκιος Σωφρόνιος 87
- Δημαράς Κ. Θ. 16, 17, 18, 19, 21, 54, 151, 155-166 *passim*, 223-229 *passim*
 Δημήτριος, ἄλλ. Νικ. Μαυροκορδάτου 188
 διαζύγιο· βλ. γάμου λύση
 διαθήκη· βλ. κληρονομικῆς διαδοχῆς δίκαιο
 δαιτησία 113
 Διαμαρτυρόμενοι 26
 Διαφωτισμὸς 15, 16, 18, 20, 21, 32, 40· Ἑλληνικὸς ἢ Νεοελληνικὸς — 17, 20, 21, 32, 40, 151
 δίκαιο βυζαντινὸ 53, 54, 113, 114, 116, 124· κανονικὸ — 33, 127, 133· — κληρονομικῆς διαδοχῆς 10, 111, 112, 116· ὀθωμανικὸ — 106, 110, 112· βλ. καὶ γάμος
δίκαιον τῶν ἀνθρώπων 78
 Διονύσιος Γ' Βαρδαλῆς 98
 Διόνυσος 126
 Δογματικὴ Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας 33
 Δοσίθεος Ἱεροσολύμων 48, 127, 129, 149
 Δούκας, ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας 119
 Δρούλια Λουκία 200, 202
- Ἑβραῖος 55
 ἔθνος 59
 Ἐκκλησία 18, 19, 21, 22, 70, 74, 79· βλ. καὶ Καθολικὴ Ἐκκλησία
ἐλευθερία 61, 62, 66, 67, 68, 74, 75, 77, 78, 80
 Ἑλληνας 94, 96
 Ἑλληνικὸ Κολλέγιο στὴ Ρώμη· βλ. Σχολή
 Ἑλληνικὸς ἢ Νεοελληνικὸς Δια-

- φωτισμός· βλ. Διαφωτισμός
 ἐμφύλιος πόλεμος 47, 48,
 ἐπιστολάριο 180, 181, 183, 187
 Ἑπτανήσιοι 73
 Εὐαγγέλια 72
 εὐρωπαϊκός 17ος αἰώνας 21
 Εὐρώπη 15, 16, 17, 24, 48, 71, 92, 96,
 134, 159, 164
 Ἐφεσος· βλ. Μακάριος, Σαμουήλ
 Χαντζερής, μ. Ἐφέσου
 «Ἐφημερίδες» (προσωπικό ἡμε-
 ρολόγιο) 117, 120
- Ζαγορά· βλ. Βιβλιοθήκη
- Ἡλιὸν Φίλιππος 65
 Ἡρόδοτος 147, 151
 Ἡσίοδος 163
 Ἡφαιστος 189
- Θεοδόσιος Β΄ 216
 Θεόδωρος, ποστέλνικος στὴ Βλα-
 χία 217
 Θεοτόκου τοῦ Μαυρομόλου, μν. στὸ
 Βόσπορο 189
 Θεοφάνης Ἀρέλης, ἡγ. μν. Τιμίου
 Σταυροῦ στὴ Σάμο 213
 θερμότης, ἔμφυτος 90
 Θεσσαλονίκη 63
 Θησαυρός Ἐμμανουήλ· βλ. Tesau-
 ro Emmanuel
- Ἴανός 47
 Ἰάσι (Γιάσι) 132
 ἰατροφιλόσοφος 139
 Ἰέραξ 203· κώδικας τοῦ Ἰέρακα
 203
 ἱεροδίκης (καδῆς) 106, 111
- Ἱερουσαλήμ 126, 128, 129, 131, 150
 ἰησοῦτες 34, 93
 ἰσοστάσιος 77, 78
 ἰσότης 61, 62, 66, 68, 69, 74, 76, 77,
 78, 80
 Ἰσπαναῖος Ἰωάννης ἢ Παρθένιος 40
 ἰστικλάλ πουγιουρδιοῦ 72
 ἰταλικές πόλεις 11, 85, 116
 Ἰωάννης Χρυσόστομος 163
 Ἰωαννίκιος Γ΄ Καρατζάς 43
 Ἰωάννινα· βλ. Βιβλιοθήκη, Κλή-
 μης, Πανεπιστήμιο
 Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, μν. στὴν
 Πάτμο 216
- καβάδι 58
 Καβάφης Κωνσταντίνος 152
 καθαίρεση 135
 Καθολικὴ Ἐκκλησία 25, 26, 28, 34,
 130, 134· βλ. καὶ Ἐκκλησία
 Καινιγξβέργη 16
 Κακριδῆς Φάνης I. 213
 Καλλίνικος Β΄ ὁ Ἀκαρνάν 113
 Καλλίνικος Δ΄ 180
 Καλλίπολη· βλ. Βιβλιοθήκη
 Καμαριανοῦ–Cioran Ἀριάδνη 142
 κάμπαντζα 58
 κανονικὸ δίκαιο· βλ. δίκαιο
 Καντακουζηνοὶ οἰκογένεια 29
 Καντακουζηνὸς Μιχαὴλ 203
 Καντακουζηνὸς Şervan 118, 119, 123
 καπηνιαζόμενοι 108· βλ. καὶ γάμος
 Καρὰ Ἰμπραχίμ, πασάς 119
 Καρὰ Μουσταφά, βεζίρης 118,
 120, 121
 Καραθανάσης Ἀθ. 142
 Καρὰς Πάννης 170, 178
 Καρατζάς Ἰωάννης 78

- Καρατζάς Νικόλαος 117, 119, 201, 202, 205
- Καραχασάνογλης, καϊμακάμης 121
- Καρίπογλου Ίωάννης Δημητρίου 63
- Κάρλοβιτς, συνθήκη 92
- Καρτέσιος· βλ. Descartes René
- Καρυοφύλλη οικόγένεια 111, 114, 124
- Καρυοφύλλης Ίωάννης 88, 98, 114, 115, 117, 120, 121, 123, 124
- Καρυοφύλλης Μανολάκης 109, 123
- Καρυοφύλλης Ραλάκης 109, 110, 113, 114,
- Καστοριανός· βλ. Μανολάκης Καστοριανός
- Καταβοληνός Θωμάς 60
- Καταρτζής Δημήτριος 46, 54, 56, 57, 59, 155–166 *passim*, 223–229 *passim*
- Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών Ε.Ι.Ε. 18
- Κιουτσούκ Καϊναρτζή, συνθήκη 19, 21
- Κιτρομηλίδης Π. Μ. 49, 50, 51
- Κλαυδιούπολη· βλ. Κοσμάς
- Κλήμης, μ. Ίωαννίνων 187
- κληρονομική διαδοχή έξ αδιαθέτου· — με διαθήκη· βλ. δίκαιο κληρονομικής διαδοχής
- Κοδρικιάς Παναγιώτης 165
- Κοζάνη· βλ. Βιβλιοθήκη κοινού αγαθού 60
- Κολέγιο του Άγιου Άθανασίου στη Ρώμη· βλ. Σχολή κολλυβάδες 61, 69, 70, 71, 73, 79
- Κομνηνός-Ύψηλάντης Άθ. 37, 38, 43,
- Κοράνι 72
- Κόρθιο Άνδρου 110
- Κόρινθος 149
- Κορυδαλέας Θεόφιλος 9, 86, 87, 88, 99, 101, 169–178 *passim*,
- Κοσμάς, μ. Κλαυδιουπόλεως 190
- κοσμοπολιτισμός 164
- κρασί· βλ. οίνος
- Κρήτη 71
- Κριτίας Νικόλαος 127
- Κύκκου μν· βλ. Βιβλιοθήκη
- Κύπρος 42· βλ. και Βιβλιοθήκη
- Κυριαζής Δαμιανός 184, 185
- Κύριλλος, άρχπ. Σάμου 220, 221
- Κύριλλος Α΄ Λούκαρης 26
- Κύριλλος Ε΄ 32, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 42,
- Κωνσταντινίδης Κ. Γ. 183
- κωνσταντινουπολίτικη κοινωνία 28, 93
- Λάμπρος Σπυριδών 156, 199
- Λάππα-Ζίζικα Ευριδίκη 185
- Λάσκαρη Πολύμνια 16
- Λατίνοι· βλ. Καθολική Έκκλησία λατινοκρατούμενες περιοχές 53
- Λαύρα άγιου Σάββα 129
- Λέπερ, Τυπογραφία στη Λιψία
- Λιβαδάς Θεαγένης 182, 185, 186, 187, 194, 196, 197
- λμπερτά – λμπερτινοί 69· βλ. και *ψευδολμπερτινοί*
- Λιψ(ε)ία 63, 64, 65, 153
- Λουδοβίκος ΙΔ΄ 25
- Λουκιανός 223
- Μακάριος Μπαλασάκης, μ. Έφesus 220, 221
- Μακραιός Σέργιος 32, 35, 41, 219
- Μακρής Βησσαρίων 87, 178
- Μάμουκας Άνδρέας Ζ. 63

- Μανολάκης Καστοριανός 11, 98,
 Μάνος Ίάκωβος 188, 189, 190, 195,
 198
 Μανούσακας Μ. Ι. 99
 Μάξιμος Γ' 107
 Μ. Ἀσία 221
 Μαυρογορδάτος Νικόλαος 91, 124
 Μαυρογορδάτος Ἰωάννης Νικ. 92
 Μαυρογ(κ)ορδάτου Ρωξάνδρα
 (†1684) 92, 105, 109, 110, 111,
 112, 114, 115, 116, 119, 120, 121
 Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος Νικ.
 (ὁ ἐξ ἀπορρήτων) 9, 11, 39, 48, 49,
 50, 51, 83–104 *passim*, 105–124
passim, 125–135 *passim*, 169–198
passim
 Μαυροκορδάτος Γεώργιος Ἀλεξ.
 (1839–1902) 182, 183, 185
 Μαυροκορδάτος Ἰωάννης Ἀλεξ.
 151
 Μαυροκορδάτος Κωνσταντῖνος
 Νικ. 117, 200
 Μαυροκορδάτος Νικόλαος Ἀλεξ.
 (1680–1730) 149, 150, 152,
 179–198 *passim*
 Μαυροκορδάτος Νικόλαος Ἀλεξ.
 (19ου αἰ.) 185
 Μαυροκορδάτος Σκαρλάτος Ἀ-
 λεξ. (1678–1699) 197
 Μαυροκορδάτος Σκαρλάτος Νικ.
 (1701–1726) 191, 192, 197
 Μαυροκορδάτου Ζωή Νικ. (συζ.
 Μανολάκη Καρυοφύλλη) 109,
 111, 114
 Μαυροκορδάτου Πουλχερία 186
 Μαυροκορδάτου Σουλτάνα συζ.
 Ἀλεξ. 119, 120, 122
 Μαυροκορδάτων οἰκογένεια 38,
 116, 149
 Μέγα Ρεῦμα (Ἄρναούτκιοϊ) 218,
 219
 Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή 101,
 102· βλ. καὶ Πατριαρχικὴ Σχο-
 λὴ Κπόλεως
 Μεσόγειος 38
 Μετόχι Πανάγιου Τάφου στὴν
 Κπολη 101, 102, 141, 183, 186·
 βλ. καὶ Βιβλιοθήκη
 Μεχμέτ Β' 28
 Μιλάνο 91
μυλλέτιον 71
 Μιλτιάδης 55, 224
 Μινωίδης Μηνάς Κωνσταντῖνος
 213, 214
 Μιχνέα Ἀλέξανδρος 92
 Μοισιόδαξ Ἰώσηπος 44
 Μολδαβία 124, 132, 149
 Μολδοβλαχία 127, 181, 185· βλ. καὶ
 Βλαχία, Οὐγγροβλαχία, Παρα-
 δουνάβιες ἡγεμονίες
 Μολιέρος· βλ. Molière
Μοντεσκιου· βλ. Montesquieu
 Charles de Secondat
 Μουρούζη οἰκογένεια 38
 Μουσείο Μπενάκη· βλ. Βιβλιοθήκη
 Μουσουλμάνοι 106
μπαράτια βασιλικὰ 57, 58, 59· βλ.
 καὶ *berât*
 Μπολόνια· βλ. Bologna
 Μπορντώ· βλ. Bordeaux
 Μπούδομι 119
 Ναθαναήλ Νεοκαισαρεὺς, ψευδ·
 βλ. Πάριος Ἀθάνασιος
 Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης μ· βλ.
 Νεόφυτος

- Νεκτάριος Ἱεροσολύμων 98
 νεοπλούσιες οἰκογένειες, νεοπλού-
 σιοι 29
 Νεόφυτος, μ. Ναυπάκτου καὶ Ἄρ-
 τῆς 131
 Νερούδος Ρίζος Ἰακωβάκης· βλ.
 Ρίζος Νερούδος Ἰακωβάκης
 νεώτεροι (οἱ πάλαι καὶ οἱ —) 89
 Νικούσιος Παναγιώτης 116
 Νοταῖα Σκαρλάτα 149
 Νοταρὰς Δημήτριος Γεωργούλης
 137, 139, 140, 141, 142, 143, 147,
 148, 149, 150, 151, 186
 Νοταρὰς Νεόφυτος 129, 131
 Νοταρὰς Χρῦσανθος· βλ. Χρῦ-
 σανθος
- ὀθωμανικὴ ἀρχὴ 58· — αὐτοκρατο-
 ρία 12, 46, 49, 53, 54, 105, 107, 117,
 157, 160, 164, 223, 227· — ἐξουσία
 45, 47, 53, 66, 70, 71, 73· — κατά-
 κτησις 52, 59, 60· — κυριαρχία 18,
 57, 108, 224· βλ. καὶ Πύλη
 Ὀθωμανοὶ 29, 35, 48, 118, 134, 181, 185
 ὀθωμανικὸ πολίτευμα 127, 133
 ὀθωμανὸς κριτῆς· βλ. ἱεροδίκης
 οἶνος (κρασί) 126, 132, 133, 135
 Ὀρθόδοξη (ἐλληνικὴ) Ἐκκλησία
 26, 27, 29, 32, 33, 34, 127
 Ὀσμάναγας 129, 130
 Οὐγγροβλαχία 139, 200· βλ. καὶ
 Βλαχία, Μολδοβλαχία, Παρα-
 δουνάβιες ἡγεμονίες
 Οὐλατίσλαος (βασιλιάς τῆς Πο-
 λωνίας)· βλ. Wladislaw IV
- Παῖσιος Β΄ 35
 Παλαιολόγοι οἰκογένεια 29
- Παλαιστίνη 134
 Παμπλέκης Χριστόδουλος 44
 Πανεπιστήμιον Γενεύης 48· — Ἰω-
 αννίνων 119· βλ. καὶ Βιβλιοθή-
 κη· — Μπολόνας 116, 175· —
 Πάντοβας 150, 175 — Yale 122
 Πάντειος Ἄνωτάτη Σχολὴ Πολι-
 τικῶν Ἐπιστημῶν 151, 152
 Παντελεήμων, μ. Σάμου 212
 Πάντουβας· βλ. Δανιὴλ Πάντουβας
 Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς Ἀθ. 170
 Παπαρηγόπουλος Κωνσταντῖνος
 25, 151
 Παραδουνάβιες ἡγεμονίες 45, 117,
 137, 142, 149, 151
 Παρανίκας Ματθαῖος 141, 142
 Παρθένιος, ἡγ. μν. Τιμίου Σταυροῦ
 στῆ Σάμο 215
 Πάριος Ἀθανάσιος (Ναθαναὴλ
 Νεοκαισαρεὺς) 42, 62, 63, 65,
 66, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76,
 77, 78, 79, 80
 Παρίσι 23, 24, 27, 55, 159, 224· βλ.
 καὶ Βιβλιοθήκη
 Πάτμος 216· βλ. καὶ Βιβλιοθήκη
 Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας 133
 Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων 98,
 126, 127, 134
 Πατριαρχικὴ Σχολὴ Κπόλεως· βλ.
 Σχολή
 Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία· βλ. Πα-
 τριαρχικὴ Σχολή
 Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο στὴν
 Κπολή 62, 63, 65, 73, 180
 πατρίδα 55
 Πατρinéλης Χ. Γ. 149
 Παῦλος 121
 Παῦλος, ἄλλ. Ἀλεξ. Μαυροζοο-

- δάτου 122
 Παχώμιος, μυχ. 189
 Πελοπόννησος 71
 περσική λογοτεχνία 166
 Πηδώνια Κορινθινή 72
 πιττάκιο 70
 Πλάτων 144
 Πλαῦτος 144
 πολιτική κοινωνία 53, 54, 55, 60, 157, 164, 165
 πολιτική συνείδηση 45, 46, 48, 52, 56, 59
 Πόλκας Λάμπρος 148
 προσκυνήματα· βλ. Ἁγίων Τόπων προσκυνήματα
 Πυθαγόρας 211
 Πύλη 45, 60, 61, 69, 71, 72, 73, 118, 129, 130, 134, 150, 196, 197, 219· βλ. και ὀθωμανική ἀρχή
- ραγιαδες, βασιλικοι* 72
 Ράλ(λ)οι οἰκογένεια 29
 Ράλης Ἰωάννης 199, 200, 201, 202, 205, 207
 Ραμαδάνης Δημήτριος 117, 118, 121
 ρεῖζ ἐφένδης 118, 119,
 Ρήγας Βελεστινλής 62, 165
 Ρίζος Νερουλός Ἰακωβάκης 48, 49
 Ροῦσσοσ Δημοσθένης 193, 194, 195, 196
 Ρώμη, Ρωμαῖοι 23, 93, 162
Ρωμηοι 45–60 *passim*,
 Ρωσία 71
- σαββατιανοὶ 69
 Σαββίδης Γ. Π. 152
 Σάθας Κωνσταντίνος 62, 142
 Σαμαρκάνδη 106
- Σάμος 209, 215, 220
 Σαμουήλ Χαντζερής, πατροχ. 43, 218· μ. Δέρκων 40
 Σαμουήλ Χαντζερής, μ. Φιλιππούπολεως 216, 217, 218, 219, 220, 221· μ. Ἐφέσου 217, 218, 219
 Σάμου και Ἰκαρίας μ.: βλ. Βιβλιοθήκη, Δανυήλ, Κύριλλος, Παντελεήμων
 Σενέκας 144
 Σεραφεῖμ Β' 43
 Σεφέραγας, δραγουμάνος 119
 Σιγιογούσ, πασιὰς 123
 σιγίλλιο 36, 40,
 Σιμόπουλος Κυριάκος 51
 Σκουβαράς Βαγγέλης 142, 143
 Σμύρνη· βλ. Βιβλιοθήκη
 Σουλειμάν, πασὰς 119
 σουλτάνος 130, 196
 Σοῦτσοσ Μιχαήλ 165
 Σόφια 195
 Σοφοκλῆς 144
 Σπαντωνῆς, πρωτέκδικος 187
 Σταματιάδης Ἐπαμεινώνδας 213
 Στέφανος (Estienne) Ἐρρίκος 147
συμβουλία 137, 140, 142, 143, 151, 153
 συνεισφορά· βλ. δίκαιο
 Σχολή Ἁγίας Τριάδος στο Κόρθιο τῆς Ἄνδρου 110· — Ἁγίου Ἄθανασίου στή Ρώμη 93, 149, 150· — Ἁγίου Σάββα στο Βουκουρέστι 142· — Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ στήν Κπολη 11, 83, 85, 86, 99, 116, 169, 173, 177, 178· Πατριαρχική — στήν Κπολη 22, 39, 40, 41, 43, 97–98, 99
 Σωζόπολη 195, 196

- Ταλμοῦδ [τῶν Ἰουδαίων] 72
 Ταμπάκη Ἄννα 202, 207
 Τζατραπατρούγλους 121
 Τιμίου Σταυροῦ, μν. στή Σάμο 212, 213, 215, 218, 220, 221
 τόκος 131
 Τουρίνο 139
 Τσούρκας Κλεόβουλος 170
 Τωμαδάκης Νικόλαος 218, 219
- Ἵψηλάντη οἰκογένεια 38
 Ἵψηλάντης Ἀλέξανδρος 217
 Ἵψηλάντης Κωνσταντίνος 78
- φετβάς (γνωμοδότηση) 112
 Φιλιππούπολη· βλ. Βιβλιοθήκη, Σαμουήλ Χαντζερής μ. Φιλίππουπόλεως
φιλόζοφος 79
φιλομάθεια 94, 97
φιλόσοφος 79, 80
 φιρμάνι σουλτανικό 36, 37
φλέβες, γαλακτοειδεῖς 91
 Φλέγγελ Κάρολος 213
 Φλωρεντία· βλ. Βιβλιοθήκη
- Φράγκοι 55, 161, 224, 227, 228
 Φυσική ἀριστοτελική 87, 88· — νεότερη 88
 Φυσιολογία 83, 88, 99
 φυσιολόγος 90, 91
- Χάλκη 183
 Χαντζερή οἰκογένεια 217, 218
 Χαντζερής Ἀλέξανδρος 78
 Χαντζερής Κωνσταντίνος 217
 χαράτζι 106· *βασιλικόν* — 131
 Χίος – Χίοι 38, 92
 Χουρμούζης, λογοθέτης τοῦ Πατριαρχείου Κπόλεως 114
 Χριστόδουλος ὁ ἐξ Ἄρτης· βλ. Παμπλέκης Χριστόδουλος
 Χριστόπουλος Ἀθανάσιος 152
 Χρύσανθος Νοταράς 149· μ. Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης 127, 189· πτηχ. Ἱεροσολύμων 127, 128, 129, 130, 132, 133, 149, 150, 151, *χυδαῖος* 77
- ψευδολμπερτῖνοι* 68
Ψυχαγωγία 101, 171, 177

- Aselli Gaspari 91, 104
- berât 57· βλ. καὶ *μπαράτια βασιλικὰ*
- Bologna (Bononiæ – Μπολόνια) 83, 84, 89
- Bordeaux 157, 158· βλ. καὶ Βιβλιοθήκη
- Constitutio Antoniana 106,
- Descartes René (Καρτέσιος) 90, 145
- Diller Aubrey 212, 213
- Fontenelle Bernard 165
- Galland Antoine 25, 26, 27, 29
- Guilford, North Frederic, Lord 117, 201, 203, 205
- Harvey William 89, 90, 104, 175
- Kant Immanuel 15, 16
- Lacroix de 27
- Leibniz Gottfried Wilhelm 145
- Litzica C. 142, 194, 196
- Lubomirski Stanislaw Herakliusz 145, 149
- Lullus (Lullius – Λούλλιος) Raimon 144, 145
- Marliano Ambrosio 152
- Martini Francesco 93
- Mauerbach 185
- Molière 199–208 passim
- Montesquieu Charles de Secondat, baron de 155–166 passim, 227
- Nointel Charles–Marie–François–Olier de 25, 85
- Orient· βλ. Ἐνατολή
- Petersmann Hubert 126
- Pétis de la Croix François 27
- Réal de Curban Gaspar 165
- Richard Marcel 200
- Rousseau Jean–Jacques 164, 165
- Rowe Thomas 26
- société civile* 165,
société politique 164
- Tesauro Emmanuel (Θησαυρὸς Ἐμμ.) 139, 151
- Trnava (Tyrnavia) 146, 148
- Voltaire François–Marie Arouet 55, 56, 157, 158, 223–229 passim
- Wartelle André 171, 178
- Wladislaw IV 145
- Yale· βλ. Βιβλιοθήκη

Πίνακας πηγῶν

Ἄγγλιανός Θεόδωρος Λόγοι (1463)	60
Ἄνθη Εὐλαβείας (1708)	142, 150
Ἀπογραφή κληρικῶν Σάμου (1830)	221
Ἀριστοτέλης Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς· βλ. Κορυδαλέας Θεόφιλος, Ὑπόμνημα	
Βασίλειος ποστέλνικος Τζεύχαρης Ὁρμος σωτήριος (1805)	73
Βενετοῦ βάλου στὴν Κπολη <i>Relationes</i> Ἄναφορὰ τῆς 8ης Μαρτίου 1631	92, 93
Ἄναφορὰ τῆς 25ης Φεβρουαρίου 1684	123, 124
Βίος ἀγίου Ἰλαρίωνος	209, 210, 218
Γαληνός Εἰς τὸ Ἱπποκράτους Περὶ τροφῆς Ὑπόμνημα Δ.	104
Διδασκαλία Πατρικὴ (1798)	73
Δοσίθεος Ἱεροσολύμων Νομικὴ Συναγωγὴ (1680 ci)	134
Ἐκκλησιῶν μαθητῶν Ἀθωνιάδας πρὸς τὸν Κύριλλο Ε' (1759)	43
Ἐνθυμήσεις καὶ Σημειώματα Ἐνθύμησις τοῦ 1765	219

Ἐνθύμησι τοῦ 1775	219
Σημείωμα στὸ χφ ΜΠΤ 284	88
Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἐρανισθέν... (1804)	48, 180, 192
Ἐπιστολικά κείμενα	
1656, 29 Ἀπρ. Francesco Martini πρὸς τὸν ρέκτορα τοῦ Ἑλλη- νικοῦ Κολεγίου τῆς Ρώμης	93
1676 Βησσαρίων Μακρῆς πρὸς τὸν Σωφρόνιο Δαράκιο ..	87
1677, Ἰουλ. Εὐγένιος Παννούλης πρὸς τὸν Ἀλέξ. Μαυρο- κορδάτο	116
1692, τέλη Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ραλάκη Καρυοφύλλη	111, 114
1693, 30 Ἰαν. Ραλάκης Καρυοφύλλης πρὸς τὸν Ἀλέξ. Μαυροκορδάτο	112, 113
1693, 6 Φεβρ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ραλάκη Καρυοφύλλη	113, 114
1706, 1 Δεκ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ἄρτην Νεόφυτο .	131
1707, 9 Φεβρ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὴν Ἀγιοταφικὴ Ἀδελφότητα	128
1707, 25 Φεβρ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς Νεόφυτο Νοταρά .	128, 129
1707, 30 Ἰουν. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ἄρτην Νεόφυτο .	131
1707, 28 Ἰουλ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο	129
1707, 7 Αὐγ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο	132
1707, 13 Αὐγ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο	129, 132
1707, 29 Αὐγ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο	132, 133
1707, 1 Ὀκτ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο	133
1707, 26 Ὀκτ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο	130
1707, 1 Δεκ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο	130
1707, 10 Δεκ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο	130, 131

- 1717 Δημήτριος Νοταράς πρὸς τὸν Χρῦσανθο
Ἱεροσολύμων 150, 151
- χ.χ. Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος πρὸς τὸν Παῦλο . . 122, 123
- Ἡρόδοτος
Ἱστοριῶν ἑβδόμη: Πολύμνια 147, 151
- Θέατρον πολιτικόν· βλ. Marliano Ambrosio
- Ἰσπαναῖος Ἰωάννης ἢ Παρθένιος
Σύνοψις Νέα Βιβλίου Νομικοῦ καὶ Περὶ Ἐξομολογήσεως (1753) . . . 41
- Κάντ Ἰμμάνουελ
Ἀπάντησι στοῦ ἐρώτημα: Τί εἶναι Διαφωτισμός· βλ. Kant Immanuel
- Καρατζᾶς Νικόλαος
Ἐπιτάφιον τοῦ Μολιέρ περιβοήτου Κωμωδοποιῦ 208
- Καρυοφύλλης Ἰωάννης
Ἐφημερίδες (1676–1689) 117, 120, 121, 123
- Καταρτζῆς Δημήτριος
Συμβουλή στοὺς νέους (1783 ci) 46, 54, 155, 157, 160, 223, 227
Λόγος προτρεπτικός στοῦ γνῶθι σαυτὸν... (1787) 171
- Κομνηνός–Ἐψηλάντης Ἀθ.
Ἐκκλησιαστικῶν τε καὶ Πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα . . . 34, 36, 37, 43
- Κορδαλέας Θεόφιλος
Ἐπόμημα στοῦ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» τοῦ Ἀριστοτέλη . . 86, 87,
99, 101, 170, 171, 173, 174, 177
- Λέων ὁ Σοφός
Λόγοι 218
- Λούλλιος Ραῦμουντος
Περὶ συζευ[κ]τικῆς τέχνης· βλ. Lullús ἢ Lullius Raimon

[Μακάριος Νοταράς]	
Βιβλίον... περί τῆς συνεχοῦς μεταλήψεως (1787)	70, 71
Μακραιοῦ Σέργιου	
Ἑπομνήματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας	32, 35, 41, 43
Μαυροκορδάτου Ἀλέξανδρου	
Γνώμαι (ἔκδ. 1805)	50, 51
Γραμματικὴ περὶ συντάξεως (ἔκδ. 1745)	86
Ἐπιστολαὶ (Ἐπιστολόριο) (τέλη 17ου αἰ.)	180
Ἱστορία ἱερὰ ἤτοι τὰ Ἰουδαϊκὰ (ἔκδ. 1716)	92, 95
Ρητορικὴ	86
Σχόλια στὸ «Ἑπομνήμα» τοῦ Κορδαλέα στὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» τοῦ Ἀριστοτέλη	87, 101, 171, 177, 178
Φροντισματά (ἔκδ. 1805)	50, 51
Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis... (1664)	83, 84, 85, 104, 175
Μαυροκορδάτου Νικόλαου	
Ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους (Ἐπιστολόριο) (post 1712)	181, 187–192, 195
Μοντεσκιέ	
Περὶ πνεύματος τῶν νόμων βλ. Montesquieu Charles de Secondat, <i>De l'esprit des lois</i>	
Νεκτάριου Ἱεροσολύμων	
Ὁμιλία εἰς τὰ Θεοφάνεια (6 Ἰανουαρίου 1663)	98
Νερουλὸς Ἰακωβάκης Ρίζος	
Cours de littérature grecque moderne... (1827)	48
Νοταρὰς Δημήτριος Γεωργούλης	
Ἐπιστολὴ πρὸς φιλόσοφον, ἐν ἣ περιγράφεται οἰκία	150, 151
Ὄθωμανικῆς ἀρχῆς πράξεις	
Φιρμάνι τοῦ 1755	36
Διαταγὴ (ἰστικλάλ πουγιουρδιοῦ) τοῦ 1797	71

Προκήρυξη πρὸς τοὺς μουσουλμάνους ὑπηκόους τοῦ 1798	72
Μανιφέστον τῆς Ὁθωμανικῆς Πόρτας (1798)	72
Πάντα τὰ κατ' ἔξοχὴν καλούμενα θείας δηλαδὴ γραφῆς παλαιᾶς τε καὶ νέας (ἔκδ. 1518)	110
Πάριος Ἀθανάσιος	
Ἀπολογία Χριστιανική (1800)	63
Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον, τῶν ἀπὸ Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων (1802)	64
Πατριαρχικὲς καὶ Συνοδικὲς πράξεις	
1477 Αὐγ. Μάξιμος Γ' ἐγκύκλιος	107
1484 Μάιος Συμεὼν Α' «συνοδικὸν... ψήφισμα»	213
1663 Ἰούν. Διονύσιος Γ' «σιγιλλιῶδες πατριαρχικὸν χρυσόβουλλον γράμμα»	98
1707 Φεβρ. Γαβριήλ Γ' «συνοδικὸν σιγιλλιῶδες γράμμα»	127
1750 Μάιος Κύριλλος Ε' «πατριαρχικὸν συνοδικὸν σιγιλλιῶδες γράμμα»	36
1753 Ἰουλ. Κύριλλος Ε' σιγίλλιο	40
1772 Μάιος Θεοδόσιος Β' «πατριαρχικὴ καὶ συνοδικὴ ἐπιστολὴ» ..	216
1776 Ἰούν. Σωφρόνιος Β' «συνοδικὸν θέσπισμα»	70
1781 Γαβριήλ Δ' πιττάκιο	70
Περὶ τῆς τῶν συμβουλευτῶν ματαιότητος· βλ. Lubomirski Stanislaw	
Ραμαδάνης Δημήτριος	
Ἱστορία τῶν συμβάντων... (ci. 1735)	117, 118, 119, 120, 121, 122
Ρουσώ	
Περὶ τοῦ Κοινωνικοῦ Συμβολαίου· βλ. Rousseau Jean-Jacques	
Χριστιανική Ἀπολογία (1798)	62, 63, 64
Χριστόπουλος Ἀθανάσιος	
Πολιτικὰ Σοφίσματα (ante 1812)	152

Aselli Gaspari	
De lactibus sive lacteis venis (1627)	91, 104
Descartes René	
Discours de la méthode... (1637)	145
Traité de l'Homme (1662/1664)	90
Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné..., t. 15 (1765)	165
Epitaphe sur Monsieur de Molière	208
βλ. και Καρατζάς Νικόλαος, 'Επιτάφιον τοῦ Μολιέρ...	
Harvey William	
Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalis (1628)	89, 104, 175
Kant Immanuel	
Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung ? (1784)	15
La Croix de	
Etat present des Nations et Eglises grecque... (1695)	24
La Turquie chretienne... (1695)	25
Lacroix de	
Mémoires du Sieur de Lacroix cy devant secretaire de l'ambassade de Constantinople... (ante 1680)	27, 28, 29, 30
Journal sur sieur de la Croix, secrétaire de la France à la Porte Otoman	85
Leibniz Gottfried Wilhelm	
Dissertatio de arte combinatoria (1666)	145
Lubomirski Stanislaw Herakliusz	
De vanitate consiliorum... (1700)	137, 145, 146

Lullus ἢ Lullius Raimon	
Ars magna (1275 ci.)	144
Molière	
L'Étourdi	199, 203
Sganarelle ou le cocu imaginaire	199
Marliano Ambrosio	
Theatrum Politicum... (1631)	152, 153
Montesquieu Charles de Secondat	
Considerations sur les causes de la grandeur	
des Romains... (1734)	162, 165
De l'esprit des lois (1748)	155, 156, 157, 161, 162, 166
Dissertation sur la Politique des Romains... (1716)	162, 166
Lettres persanes (1721)	162, 166
Mes pensées (1899–1910)	158
Portrait de Montesquieu par lui-même (1796)	159, 161, 166
Réal de Curban Gaspar de	
La science du gouvernement... (1751–1764)	165
Rousseau Jean–Jacques	
Du Contrat social (1762)	164, 165
Sprengel Kurt	
Histoire de la Médecine... (1815)	89–90
Tesauro Emmanuel	
La Filisofia morale... (1675)	139, 151
Voltaire François–Marie Arouet	
Dictionnaire philosophique (1764 α' έκδ.)	225, 226, 228, 229
Essai sur les mœurs (1756)	229
Questions sur l'«Encyclopédie» (1770–1772) . . .	158, 225, 226, 228, 229

Χειρόγραφα πὸ χρησιμοποιοῦνται
ἢ ἀναφέρονται

ΑΓΚΥΡΑ

Türk Tarih Kurumu, *ΕΦΣΚ 96* 217

ΑΘΗΝΑ

Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, *1173* 87, 100, 101 ἐπ., 169, 171, 172,
175, 176, 177, 178

1474 202, 204

2776 176, 177

2390 193

ΜΠΤ 2 134

ΜΠΤ 92 140, 141

ΜΠΤ 284 88, 101 ἐπ.

ΜΠΤ 651 32

ΜΠΤ 681 139, 147

Βιβλιοθήκη Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, *65* 193

Βιβλιοθήκη Λίνου Μπενάκη, olim *Καλλιπόλεως 23* 87

Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, *Δ. Κυριαζῆ 3* 184, 185, 187, 193

Πανεπιστήμιο. Σπουδαστήριο Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς
Φιλολογίας, *Σπ. Λάμπρου 24* 122

ΑΘΩΣ

Μονὴ Ἐσφιγμένου, *306* 54, 156

Μονὴ Μεγίστης Λαύρας, *Μ 100* 131

ΒΑΤΙΚΑΝΟ

Biblioteca Apostolica, *Gr. 2416* 213

ΒΙΕΝΝΗ

Nationalbibliothek, *Suppl. gr. 191* 203

ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ

Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ἀκαδημίας, 29(84)	193
58(498) .. 138, 139, 140, 142, 147	
59(422)	139
683(217)	193
974	108
1030	202

ΖΑΓΟΡΑ

Δημόσια Βιβλιοθήκη, 95	140
------------------------------	-----

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

Πανεπιστήμιο. Σπουδαστήριο Ἱστορίας Νεοτέρων Χρόνων,	
olim Κουρῖλα 3	208
olim Κουρῖλα 5	119, 122

ΚΑΛΑΒΡΥΤΑ

Μονή Μεγάλου Σπηλαίου, 100	139
----------------------------------	-----

ΚΟΖΑΝΗ

Δημοτική Βιβλιοθήκη, 73	140
-------------------------------	-----

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Ἀρχιεπισκοπικὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, Κῶδιξ Ε΄	36
Κῶδιξ Ζ΄	216
Β΄ Κῶδιξ Κριτίου ..	127
Βιβλιοθήκη Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, I	101 ἐπ.

ΛΕΥΚΩΣΙΑ

Μονή Κύκκου, 19 (651)	170
44	193

ΛΟΝΔΙΝΟ

British Library, Add. 8242	199, 201, 202, 203, 206
Add. 8243	199, 203
Add. 8232	117

ΜΠΟΡΝΤΩ (BORDEAUX)	
Bibliothèque municipale, 1866	158
ΝΙΟΥ ΧΑΙΒΕΝ (NEW HAVEN)	
Yale University Library, <i>Ziskind 22</i>	122
ΠΑΡΙΣΙ	
Bibliothèque nationale, <i>FF 6098</i>	27, 28, 29, 30
<i>Suppl. gr. 1236</i>	214
<i>Suppl. gr. 1375</i>	208
ΠΑΤΜΟΣ	
Μονή Ἁγίου Ἰωάννου, 280	170
ΣΑΜΟΣ	
Βιβλιοθήκη Μητροπόλεως, 12	209, 210, 212, 215
ΣΜΥΡΝΗ	
Βιβλιοθήκη Εὐαγγελικῆς Σχολῆς, <i>B 44 (84)</i>	169
ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ	
Biblioteca Medicea Laurenziana, <i>Gr. LIX. 13</i>	107
<i>Gr. XI. 9</i>	211

📖 ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ 📖

ΔΟΚΙΜΕΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ & ΜΙΚΡΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΤΟΥ
Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΕ Η/Υ MACINTOSH ΑΠΟ
ΤΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΒΑΣΩ ΑΝΤΩΝΙΟΥ • ΤΥ
ΠΩΘΗΚΕ ΣΕ OFFSET ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «Γ. ΑΡΓΥ
ΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ» ΣΕ ΧΑΡΤΙ CONQUEROR 100
ΓΡΑΜΜ.ΤΟ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2003 • ΣΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ
ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ALEKSANDR RODCHENKO «ΚΑΤΑ
ΣΚΕΥΗ ΣΕ ΑΣΠΡΟ» ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΚΩΣΤΑΚΗ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» ΚΑΙ
ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΟΓΔΟΗΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΤΟΥ ΚΕΝ
ΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Θεσμοί και Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου. Μία πηγή και ένα τεκμήριο*, τ. 1, Αθήνα 1987.
(ISBN 960-7094-34-4)

ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Άνεπίσημα από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια και μαρτυρίες του 1476*, Αθήνα 1988.
(ISBN 960-7094-00-X)

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ό «Ιερός Κώδιξ» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο β' μισό του ΙΕ' αιώνα: Τα μόνα γνωστά σπαράγματα*, Αθήνα 1992.
(ISBN 960-7094-06-9)

ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ό θεσμός της πατριαρχικής έξαρχίας, 14ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 1995.
(ISBN 960-7094-32-8)

Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Άφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1996-
[[β' έκδοση 2004].
(ISBN 960-7094-33-6)

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ανάγλυφα μιας τέχνης νομικής. Βυζαντινό δίκαιο και μεταβυζαντινή «νομοθεσία»*, Αθήνα 1999.
(ISBN 960-7916-04-2)

ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Άφμερώματα και δωρεές τόν 16ο αϊ. στη Μ. Έκκλησία. Θεσμικές όψεις της ευσέβειας*, Αθήνα 2002.
(ISBN 960-7916-19-0)

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Για τούς Φαναριώτες. Δοκιμές έρμηνείας & Μικρά αναλυτικά*, Αθήνα 2003.
(ISBN 960-7916-30-1)

(ISBN 960-7916-30-1)

